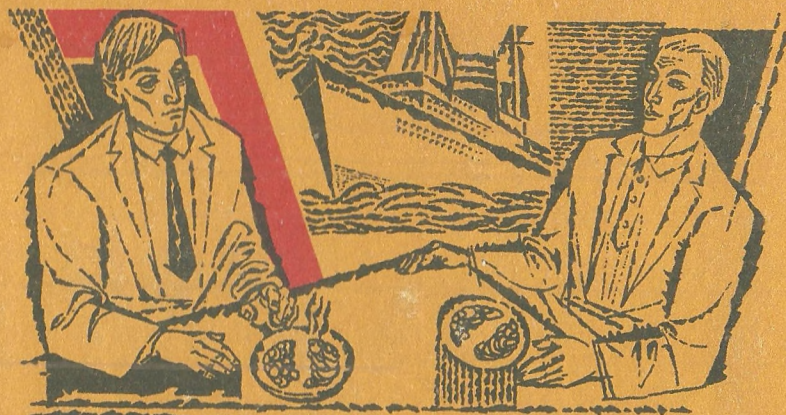

92
Б79

ВАСИЛЬ БОЛЬШАК

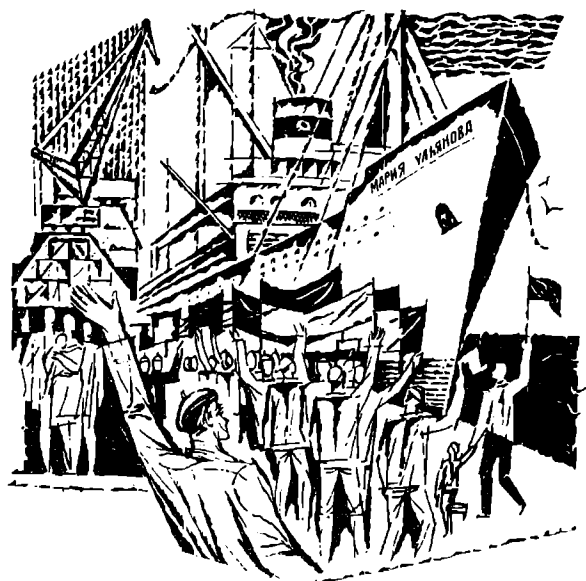
МЕСЕДУАН З ФЛЕРОНАМИ

ВАСИЛЬ БОЛЬШАК

МЕСЕДУАН З ФЛЕРОНАМИ

МАНДРІВКА ПО СКАНДІНАВІЇ
ТА ЮГОСЛАВІЇ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК КИЇВ 1971

В своїй документальній повісті «Меседуан з флеронами» Василь Більняк розповідає про подорож по країнах Скандінавії, про зустрічі з цікавими людьми у Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Фінляндії. Друга частина книги — «Там, де Ядран...» — присвячена соціалістичній Югославії. Автор вміло поєднує сучасне і минуле цієї країни, підкреслює особливості економічного, політичного і культурного життя. В повістях розвінчуються чужі нашім ідеології погляди на мистецтво, на «свободу» творчості, утверджуються принципи пролетарського інтернаціоналізму.

**МЕСЕДУАН
3
ФЛЕРОНАМИ**

ЩО ТАКЕ КРУЇЗ?

Один освічений можновладець ще до нашої ери писав з легкою іронією: мовляв, як і в давнину, діти тепер не слухаються своїх батьків і всі хочуть складати вірші...

У такий спосіб схарактеризована епоха.

А що можна написати про сьогоднішню, аби прийдешні люди змогли уявити наське життя? Коли повторити про неслухняних дітей і про потяг мільйонів до віршопиства, то, може, завеликої помилки не буде. Але найхарактернішою рисою сучасної людини є потяг до соціальних перетворень, вдосконалень і до пізнання довколишнього світу, потяг до мандрів.

Захопила й мене та метелиця-вертелиця подорожня. І не думав, і не гадав, що того року мені мандрівочка запахне. Бо вже наїздився, падивився. Сідай гарненько, міцно прив'яжи себе до стільця і виказуй паперові враження од минулих, ще спозаколишніх мандрів. Так ні, не сів, не прив'язав. Почув голос сирени:

— Ви ще ніколи не були в круїзі?

І все закрутилося, завихрилося. Питають на вулиці знайомі: чого я біжу підтюпцем, нікого не помічаючи і збиваючи з ніг дам? На ходу кидаю:

— Круїз, братці, круїз.

Круїзився довгенько, точно не відаючи, потраплю я в ту морську крутню чи не потраплю. Бо голос сирени почув перед самим відплиттям, і, кажуть, уже й кают окремих немає. Нічого, мовляв, круїзилося в голові, у війну в мокрих землянках жив, в окопах розкошував, у простих курнях. Так що згодні їхати в гуртожитку. Хороше те слово, наське — гуртожиток, гуртом жити.

Та й те сказати: на які жертви людина часом не піде, аби було гарно ближньому своєму. Пам'ятаю, написав я документальну повість «Поїдем за Десну». Надійшла верстка книжки. Якраз нагодився до мене в гості один з героїв книжки, секретар партбюро колгоспу Андрій Васильович. Дав я йому верстку, посадив у крісло: читай. А сам вибіг на кухню, аби приготувати те, се і посидіти з героєм за чашкою чаю з солоним огірком.

Коли чую: регіт у вітальні. Тобто — герой книжки мовіть речоче. Скажу відверто — викресати іскру з сучасного метикованого читача, здивувати чимось після того, як

«Луна-16» сіла на Місяць, набрала собі трофеїв і спокій-нісінько повернулася на рідну Землю, як Нейл Амстронг та Едвін Олдрін по-хазяйськи походили по Місяцю, як «Місяцехід» розгулює по нашому найближчому супутникові, — здивувати після цього читача майже неможливо. Читач виріс, читач став освіченим, його не проведеш штучними брязкальцями, емоції з нього видушити важко! Ще сльозу так-сяк вичавиш. Але сміх? Майже неможливо. Ну, усмішку якусь зачухану, може, й удасться. А сміх — розкотистий, відвертий, здоровий... І не силкуйся. Отож збурунїв душу отой щедрий регіт, отож автор з трепетом душевним поспішав довідатися, яке ж місце в повісті викликало таке гомеричне ха-ха-ха?

Навшпиньках ступаю до вітальні. Андрій Васильович витирає сльози (сміх до сліз!). Ну, знаєте, так можна й інфаркт міокарда... З радощів! Та, взявши себе в руки, питаю:

— Яке місце викликало у вас такі... емоції?

— Оце,—тиче пучкою у верстку мій герой і знову заливається, як циган сироваткою.

Читаю речення, в яке пальцем тицьнув: «Андрій Васильович попихкував «Примою»...»

— Що ж тут смішного? — розчаровано і розгублено питаю.

— А те: я ніколи в житті жодної сигарети не викурив... А тут — попихкую...

— ???

Мабуть, обличчя моє скисло враз. Мабуть, на зблідлій лиці авторській герой побачив передінсультні симптоми, бо схопився, посадив мене в крісло і схвилювано зашептав:

— Я той... Коли вже не можна виправити, я почну той... курити.

Ононо як поступають часом люди в ім'я ближнього свого. Так що перекрутитись там у затишному пароплавському гуртожитку двадцять днів — подвиг не дуже й великий.

Спогодилися їхати в одній каюті Костянтин Кудін, котрий далі в круїзі буде іменуватися Костя Капітан, та його симпатична дружина актриса Алла Свиридівна. Костю я знаю давно. Він справді колишній моряк і капітан запасу якогось там рангу, потому кінодіяч — режисер і сценарист.

Море вабило Костю ще з дитинства, бо народився він під Херсоном на Дніпрі, і, як тільки зіп'явся на ноги, відчув дух морської романтики — шаланди, морські сіті, риболовецькі човни, запахи риби на пристані привернули хлопця до моря. А потім війна, флот, бойові кораблі. Отже — Костя справжній моряк, без натяжки. І морська стихія на все життя заповонила його. Усі фільми режисера — про море, про тих, хто в морі.

Відпливати ми мали з Риги. Поселилися на теплоході «Марія Ульянова», і відразу робітники, інженери, письменники, журналісти, колгоспники, артисти дістали уніфіковане звання — пасажери круїзу. І мали шляхетну місію — місію миру, тобто нести в країни басейну Балтійського моря ідеї миру та дружби між народами.

Одначе відпливаємо. А перед відплиттям читаю інформаційний бюлетень. Перечитуємо, коли вийдемо з порту Рига, коли пройдемо мис Мерскракс, коли передбачається вхід судна в Ірбенську затоку і вихід із неї в Балтійське море. По тому — вхід судна в Гданську затоку, ліворуч по траверзу за 30 миль — о. Балтійськ. Далі — прихід у порт Гдиня.

«До відома пасажирів: морська миля дорівнює 1852 метрам. Траверз — напрямок, перпендикулярний рухові судна».

Ви зауважили: мабуть, морська стихія показала служителям моря «кузькину матір»? Тому не пишуть: «судно прибуває», а — «передбачається прихід...»

Коли я запотував дані про траверз, Костя Капітан зауважив:

— Нісенітницю записуєш! Це будь-який кок знає. Ну й салага ж ти. Пам'ятаю...

І почалася популярна лекція про траверзи, флагштоки, палуби, баки й напівбаки. Лекція та тривала до останнього дня круїзу, з перервами на обіди, екскурсії тощо. І слухачі знаходилися. Перш за все ті, котрі вперше відчули тремтливими ногами хистку корабельну палубу.

Костя не тільки безнадійно закоханий у море, а ще й імпровізатор. Коли буває в доброму гуморі, може співати на мотив «Раскинулось море широко» власні, тільки-но вигадані пісні.

Найпопулярнішим його афоризмом, який почав гуляти по ресторанах, барах і салонах, був: «На палубу вышел, а палубы нет...»

Він же, Костя, познайомив мене з капітаном, симпатичним усміхненим красенем, який ну з першого-таки погляду западає в душу. Коренастий степовик — Костин земляк, теж з Таврії, з села Білоцерківки Чаплинського району. У тій Білоцерківці, мабуть, усі хлопчаки марять морем. На Херсонщині є таке село Геройське, котре дало флотові нашому понад сто капітанів. А Білоцерківка послала в море Віктора Григоровича Азарова. Молодий ще капітан. А вже, як кажуть, усі моря вибродив: плавав на канадській лінії, на кубинській, американській, в Африку ходив. З шістдесят п'ятого — на теплоході «Марія Ульянова». Уже й орден має, «Знак Пошани». А ордени дають, відомо, не за гарнії очі та чорнії брови. Хоча й нехтувати очима та бровами не варто, звісно.

Ще немає капітанові сорока, а скільки побачено на трасах морських, скільки передумано на вахті.

— Чимало усяких придибасій бувало!

— Розкажіть щось із мандрів морських...

Охоче оповідає земляк. Пам'ятає в Буенос-Айресі зустріч. Таке не забувається. Двос обпечених аргентинським сонцем, дід і баба, довго стояли осторонь теплохода радянського. Стояли, слюзи витирали. Не наважувалися підійти.

Хтось із команди помітив старих, запитав по-іспанському:

— Чого ви хочете, люди?

А вони по-українському:

— З вами побалакати...

Запросили горювальників на пароплав. Сторожко озиралися ті довкола, обмацували поручні сідців, стояли у барі, немов сумнівалися, що на нашому кораблі усе може бути таким стійким, надійним, гарним.

— Звідки ж ви приїхали, земляки?

— З Росаріо ми, по Ла-Платі приїхали.

Капітан усміхнувся такою милою усмішкою.

— Я запитую: сюди, в Аргентину, звідки приїхали?

— А-а... з Харківської губернії Зміївського повіту.

Після революції...

— Жовтневої?

— Де там, ще спозаколишньої. В російсько-японську війну.

Оговтавшись, оповіли земляки: у війну посилали гроші на перемогу над гітлерякою, одривали од себе і посилали.

— Оце б подивитися на землю рідну і вже й до праотців...

Пригостили старих українським борщем. Розплакалися обоє, молодість згадали, свою Харківську губернію.

— Щитай, шістдесят років не пробували... Уже забули, як і називається.

Цікаві зустрічі були на південноамериканській землі. Запрошували земляки у свої клуби культурно-освітні. Пісні співали разом. І «Эй, ухнем» і «Розпрягайте, хлопці, коні»...

Всіляке траплялося. В тропічному кліматі моряків косила амевна дизентерія. Виходили з ладу машини у відкритому океані.

— О, всяке бувало. Я ходив на «Балтиці» у той знаменитий рейс на Генеральну Асамблею, коли глави урядів країн світу з'їхалися в Нью-Йорк. То був відповідальний рейс.

Цікавлюся капітановою родиною.

— Якже, маю й родину. Дружина, Інна Апатоліївна, з Харківщини. Львівський педагогічний закінчила. Двох дівчат народила. Ірині уже тринадцять, а Льолі — п'ять. У нас на Херсонщині з давніх-давен кажуть: «Як син народиться, то й кутки радіють». Тобто козарлюга буде... А в мене обидві — дівчата. А якому ж морякові не хочеться передати потомству свою улюблену професію? Мені, звісно, трохи сумно було: і друга дитина — дочка. Але почала підростати Льоля, і я переконався: є кому заповісти своє ремесло! Є! Льоля буде моряком. Відчайдушна. У нас у дворі її всі Піратом називають. Зі старшою після рейсу завжди по-англійськи спікаємо.

Капітан повернув ручку вниз. За тим рухом воспослідувало дилетантське запитання:

— Що ви зараз зробили?

— Набавив гвинти.

— Що се значить?

Білозуба усмішка вродливця. Погляд у дальину морську. Ще, мовляв, такого нетямушого не зустрічав.

— Набавив обerti.

Василь Захарченко, московський письменник, редактор журналу «Техника — молодежи» і мій давній приятель, який стоїть поруч, поблажливо звернувши вниз дивиться на мене, обмінюючись з капітаном розуміючими поглядами: «Що з цього візьмеш? Піхота!»

Василь Дмитрович за освітою — інженер. Оберти й гвинти — то його рідна стихія. Біля нас крутився маленький товстенький і вже підтоптаний художник. Усі його називали Мішелем. Він часто розповідає про свої зустрічі з відомим французьким художником маркізом Мішелем до Серевілем. Може, тому називали кругленького й лисого Мішелем? А може, й з інших причин. Складається враження: добру половину свого свідомого життя він провів у мандрах морських. Мова Мішелева захащена всілякими траверзами, лоцботами, штормтрапами. І розповідає Мішель з ранку до вечора. Складається враження — він і уві сні телемешить. Ось і зараз Мішель хоче ошелешити нас новою оповіддю.

— Точно такий випадок стався у Гонконгу...

Мій земляк не слухає гонконзької оповіді.

Капітан, у короткій блідо-голубій куртці з золотистими погонами, в білосніжній сорочці і темному галстуці, у моряцькому картузі, задумливо вдивляється у морську безодню. Море милостиве до нас — не штормить, хоч ще в Києві Костя Капітан пророкував: «Перекачає нас; братці. Ой, перекачає».

Повне обличчя Азарова, добрі очі, заспокоїлива усмішка виказують у капітанові доброту і батьківську турботу про команду.

— Багато світу побачили?

— Немало, — погоджується капітан, і якась тінь ховається у його по-дівочому довгих темних віях.

Наш теплохід носом ріже свинцеву холоднечу хвиль, красивий, лебединого кольору корабель скоро винесе нас із Фінляндської затоки на просторінь Балтійського моря.

— Вікторе Григоровичу, дозвольте поставити вам делікатне запитання?

Пауза. Я не знаю, як сформулювати його, а капітан, певне, звик до таких «делікатних» розпитувань. Бо повідав, нахмуривши чоло:

— Я догадуюсь. Ми самі ставимо те запитання ось уже скільки років.

Мовчимо. Нам якось усім незручно, хоча ще ж нічого й не сказано. Та капітан підготовлений до розмови, його самого хвилює те в першу чергу.

— Моя Інна підрахувала: за п'ятнадцять років шлюбного життя ми були разом три з половиною роки... Я далекий від думки, що моя Інна подумас: без неї, в час

розлуки, я собакам сіно кошу. І я про неї погано не подумаю. Але ж оте співвідношення — п'ятнадцять і три — коментарів не потребує.

Капітан ще набавив гвинти і пасся поглядом на свинці хвиль, певне, думаючи про щойно сказане.

— Н-да,— сказав по-філософськи мудро Мішель.

Може, це наївно, але я ще одне питаннячко підкинув капітанові.

— Скажіть, Вікторе Григоровичу... Кгм. Уявімо таке. Ви тепер не капітан, не морський вовк, а хлопчисько з Білоцерківки. Який би шлях вибрали собі, коли б треба було все починати спочатку?

Капітан, не відриваючи погляду від срібла хвиль, говорить:

— Мене вже питав один кореспондент. Ви ж самі й відповіли. Усе б спочатку. Зпову з мореходки. І обов'язково херсонської. Не одному десяткові капітанів херсонська мореходка дала путівку в морське життя.

Згадалися мені сонячний Херсон і морські кораблі на Дніпрі, широке плесо могутньої ріки побіля Голої Пристані, не оцінений поки що наукою й практикою і незбагнено цілющий Скадовськ, згадалися Нова Каховка і бронзова тачанка на землі Таврії.

Хіба могли передбачити ми з капітаном: мине лише рік, і я ходитиму вулицями його рідної батьківщини, вдихатиму запахи золотого степового добра — чаплинської пшениці.

Саме в золотій Таврії, на батьківщині нашого капітана симпатичного, сказав мені голова колгоспу в період переджнив'я:

— Ця пшениця на сорок дивиться.

А дала сорок п'ять центнерів. Багата ти, Тавріє! Усім багата: золотом пшениць, знаменитими кавунами і не менш знаменитими виноградними винами. Та чи не найбільший скарб степу — люди. Ось і нашого капітана породила, навчила, вивела в далеке плавання, у світ широкий.

Тож у плавання! У круїз!

МЕСЕДУАН З ФЛЕРОНАМИ

Пригощу, читачу, тебе інформаційним бюлетнем, який повідомляє: ми йдемо на Копенгаген. Передбачається проходження нашим судном острова Борнхольм (Данія). Передбачається вхід у Датські протоки (протока Зунд). По тому прихід у порт Копенгаген (Данія). А ще: «До відома туристів. До Датських проток належать протоки Зунд, Каттегат, Скагеррак, Великий та Малий Бельт. Максимальна ширина протоки Зунд біля тринадцяти миль, мінімальна — дві милі».

Отже, пливемо до столиці Данії. За бортом — море й море. Оскільки вражень біднуvато за бортом, то я оповім, що робиться на борту нашого лайнера. Найперше, що ми тут робимо: снідаємо, обідаємо і вечереvемо.

В ресторані кожен має своє місце, ми з дружиною сидимо побіля стінки. І мені було трохи зле. Бо, удвох сидячи, жінка завше скаже тобі те, що хоче. А коли сторонні люди, ще подумас: казати чи не казати? Чи, скажімо, в товаристві за столом хтось візьме та й натякне:

— Може, за обідом для апетиту той?

— То я збігаю...

Коли ти сидиш із дружиною за столом, то діалог може бути щось на зразок:

Ти: Може, пивка візьмемо? Тут завше холодненьке.

Вона: А що тобі професор Лернер говорив? «Пиво — смерть для гіпертоніка...»

Ти: Тоді мінеральної...

Вона: Скільки тобі раз професор Міхньов товкмачив: «Од мінвод у хворого, що має каміння в нирках, відкладаються солі, а це в свою чергу впливає на утворення... Отже, мінвода для «каменяра» — смерть...»

Я підозріло дивлюся на кефір: може, й він на щось та впливає? Бо ж немає речовини на землі, яка б на щось не впливала.

Вона: Чого розкис?

Не скажеш же: «Батькую ту офіціантку-блондинку, яка посадила нас отак, осібно».

Як і в кожному санаторії, їжу замовляємо на завтра. Що саме? Те, чого не їли і не пили досі. Хто їстиме, скажімо, борщ, коли в меню чорним по білому виведено за-

гадкове й інтригуюче: «Меседуан з флеронами»? Я розпитую круїзників: що воно за наїдок? Ніхто нічого не знає. Не їли, не чули, не відали. Навіть всюдисущий Мішель, що вибродив уздовж і впоперек Баб-ель-Мандебську протоку, Червоне й Мертве моря, об'їздив усі Сінгапури та Гонконги, безпорадно розводить руками.

Отже, навіть Мішель не знав тієї страви.

І нам принесли під загадковою назвою заморський наїдок. Роздивляємося, принохуємося. Гм... А чи не здається вам, шановні круїзники, що принесли відоме з діда-прадіда звичайне м'ясо з картоплею?..

У цьому великого ганджу немає. Біда, як на мою думку, в іншому. Часом пливе, їде, летить у подібному круїзі чи в якійсь закордонній мандрівці людина, яка не була далі столиці республіки чи обласного центру. І не знає, що справжнє диво сьогоднішнє не Ейфелева вежа і не копенгагенська Русалка, а місто Дивногорськ і Братська ГЕС, будівництво знаменитої Токтогульської ГЕС і високогірне киргизьке море — Іссик-Куль.

Поїдь в Карпати, і твоє серце назавжди заповнить та краса. Спробуй хоч раз заглянути до Тростянецького дендропарку, посадженого старим Скоропадським, і ти щороку будеш мандрувати не сам, а вже з друзями своїми у те царство краси, як магометанин у Мекку...

Ні ж, декотрі у сні й наяву бачать Копенгаген і Мілан. Подавай їм Амстердам і Роттердам. Ми часто обкрадаємо себе, бо підсовують туристу сіру й прісну, стандартну ратушу чи старовинну голландську церкву. А поїдь на Іссик-Куль і ти зачаруєшся неповторною красою краю рідного. Куди там тим ратушам до величі Токтогульської чи Братської ГЕС!

Однаке продовжимо оглядати лайнера. Є ще на теплоході два салони. Більший називається музичний, в ньому стоять барабан з тарілками, рояль. Розташований він на носі. Менший салон — курільня. Там проводять час переважно вірмени. Щовечора, так уже повелося й узвичаїлося. Ввечері ліплять на дверях шматочок паперу, пишуть на клаптикові: «Салон зайнятий». І коли ми, круїзники з України, відзначали іменини симпатичної молодой лікарки і зайняли той салон, весь час забігали жителі Бревана і розводили руками: слухайте, мовляв, люди добрі. Хіба ви не знаєте: сини Айястану щовечора після ресторану...

У музичному салоні професор Тарасов читає лекції, показують старі фільми і танцюють молоді й ті, що молодяться. Танцюють під оркестр Олега Гребенюка.

Ще є на кораблі ресторани. Але що роблять люди в ресторанах... Як не дивно, на теплоході в ресторанах круїзники діють те, що всі люди на землі роблять у загальнодоступних їдальнях. Звичайно, в їдальні ви можете лише помріяти про меседуан з флеронами, бо там подають звичайне м'ясо з картоплею...

На теплоході два бари є. Бари як бари. Бармен обов'язково з тонкими вусиками. Наш бармен підкреслено гречний, уважний. І пам'ятливий. Коли ти, затурканий, підеш з бару, забувши заплатити за джинс енд тонік чи віскі енд соду, бармен непомітно на кіносеансі покладе в твою бокову кишеню рахунок і ще й поклониться.

Ти ж, як людина, що проштрафилась, на третій день віддаси бармену не п'ять карбованців бонами, а шість (карбованець пішов за неустойку).

Коли ти вийдеш покурити на палубу, ти можеш зустріти там Костю Капітана, кóтрий обов'язково видасть нагора афоризм:

— В барі тоді утешеніє, якщо в кишені є...

На лайнері є ще кіоск, в якому ти за бони можеш купити блокнота ризького виробництва, матрешку чи брелок, виготовлені в Рязані.

Що таке бони? Кожному круїзникові дозволяється поміняти сімдесят карбованців на бони. Це сім невеличких книжечок, розміром півдолоні. Колись, до війни, продавали цигарковий папір для курців у таких книжечках. На кожному аркушику — цифра, починаючи від 5, 3, 1 карбованця і кінчаючи копійками — 50, 20, 15, 10, 3, 2, 1... Береш у кишеню книжечку і розкошуєш. Або матрешку купуєш, або сто грамів горілки (джинс, віскі, всіляке заморське питво продається на валюту). Оскільки ж ти на валюту обміняв аж двадцять карбованців, а попереду сім країн, то дружина ще в Ризі забрала твої долари і заховала так далеко, що сама півдня шукатиме, як треба буде...

Коли ж ти чоловік більш щасливий і подорожуєш самотійно, то доступ до валюти матимеш у Гамбурзі чи Швеції — просто там трохи дешевше життя, ніж в інших країнах.

І шоп є на теплоході, де продається всяка всячина, в основному, на валюту. Хіба мало на судні таких людей,

яких не витягнеш у магазин десь в Амстердамі чи Стокгольмі? То такі небораки свої вісімнадцять доларів з превеликим задоволенням одним махом залишають у шопі, судновому магазині тобто.

Я не назвав таких популярних на теплоході ігор, як палубний хокей та пінг-понг. Часто опцасливллював нас, хокеїстів, своєю участю Мішель, який був, звичайно ж, у своєму репертуарі:

— Яюсь ми пливли на «Куїн Марі» до Монреаля...

— Ваша черга, бийте, Мішель! А то я бахну.

— Не страши kota салом.

— Бийте, Мішель!

— Не вчи солов'я співати. Коли ви наполягаєте, то я зараз зажену цю шайбу, як загаяв колись на «Куїн Марі», на океанському лайнері, граючи з Луї. Ах, чорт, трохи правіше треба було. А ще такий випадок приключився. Пам'ятаю, я грав на дизель-електроході «Патрія» з королем Ефіопії Саласієм Першим...

Мені частенько доводилося бути партнером товстуна Мішеля. Він грав відчайдушно, темпераментно, як і розповідав. Гнівався, коли програвав, а програвав завжди. Він був неперевершеним майстром програвати. Навіть пацілювшись, навіть б'ючи по шайбі, він розказував і розказував. Тож увага вся на пащекуванні, а шайби летіли, куди хотіли...

Та завжди програш зумів виправдати або певдалим партнером, або дощем, або вітром...

— Майданчик тут нікудишній. Пам'ятаю, ішли ми на «Куїн Марі»... Засиділися в барі з президентом Намібії... Що ви кажете? Ви нічого не кажете?

Іншим разом ще цікавіша була розповідь:

— Яюсь я вийшов на палубу «Патрії», бачу — стоїть замислений президент Танзанії, мій добрий знайомий Джуліус Ньєрере з послом Лукіндо. І каже: «Мішель».

— Хто каже?

— Ну, цей, як його, президент Намібії.

— А ви ж говорили про президента Танзанії...

— Невже?.. Ну да, я ж і кажу — президент Лукіндо.

— Лукіндо — посол...

— Ви мене збили. Йшлося про Джуліуса Ньєрере, президента Намібії...

Одне слово, коли в Ризі я познайомився з товстунем Мішелем, я думав: такий собі маляр, яких багато.

А поспілкувався кілька днів — дотеленькав. Як кажуть у нас в Яготині: «Е-е, не завжди те в магазині, що на вітрині». Часом думаєш про їжу, скажімо: звичайне тобі м'ясо з картоплею. А воно як розібратися, то — куди твоє діло! Меседуан з флеронами називається! Так воно і між людьми водиться... Думаєш: звичайний собі смертний, чолов'яга як чолов'яга. А воно як розібратися, то — куди твоє діло! Або, як пишуть у ресторанному меню, меседуан з флеронами!

ХТО В «ТІВОЛІ» НЕ БУВАВ...

Але пасамперед про замок Гамлета розповімо. І про лопухи. Замок Гамлета, звичайно ж, у Данії, куди ми припливли.

Одначе до гамлетівського ми побували в замку короля Фрідріха IX, де нам показали орден Слона.

— До війни Геббельса було нагороджено орденом Слона, — без усмішки повідав гід. — Не встигли вручить, як, грюнула війна. І того ордена викинули в море.

Ще гід показує на портрет короля з червоним носом.

— Король мав намір шляхетний — відкрити університет. Але треба було заручитися дозволом папи. Доїхав король до Ватикану. Ті гроші проциндрив у шалених гулянках. Хоча й дозвіл милостивий привіз, а гроші лишив у вічному місті... Та дозвіл — не гроші, з нього університету не збудуєш.

Думаю собі: варто було малювати портрета, заводити в золоту рамцю. Чи й не знаменитість?! П'яничка й гуляка, ото тільки й звання, що король.

І лише тепер ми впритул підійшли до замка Гамлета. В одному із підвальних казематів круїзникам показують скульптуру юнака-воїна, що спить. Легенда говорить: коли буде загрожувати небезпека, юнак прокинеться й врятує Данію.

Тут все просякнuto культом Гамлета, принца Датського. Є навіть завод, що виробляє пиво, і називається те пиво «Гамлет». Не кажучи вже про всілякі «гамлетівські» сувеніри.

Замок Гамлета на острові. Довкола вода, вода. Кажуть: в Данії півтисячі островів, з них сто — заселених.

Найцікавіше з подорожі на острів: замок Гамлета — звичайний символ, для приманки туристів. Тут Гамлет ніколи не жив.

Виходимо розчаровані. Але наводять на веселий лад великі лопухи, що ростуть під самим замком.

Відступ невеличкий. В українській делегації було два дотепні Ігорі — одесит Ігор Петрович і львів'янин Ігор Михайлович. Обидва — викладачі, здається, обидва професори, а що кандидати чи доценти, то вже напевно.

Філософ львівський Ігор Михайлович важко зітхає, побачивши та-акі лопухи:

— Ото лопухи, так лопухи! Хіба в нас є такі...

Яксь молодиця, чи то з Мурома чи Миргорода, зробила отакешні очі:

— Справді немає у нас таких лопухів?

— Запевняю вас. І глини у нас такої немає, як тут.

— Що ви кажете?

Пізніше ми мали нагоду гуляти в місті з тією круїзницею, котру чомусь назвали Тітонькою. Звідки вона — так і не взнав: чи з Мурома, а чи з Миргорода. Та це до діла не належить. Отже, хтось із нас візьми та й скажи:

— Гарна вулиця.

Тітонька, що чула той антипатріотичний монолог, звела брови на перенісці, креснула поглядом, від якого в очах декотрих аж потемніло. Я прочитав у тому погляді: «І таких за кордон пускають!»

Словами ж Тітонька вимовила:

— Що тут може бути гарного? Капіталізм.

А туристи — це таке плем'я: ой як воно може позпущатися з близького свого. На цей раз затіяли задля тієї громадянки з Мурома чи з Миргорода ось яку розмову. Один з племені туристського візьми та й ляпни в присутності і так уже нашорощеної Тітоньки:

— Я готовий просити політичного притулку в лопухах. Такі лопухи!

Дві чорних брови Тітоньки злилися в одну, чоло покритися старечими зморшками. Треба щось робити, негайно, щось діяти, аби отой легковажний круїзник, чого доброго, справді не лишився в лопухах.

Я вірнопіддано дивлюся на Тітоньку, готовий

будь-якої хвилини прийти їй на допомогу, вигнати з лопухів, коли справді комусь запендюриться... в лопухи.

Та мого паміру не оцінила Тітонька. Вона так кресонула й по мені поглядом, ніби сказала: «Що, і тебе тягне в закордонні лопухи?!»

Я вже схаменувся, стою собі та й думаю: і нащо було чіпати оту до непристойності велику датську рослину? Лопухи справді гігантські, немов вирощені на стимуляторах. Як кавуни в Америці, що розбухають на стимуляторах, як і жіночі перси після відповідних ін'єкцій і масажів.

А філософ не схаменувся. Більше того, він по-міщанськи зітхає і видихає з себе:

— Хіба у нас є такі лопухи!..

Тітонька знизує плечима. Дивно, мовляв, філософ, а хвалить капіталізм...

Круїзники, насамперед круїзниці, заходилися одна одну фотографувати на валу. Тітонька підійшла ближче. Як їх можна зрозуміти? Сидить круїзниця на валу, а за її спиною уже Швеція. Рукою подати. Видно, як з мого Яготи-на — Нечипорівку. Бо лише три милі протоки і — Швеція.

Тітонька кривиться. Нащо воно вам ота Швеція? Привезли в Данію, то й дивіться Данію. А як у Швецію поведуть...

Забігаючи наперед, скажу: більше ні в одній країні не побачимо лопухів як представників рослинного світу. А в переносному розумінні їх хоч греблю гати. Подибували їх також і на нашому теплоході. Зрідка, але траплялися й рідні лопухи...

* * *

Кажуть: хто в морі не бував, той горя не видав. А я скажу: хто в «Тіволі» не бував, той дива не видав.

«Тіволі» — сад міський. У кожній країні на Заході сад називають «Тіволі», як у нас чимало парків культури й відпочинку назвали іменем Максима Горького.

Одначе прямуємо до копенгагенського саду «Тіволі». Показуємо маленькі червоненькі тікети, квитки, молодому чоловікові, якого ми прийняли за генерала. «Генеральська», форма з лампасами, до блиску начищені черевики, на золотих погонах переплетені вензелі, на форменому картузі кокарда. Обличчя чисто поголене, підпудрене, нафабрене, на руках — білі рукавички.

Він пеквапливо бере тікет і ледь вловним нахилом голови милостиво дозволяє пройти всередину «Тіволі». Ступивши кілька кроків до саду, ти потрапляєш у таку крутню, що годі самостійно розпорядитись собою. Тебе несуть кудись ліворуч. Донесло, зупинило перед шумливою естрадою.

Випростовую шию, аби побачити, що там робиться на естраді, яскраво освітленій юпітерами. Бачу молодого та ще й красивого слона, схожого на білетера побіля входу. Слон не перевіряв тікетів, він викаблучувався, всілякі слонячі коники викидав: танцював під естрадний оркестр, ставав на одну лапу, а три піднімав догори, кланявся байдужій публіці, яка не таке вже бачила. Та все має початок і кінець. Виклавши все, що умів, слон востаннє поклонився і по-слонячому солідно щез за лаштунками.

Нараз понесло нас від естради праворуч до чортового колеса, яке чомусь крутиться під кутом сорок п'ять градусів.

Чую жіноче лементування, пискняву жіночу. Це ті, що з чортового колеса, пишуть на увесь парк.

Крутиться лотерея і не одна — десятки великих скляних циліндрів, що їх рухає електрика. Лотерея поназбирувала багато мужчин і хлопчаків, які кидають свої жетони і сидять з пісними обличчями, сподіваючись на удачу. Маклери в відкритих павільйонах з таким виглядом запускають машинки, немов вони не клерки при хитрих агрегатах, а принаймні мери повітових міст у час церемонії вручення їм найвищих нагород. Солідні, з бабочками, з прилизаними чупринами, з дорогими запонками в манжетах. А ті, що сподіваються на лотерейне щастя, всі до єдиного сидять із пісними ликами приречених: «Гаразд, ще один жетон. Як не виграю — плюну на цю затію шахрайську і піду до бару. Там лотерея безпрограшна».

Але знову й знову купус жетони: «А може, цього разу?»

Ага, ось знайоме видовисько — тир. Тут ти, «Тіволі», не здивуєш круїзника. Але стривай, чоловіче, що це? Он біжить кізка, стрибає косолапий ведмідь, гуцають важкі слони, хитаються довгошиї жирафи. А ти мусиш вполювати, влучити. Влучиш жирафу — і на весь парк заволає магнітофонним голосом довгошия тварина, так жалібно, що захочеться втікати звідси. І це ще не все. Ти не тільки почувеш смертельний крик дикої тварини. Ти й картину

побачиш, рухому, «справжню». Біжить жирафа, а дикуни із списками і криками за нею. Влучили! Тварина вмирає, борсається під тими списками, кричить, стікаючи кров'ю під божевільний регіт дикунів. Голоси — справжні, тобто магнітофонні. І таке враження, немов зусібч до тебе доходить запах крові. Не знаю, той, хто влучив у жирафу, має ще й грошову винагороду чи задовольняється побаченням, відчутим.

Поруч із тиром ще тир, і ще. І в кожному на тебе чатус магнітофонне видове чудо з запахом смаженого м'яса, диму, ілюзії кривавого розбою.

Диво за дивом. Осьдечки крутиться велике коло, обвішане звичайними тарілками. Обіпершись на бар'єр, блідопикі хлопці пуляють із спеціальних гвинтівок по тарілках. Влучить — тарілка з сухим тріском розлітається під регіт паруботи. Але регіт той вибухає не враз. Коли випуляють усі куплені кулі. І коли не лишиться тарілок. От тоді потрясає тир гомеричне хо-хо-хо-хо, ги-ги-ги-ги...

Бачимо давно знайому ярмаркову карусель. Мабуть, тільки пишнішу, ніж колись були в Басані чи Яготині.

А ще зали з автоматами, багато тих автоматів. І все законно, адже живемо у вік техніки й автоматички. То й у «Тіволі» проникли наука ой да техніка. Заходимо. Десятки машинок клацають, мигають вічками, зумерять, скриплять, тактакають. Біля щілин стоять хлопці й дівчата і впиваються очима в залізні ящики, чекаючи на автоматне щастя. Мовчазні, похмурі, навіть злі. Попихкують сигаретами. Клацання заліза нічого не приносить. Знову, уже осатаніло, кидають жетони в щілини й оторопіло дивляться на автомати, чекаючи виграшу. І знову чортма.

Один з хлопаків плює і вийде на свіже повітря, інший підійде до каси і ще купить з півдюжини жетонів і нетерпляче віхне у пенажерливу щілину. Чимало тупцює обуреної публіки, яка кльнула на приманку, на обіцяні виграші. Тупцюють марно. Далєбі, я не бачив за весь вечір щасливого, усміхненого обличчя. Виграшів, видно, не густо.

Для розрядки надибуємо й художника-моменталіста. Старий, в окулярах, у пом'ятому капелюсі. Перед ним сидить дівчинка з закушеною губою й нетерпеливить. Мама весь час велить доні відпустити губу. Дівчисько забувається і знову кусає.

Сивий курить люльку й швиденько накидає контури портрета, бо, може, ще хто підійде. Але клієнтів, окрім аівак, у нього, мабуть, більше немає.

За художником — халабуда, що має назву «tonlat», в глибині халабуди вискакують і щезають прегидкі голови розмальованих кретинів у старовинних циліндрах. Треба вчасно кинути м'яча, аби той влучив у кретина.

І знову стрільбище, що бахкотить, ричить, кричить, регоче, сичить. Влучиш — і знову білують дикуни доісторичну тварину, і стоїть ревище тваринюки конаючої, і запах смалятини у повітрі — ілюзія справжня. Не влучиш — регіт. З тебе насміхаються, що не влучив.

Озеро, пухириться вода у скляних циліндрах, високо піднімається і, підсвічена, красиво падає. Тут міради вогнів і фонтанів з води, плетиво химерних конструкцій із водяних струменів. Все здається нереальним, казковим, пейснующим.

А над цією казкою величний ресторан, він так роздві-
чений міриадами вогнів, рукою справжнього художника
так нереально гарно оздоблений, що виходиш з парку зов-
сім спантеличений. І ти мимоволі повертаєшся думкою до
гарного молодика в костюмі генерала, ще й ще раз повер-
таєшся до автоматів, тирів, мотогонок, аби розібратися
в основному, суттєвому. А саме: чи оте все бачене справді
поглиблює знання про якісь речі, незнані тобою до сьо-
годні, збагачує тебе духовно чи одурманює, засмічує розум
і забур'янює душу? Чи відпочиваєш ти в тамтому «Тиво-
лі»? І незмінно, сам того не відчувуючи, у думках ти вже
в парках Решетилівки, Фастова, Львова. «А що, як у наші
парки, у ті з них, де царює зелена нудота, та перенести
щось із витівок «Тіволі»?»

Але тобі не дали додумати звуки, схожі на ті, що випають, як обвалюється скеля. Разом із скелею на тебе падають божевільні крики людські. Наче відбувається масова різня в «Тіволі».

Що це? Куди ми потрапили? Але каміння осипалося, крики вляглися. Трохи приходиш до тями. Розчовпав: ніяке каміння не падає, то лише звуки, що імітують гуркіт каміння. Але крики — справжні. У люльках поприв'язувані й падають у безодню — справжні, а не іграшкові люди, і крики їхні божевільні не магнітофонні, як у тирі, бо падають таки по-справжньому. Оскільки ж люд прив'язаний до колясок, то голову не розіб'єш, а можеш лише

так потривожити коліщатка і трибки в голові, що кілька днів кидатимешся в ліжку, просипатимешся, покритий липким холодним потом. Так розважившись, можна з люльки просто потрапити до божевільні.

Гарні розваги — нічого сказати. При виході такий же молодик, схожий на генерала, підносить руку до форменого картуза. Мовляв: сподобався наш парк «Тіволі»?

Узагальнюючи наші сумніви, львівський філософ каже:

— Я більше з доброї волі не піду в «Тіволі».

— Я теж, — відгикнувся одеський професор.

І я не піду.

ГАМБУРГ

Інформаційний бюлетень сповіщає: щоб потрапити з Балтійського моря у Гамбург, треба пройти в Кільський канал. Плавання судна по Кільському каналу триватиме близько 8 годин ходового часу, згодом теплохід пройде по річці Ельбі.

«До відома пасажирів. Кільський канал — найкоротший шлях між Балтійським і Північним морями. З моменту входу в Кільський канал до прибуття в порт Гамбург радіограми не прийматимуться».

Вранці ми підійшли до берегів Федеративної Республіки Німеччини, країни, до якої приковані погляди мільйонів. Багато читаво про неї, фільмів скільки бачено. Фільми часто робилися не байдужими душами.

Хочеться на власні очі побачити країну, познайомитись з людьми, заглянути їм у душу: чим вони живуть, що їх хвилює? Краще раз побачити...

Вранці в морі до нас наблизився катерок, на якому біліло коротке словечко «lotse», себто «лоцман». Старенький морський трудяга. Прилип до теплохода. Матроси спустили мотузяну драбину, капітан зупинив судно. З катерка енергійно піднявся сухорлявий, сивий, бадьорий чолов'яга з люлькою в зубах і з плащем у руках. Білосніжна сорочка, моряцький костюм, чолов'яга свіжий, бадьорий і діловий.

Перші рукостискання з відповідними чинами теплохода. Лоцмана ведуть у курильний салон. Там уже пакрито

стіл. За європейським звичаєм: коп'як, фрукти, кава. Обов'язкова церемонія зустрічі лоцмана, що поведе нас по Кільському каналу, до якого наближаємося.

Яку ж землю ми побачимо, чиї імена почуємо, що росте на цьому ґрунті — самий кукіль чи й жито-пшениця, як казав Довженко, проізрастає?

І треба ж такому трапитися: першим на землі Федеративної республіки ми побачили робочий люд. Добрий знак! Представників робітничо-селянської держави зустрічає робітник. Будівельники кляли третій поверх. Один муляр випростався з кельмою в руці, придивився до корабля, прочитав, певно, назву і почав енергійно махати пасажирам: привіт, привіт, привіт! Його колеги підтримали. З пароплава відповіли дружним помахуванням рук.

— Робітники завжди залишаються робітниками, — зауважив один пасажир. Так подумалося й мені.

— Пролетарська солідарність, — підкріпив інший.

А тим часом професор Тарасов у музичному салоні читав у цей час лекцію про ФРН. Не буду втомлювати пропрофесорськими пасажками, візьму лише деякі факти. В республіці 57 мільйонів населення. За промисловим потенціалом у капіталістичному світі займає третє місце. Республікою тринадцять років правив Конрад Аденауер, що помер у дев'яносто чотири роки.

У Федеративній республіці фактично немає столиці. Бонн має понад сто тисяч жителів. Там жив канцлер Аденауер і зробив своє невеличке містечко столицею.

З освітою погано. В основному вісім-десять класів, бо вища освіта для робітників та селян по суті недоступна. Три-чотири проценти з середовища робітництва вчиться у вищій школі.

Багато друкованих видань: тисяча шістсот газет, дев'ятсот журналів. Існує в країні «імперія Шпрінгера», яка контролює вісімдесят процентів тиражу газет і журналів.

Телебачення добре підготовлене технічно. У шпрінгерівській пресі провідна тема — антирадянщина. Один антирадянськи настроєний професор договорився до того, що звинуватив наших людей, немовби вони — не більше і не менше — «патологічно пориваються до безпеки»... Справді — добалакався.

Серед «сильних людей» колишній військовий міністр Штраус — найправіший екстреміст. Він і його колеги

добилися двох з половиною мільйонів марок дотації Західному Берліну від ФРН.

Відомо — тепер у Західній Німеччині дві компартії: одна підпільна, заборонена з 1958 року Комуністична партія Німеччини, і легальна Німецька комуністична партія. Першу очолює Макс Рейман, другу — відомий журналіст, знаний громадський діяч і політик Курт Бахман.

Профспілки масові. Серед них прогресивна Спілка металістів, яка лояльна до наших профспілок.

Не можна не згадати могутніх молодіжних організацій, найбільша з них — соціал-демократична Спілка молоді. Є ще організація «Соколів», соціалістична спілка студентів. Є ліві екстремістські сили, часом авантюристичні, з так званим революційним романтизмом на стягах, а по суті з туманною програмою. Їхнім прапором, гербом є Че Гевара.

Наш теплохід дійшов до Ельби і повернувся проти течії, вгору, до знаменитого Гамбурга. Назустріч пливли німецькі пароплави і обмінювалися з радянським вітанням, гудками. Переважали два кольори, зелені й жовті. Пропливали обабіч невеликих пристаней, на яких люду було обмаль, але той люд з інтересом зустрічав послапця радянської землі.

По тому надійшов час обіду. Сиділи ми в ресторані, обмінювалися думками про бачене на берегах каналу й Ельби. У нашу мирну бесіду ввірвалася скоромовка по судновому радіо:

— Слухайте наш гімн на флагапосту. Зверніть увагу на прапор. Послухайте гімн Радянського Союзу.

Круїзники висипали на палубу. Ліворуч високо на флагшток звився рідний, наш радянський червоний прапор з золотими серпом та молотом. Він вільно випростався в чужому небі, на чужому вітрі, на чужому березі, а гучномовець тим часом російською мовою:

— Ласкаво просимо в Гамбург!

За хвилину зазвучала незнайома нам мелодія, чужий гімн. Трошки розігнав тишу й скромно затих. Його змінив наш рідний — могутній, мелодійний, урочистий до зворушливості.

Здавалося: не тільки тамтешні поля й ліси вслухалися у наш мелодійний гімн, а увесь світ чув.

Це за п'ять миль до Гамбурга стоїть флагапост, де записані на магнітофонну плівку гімни усіх морських дер-

жав. Коли іде корабель під прапором тієї чи іншої країни, на флагшток звивається прапор і звучить гімн тамтої держави.

— Це стара німецька традиція, — повідав нам всюди-сущий Мішель, персональний друг французького художника Мішеля де Серевіля.

— Хороша традиція, тут нічого не скажеш, — підтримав мій колега Василь Дмитрович.

Підкрадався надвечірок, пароплав наближався до великого німецького міста, що знане в усьому світі як місто бойових революційних, пролетарських традицій, де народився вождь німецького пролетаріату Ернст Тельман. Перші робітничі організації створено тут ще на початку дев'ятнадцятого століття. 1918 року виникли організації Комуністичної партії. Активні дії гамбургського пролетаріату 1918—1921 років, як і жовтневе збройне повстання гамбургських робітників 1923 року під проводом свого вождя Ернста Тельмана, пам'ятає німецький народ.

Гамбург — столиця однієї з одинадцяти земель Федеративної республіки.

Який він є тепер, робітничий Гамбург, як живе, чим живе, що лишилося од тих революційних традицій червоного Гамбурга?

Сонце сідає все нижче, надвечірок уже підкрався до міста, яке навалюється на нас все настійливіше. Ми входимо в гамбургську гавань. Кажуть, Гамбург — четвертий порт світу по вагомості, розмаху, величині, тоннажу. Кажуть, тут, у гавані, трудиться вісімнадцять тисяч портовиків. А правлять землею Гамбурга тринадцять сенаторів.

Але що там попереду? Сотні людей на пристані. Над ними прапори, транспаранти.

Нас тягне старенький буксирчик, давненько вже тягне. З нього махає рукою повний, шанованого віку матрос з рум'яним обличчям. Певне, гіпертонік. Він час від часу, відірвавшись од роботи, складає долоні рупором і кричить:

— Ха-ра-шьо!

Що він має на увазі, важко сказати, але нам приємно почути паське слово з уст західнонімецького матроса.

Літній матрос показує рукою на пристань, запруджену людом, і повторяє своє:

— Ха-ра-шьо! Очень гут!

Ми вже зовсім близько од місця стоянки, бо попереду

міст, далі пливти пікудя, і вчувається знайома мелодія. Де я її чув? Хто її виконує? Оркестр? Де тут взявся оркестр?.. Таки оркестр. Ой він аж по той бік пристані, через канал. Справді, в білих костюмах оркестранти кидають у вечоровий Гамбург рідну нашу мелодію, яка просто-таки вимовляє:

Не слышны в саду даже шорохи,
Все здесь замерло до утра...

Хай мелодія виконується в темпі маршовому, хай фальшивить альт! Хай. Але ж це наша пісня. А виконують її західні німці. Я дивлюся на старезного, виробленого, вив'яленого матроса з такого ж старенького катера, як і він. Поблискуючи очима, матрос щось говорить до нас і показує на оркестр. Енергійно вимовляє. І вигляд його якийсь празниковий. Шкода, оркестр забиває. А то б ми почули, як не раз уже з задоволенням ловили вухом з катерка:

— Ха-ра-шью! Очень гут!

Тепер і ми бачимо, що «харашью», бо нам махають руками, підносять догори букети червоних троянд, піднімають малих дітей. Ще мить, і я чітко бачу і червоні прапори, і транспаранти на кумачі, на яких чітко виведено німецькою мовою:

— «За мир і дружбу!»

«За збереження існуючих кордонів по Нейсе й Одеру!»

«За мир в усьому світі!»

Уже учасники круїзу дістали з валіз сувеніри, і вниз полетіли матрешки, значки, листівки, цілі комплекти листівок, буклети столиць наших республік, Москви і Ленінграда.

Дітки вдячно махають руками, дякують за подарунки. У юрбах людей я помічаю сивих, статечних чоловіків і жінок, а найбільше, все-таки, молодих людей, юнаків і юнок. Багато дітей на руках у дорослих і чимало організованих колон, надто дитячих.

Знову хвилиною котиться на корабель могутнє скандування російською мовою:

— Дружба! Мир! Дружба! Мир! Дружба! Мир!

І стихійно народжується на теплоході не менш могутнє німецькою:

— Фріден! Фройндшафт! Фріден! Фройндшафт! Фріден! Фройндшафт!

Молодь внизу розпочинає відому пісню демократичної молоді своєю мовою:

Песню дружбы запевае молодежь,
Молодежь, молодежь.

Теплохід підхоплює:

Эту песню не задушишь, не убьешь,
Не убьешь, не убьешь!

Пісня могутньо підноситься над робітничим Гамбургом, над містом, яке чуло полум'яні промови свого вождя Ернста Тельмана.

Вождь німецького робітничого класу, може, раніше за інших тверезих політиків розгледів загони штурмовиків, що гасали по країні з гумовими палицями в руках. Тому попереджав панів Зеверінгів:

— Колони їх убивць уже нападають на комуністів. Ми вимушені вживати контрзаходів. І ми будемо завжди організовувати обурення народних мас, що все зростає.

Проводир німецьких комуністів знав, куди спрямовувати погляди народу:

— Німецький робітничий клас повинен іти шляхом Радянського Союзу! Це єдиний вихід із катастрофи!

Мені згадувалися пророчі слова Тельмана у ті зворушливі хвилини, коли над робітничим Гамбургом плавали дорогі всім людям землі слова: «Дружба! Мир!»

А ще дорожчі вони були, бо промовлялися російською мовою. Мені згадувалися полум'яні промови вождя німецьких комуністів у той хвилюючий час, коли на теплоході народжувалися такі ж любі серцю слова і неслися зверху вниз, на пристань. І говорили вони німецькою мовою.

— Фріден! Фройндшафт!

«Тельман і його справа живе. Традиції, добрі німецькі традиції — ось вони», — думалося мені того пам'ятного вечора.

Коли стихало скандування, з того берега звучали на все місто Тельмана мелодії радянських пісень — то продовжував грати духовий оркестр. Дарма, що пісні були доведені: «Ну-ка, солнце, ярче брызни», «Легко на сердце от песни веселой», «Закаляйся, если хочешь быть здоров», «Ох, ты, сердце, сердце девичье», «На рыбалке, у реки», — але наські, чудові пісні, котрі співаються й понині.

А в кінці зустрічі оркестр загравав «Інтернаціонал». І все довкола сповнилося врочистістю — і люди, і навіть, здавалося, атмосфера пройнялася шанобою до революційного гімну. Мелодію підхопили сотні людей, ніким не спонукані, як належне, підхопили з несподіваним завзяттям. Співали сиві ветерани партії Тельмана, співали радянські люди на кораблі — чоловіки, жінки, юнаки й юнки. Я прислухаюся до слів:

Это есть наш последний и решительный бой.

Я вловлюю слова:

Чуєш, сурми заграли, час розплати настав?

Співали німецькою мовою, співали азербайджанською, латиською, вірменською, грузинською, білоруською...

Ловлю себе на думці: я вперше в житті співаю отак. З сльозами. Мені навіть незручно перед знайомими круїзниками: диви, мовляв, який тонкосльозий. Я дістаю носовика. Але помічаю — мої сусіди праворуч і ліворуч, попереду і ззаду теж потяглися за хустинками.

Важко про таке писати, бо щось неймовірно твориться в твоїй душі. Авжеж, не повірив би, на фронті будучи, аби хто сказав: мине чверть віку і ти стоятимеш у місті Тельмана і разом з його співвітчизниками з таким душевним запалом співатимеш «Інтернаціонал». У країні, яка народила фашизм, народила головорізів, що вбили твого батька, знищили двадцять мільйонів радянських людей. І от син замордованого фашистами співає із західними німцями партійний гімн. Оце воно і с в и щ е, г л и б ш е, в а г о м і ш е з а своє кривне, особисте. Або навпаки — оце все загальнолюдське і є т в о є, к р е в н е, о с о б и с т е. Бо не можна відділити тіло від душі, як думку від мозку, пісню від уст, як любов від трепетних сердець.

Чи думав про таку зустріч керманіч німецьких комуністів, коли відрізаний був від світу в камері-одиночці, у тій вогкій кам'яній гробниці, де на в'язневі випробували найвитонченіші тортури карателів? Думається, віриться: мріяв про такі зустрічі Тельман. Навіть у найважчі хвилини. А найважчі хвилини були не ті, коли під нігті заганяли цвяхи, коли по-варварському, по-звірячому били. Ні, кати знали, які найтяжчі муки. І вони влаштовували «психологічні сеанси», які були найнеймовірнішими

тортурами. Коли гітлерівські орди ввірвалися на радянську землю, Тельмана «годували» щоднини «переможними» маршами. Його приводили до кабінету, в якому висіла географічна карта з стратегічними стрілами дивізій і армій, що далі й далі вгризалися в землі України, Білорусії, Росії. То були тортури, гірші за фізичні, то були ті ж садистські прийоми, яких дотримувалися гестапівці завше, але витонченіші, отже, болючіші в сто крат.

— Що скаже вождь Комуністичної партії Німеччини? — В голосі високого чина гітлерівської камарильї звучало торжество, перемішане і по-гадючому переплетене з сарказмом. І терпеливо чекав відповіді. Йому, мовляв, поспішати нікуди. І знову включав патефоп, знову кабінет сповнювали уривисті «переможні» мелодії, як марш піхотинців з залізними підковами на чоботях. Гасло світло, і стріли стратегічні світилися побіля міст Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Смоленськ, Орел, Воронеж...

Кат переводив стрілку патефона на «сильно», і марші скаженіли ще більше, а стріли ті, що світилися на карті, немов добиралися не до відомих Тельману радянських міст, а впивалися в самісіньке серце.

Стихали марші, гасло світло на карті, і карта затулялася занавіскою, і голос гестапівця, не криючи роздратування, повторював котрий уже раз:

— Так що скаже Ернст Тельман тепер?

В'язень, звичайно, мовчав, як і вчора, як і позавчора. Нарешті ворухнулися губи, спрагло облизав їх в'язень, тихо, але чітко вимовив:

— Я уже говорив не один раз. Іншого не скажу, крім уже сказаного: «Сталін зламає Гітлеру шию».

І настав час світитися нашим стрілам, на наших картах. Переможні армії, зламавши хребет гітлерівській військовій машині, упевнено йшли по німецькій землі. У цей час бухенвальдський в'язень писав товаришу Іозіму Леману: «Історія мого життя суворе. Ось чому вона вимагає людини цілком... Усі ми мусимо бути сильними, упевненими в майбутньому, адже бути солдатами революції — це значить берегти непорушну вірність, яка перевіряється життям і смертю... Я людина не без роду. Я німець з великим національним і разом з тим інтернаціональним досвідом. Я кров од крові, плоть від плоті німецького робітничого класу. І тому я — як син революційного класу — став пізніше його революційним вождем. Мучеництво, яке я

приймав на себе ради великих ідеалів соціалізму XX віку, — не поодиноким явищем, воно не ізольоване, не відірване від німецького народу і знаходить відгук в могутньому багатомільйонному русі, що охопив усі народи Радянського Союзу і в усіх країнах світу... Ніхто не може передбачити, що буде завтра чи післязавтра зі мною. Ймовірний єдиний вихід... При просуванні радянських армій в зв'язку з загальним воєнним становищем, що погіршується, націонал-соціалістський режим зробить все можливе, щоб оголосити Тельману «мат». В такій обстановці гітлерівський режим не відступить ні перед чим, щоб заздалегідь усунути Тельмана, тобто випроводити його або прикінчити раз і назавжди...»

Так, боягузливі гітлерівці «не відступили ні перед чим». Чверть віку тому 18 серпня глибокої ночі (баварці завжди вибирають ніч) через ворота концтабору Бухенвальд виповзла чорна легкова машина і шмигнула в напрямку крематорію. З неї вийшла людина в супроводі зграї есесівців. На сходинах до печей крематорію есесівець по-зрадницькому, ззаду вистрілив у потилицю жертві. Тельман сходами піднімався не до печей крематорію, а в своє безсмертя.

На тому місці, де перестало битися серце вождя німецького робітничого класу, поставлено пам'ятник Ернсту Тельману. Над ним вгорі на високій башті висить величезний дзвін, густо оббитий колючим дротом. Той дзвін двічі на день тривожно дзвонить. Дзвін нагадує велике серце вождя, що не вмерло, і застерігає німецький народ: будь пильним. Двічі на день нагадує про це бухенвальдський набат.

«Мій народ, якому я належу, якого я люблю, — німецький народ, і моя нація, якою я пишаюся, — німецька нація, смілива, горда і стійка нація».

Так говорив про свій народ Тельман, або, як ніжно називали його друзі по партії, Тедді.

Такі спомини викликали в мене квіти, усмішки, пісні, червоні прапори, духовий оркестр, мітинг німецько-радянської дружби у Гамбурзі, в місті, яке залишилося в історії німецького робітничого класу як Червоний Гамбург.

Однак хоча б коротко згадаємо мітинг, що відбувся і не на кораблі, і не в гавані, бо член президії Гамбурзького земельного комітету захисту миру Оскар Майєр, який виголошував привітальну промову, стояв на трапі,

а академік Олександр Дризул, керівник нашої місії миру, на палубі. Наш керівник був тоді заступником Голови Президії Верховної Ради республіки, а нині — секретар ЦК КП Латвії.

Оскар Майєр сказав:

— Надзвичайно важливо, що миролюбна акція радянських прихильників миру, ваше прибуття в Гамбург, припало на час, коли мілітаристські та реваншистські сили ФРН проводять політику нагнітання міжнародної напруженості і, зокрема, допомагають неонацистській партії фон Таддена.

Член президії Комітету захисту миру нагадав: «Марія Ульянова» — другий радянський теплохід, що прийшов у Гамбург за післявоєнні роки.

До нашого візиту доброї волі тут кілька років тому причалював теплохід «Михайло Калінін».

Глава радянської місії захисту миру Олександр Дризул від імені активістів Товариств дружби радянських республік подякував прогресивним громадянам Гамбурга за врочисту зустріч, повідав про Ризьку конференцію захисту миру країн Балтійського моря, наголосив на необхідності конкретних практичних дій усіх прогресивних сил для реалізації найважливіших завдань. А такі завдання ясні й чіткі: зміцнення європейської безпеки, припинення війни у В'єтнамі, розв'язання близькосхідної проблеми, необхідність скликання конференції з питань безпеки в Європі. Це — основні, корінні проблеми, над розв'язанням яких борються радянські прихильники миру.

Ми були вдячні Оскару Майєру за повідомлення: борці за мир Федеративної республіки не дремають, усі доступні їм заходи спрямовують на те, щоб зупинити мілітаризацію країни, зупинити неофашистів, що рвуться до влади.

Так, є чим пишатися німецьким комуністам. Німецький народ дав світові Маркса й Енгельса, Карла Лібкнехта й Розу Люксембург, Гейне й Шіллера, Баха й Гете. Він дав робітничому класові Ернста Тельмана і створив першу в світі державу, яка буде на німецькій землі соціалізм.

Отже, ми в Гамбурзі, відомому мені ще з дитячих років як Червоний Гамбург, як колиска вождя німецького пролетаріату, незабутнього Тедді. Зійдемо ж вниз, до троянд, до усміхнених облич, потиснемо руки представникам робітництва і хоч коротко познайомимося, обміняємося

значками, листівками, добрими й щирими словами привіту.

- Візьміть квіти!
- І в мене візьміть!
- Бітте шьон, квіти!
- І листівки! Бітте шьон!
- Данке шьон.

Ось стоять троє. Сивого мужчину я немов десь бачив, неначе десь чув його мову. Вольове мужнє обличчя, прам косий на лівій щоці. В його статурі вгадується матрос, колишній матрос.

- Іх бін Віллі... Я є Віллі, Василь по-російському...
- Дуже приємно, бо я теж Василь.
- Оу!

Сивий Віллі знайомить нас з Гертрудою, своєю сивою, маленькою, усміхненою Гертрудою, вірним супутником життя, з юнаком, дуже схожим на Віллі: рівний ніс, важкувате і роздвоєне підборіддя, повні губи. А головне — вольове обличчя. Такі натури карбують на гравюрах.

- Майн зон, мій син Віллі. Він теж — Василь.

Старий Віллі невгамовний, оповідає про себе, про свою Гертруду, про сина.

По всьому видно, вони з Гертрудою дуже люблять свого Віллі. Гертруда зі своїм сивим Віллі і в старості гарні, в неї красиві очі, моложаве обличчя. Якби не оті зрадливі зморшки, які щедро заштрихували її обличчя, хто б сказав, що вона мати дорослого сина?

І треба ж такому статися, до нас підійшов всюдисущий Захарченко. Називаю його моїм новим знайомим.

Колега загадково подивився на мене, бо я не міг стримати усмішки.

— Ви, звичайно, будете сміятись. Але обидва німецькі товариші — Василі,— пояснюю колезі. А він подає руку, а на губи випурхує усмішка.

- Василь.

І в гавані вибухає розкотистий регіт.

— Іх бін Віллі, ду біст Віллі, зі зінд Васіль, зі зінд Васіль.

Мине піч, і ми знову зустрінемося з обома Віллі, ближче зазнайомимося з літнім, статечним Віллі. Старий ветеран Комуністичної партії Німеччини, учасник повстання гамбургського пролетаріату 1923 року під проводом Тедді. Чи знав Віллі-старший Тедді? Він працював під

його безпосереднім керівництвом серед моряків. Він спдів разом з Тедді в Бухенвальді. Він чудом врятувався, небагато комуністів, що сиділи в таборі смерті, вижило.

Віллі покаже нам меморіальне кладовище жертвам фашизму.

Хай радянські товариші подивляться — німецькі комуністи не забули страхіть гітлерівського третього рейху. В гітлерівській Німеччині було сто п'ять концтаборів.

Мої товариші по рейсу, москвичі, ленінградці й горьковчани поклали квіти до пам'ятника жертвам фашизму 1933—1945 рр.

Оскар Майєр виступив на церемонії покладення вінків. Він сказав:

— Ми усвідомлюємо обов'язок прихильників миру Західної Німеччини: боротися з фашизмом, що піднімає голову, і зміцнювати дружні відносини з Радянською країною.

Сивий Віллі тим часом показав нам меморіальний пам'ятник жертвам фашизму і прокоментував:

— Бачите, сто п'ять мармурових плит? Кожна закінчується амфорою, де зібрано людський попіл з фабрик, на яких палили людей. А ще в кінці плити — вічний вогонь. Він палахкотить день і ніч. Чуєте музику? То — Бах. Ця музика — теж вічна, як і квіти на тому сумному мармурі. Навіть на снігу взимку ви можете побачити троянди, такі, з якими вчора зустрічав вас Червоний Гамбург...

Червоний Гамбург... Мені не почулося? Ні, не почулося. Сивий повторив:

— Так, Червоний Гамбург... Традиції Тельмана — немирущі.

Невгамовний Віллі-старший задумливо пестить поглядом ті мармурові плити, на хвилю змовкає, піби дає можливість гостям прислухатися до мелодії Баха.

— Перекажіть своїм товаришам, що німецькі, — старий поправився, — західнонімецькі антифашисти до кінця свого життя пам'ятатимуть ганьбу німецької нації. А померемо ми — дітям, онукам передамо ненависть до варварів двадцятого віку.

І по хвилі, уже тихіше, додав:

— Німецькі патріоти ніколи не забудуть, що у нас був полум'яний проводир, був Тедді...

Сповнилося чверть віку від дня звірячої розправи над вождем німецького робітничого класу. Пролетарський Гамбург не забув свого проводиря.

Тут давно не пам'ятають такої багатотисячної демонстрації і мітингу трудящих. Їх організувала Німецька комуністична партія (НКП) у зв'язку з 25-річчям кривавого вбивства Тельмана і одного з керівників соціал-демократичної партії Рудольфа Брайтшейда. Сюди приїхали представники антифашистських організацій НДР. Були присутні антифашисти з інших країн.

Комуністи, всі учасники мітингу, з великою увагою вислухали виступ голови правління створеної недавно Німецької комуністичної партії Курта Бахмана. Що сказав Курт Бахман? «Ернст Тельман — найбільший вождь німецького робітничого руху періоду Веймарської республіки, один з найвидатніших керівників німецького робітничого руху взагалі... Німецька комуністична партія веде свою боротьбу, спираючись на заповіді Тельмана».

Про це писав у час «Тижня Тельмана» керівник гамбурзької організації НКП Ян Вінеке в газеті «Унзере цайт»: «Велика заслуга Ернста Тельмана полягає в тому, що приніс у німецький робітничий клас ім'я Леніна. У своїх промовах і статтях Тельман викривав політику німецького імперіалізму, спрямовану на війну та підкорення інших народів, і рішуче відстоював національні інтереси німецького народу і справу миру. Одночасно Ернст Тельман був полум'ям інтернаціоналістом і другом Радянського Союзу. Його слова «Вся політика Радянського Союзу є політикою миру» — характеризують його ставлення до першої соціалістичної країни. Дружбу з нею він вважав життєво важливою для німецької нації. Ернст Тельман підкреслював, що ставлення до Радянського Союзу є пробним каменем політики будь-якої комуністичної партії, вірності кожного комуніста справі робітничого класу і соціалізму».

Коли я читаю ці рядки в газеті, згадую наші сердечні зустрічі з партайгеносен, з партійними товаришами, в приміщенні бюро гамбурзької земельної організації Німецької комуністичної партії, теплі бесіди й бурхливі дискусії, в яких брали активну участь секретарі бюро, редактор газети «Унзере цайт» та керівний партійний актив.

Про що розповіли німецькі комуністи? НКП створена недавно, творчо розробляє свою програму, засновану на вченні Маркса, Енгельса, Леніна, і передбачає ясну орієнтацію на демократичні перетворення в країні. Гамбурзька конференція НКП схвалила цю орієнтацію.

НКП, спираючись на Будапештську відозву, веде боротьбу за скликання на високому рівні конференції з питань безпеки Європи, бореться за заборону термоядерної зброї.

Хто б не виступав на тій зустрічі, представник партії Тельмана чи гості, всі вони присягалися тримати в чистоті марксистсько-ленінський прапор, берегти його від опортуністів усіх мастей.

Учасники місії миру уважно слухали партайгеносен. Західнонімецькі комуністи повідали нам і таке:

— Зараз, у той час, коли відбувається наша зустріч, лише за кількесот метрів од приміщення нашого бюро, гамбурзькі неонацисти проводять свою конференцію під захистом поліцейських.

В залі стався рух. Хтось із круїзників поцікавився: і чесні люди байдуже спостерігають зборище новоявлених фашистів?

— Ні,— відповіли німецькі комуністи,— ми не спостерігаємо байдуже. Будете повертатись на теплохід, побачите сотні гамбуржців, що зібралися перед самим приміщенням і висловлюють свій протест проти відродження нацизму.

І ще таку деталь додали:

— Придивіться до віку тих, що протестують.

Ми з Василем Захарченком бачили чесних німців, що висловлювали свій протест проти відродження нацизму. У переважній більшості то була молодь. В руках юнаків ми бачили саморобні гасла: «Ні — фашизму!» «NED? In Hamburg — nee!» — «НДП? В Гамбурзі — ні!»

А ще плакат з силуетним портретом Гітлера, перекреслений жирними мазками навхрест, зі словами «Ein Adolf war schon ruviel» — «І одного Адольфа нам було досить».

Гамбурзькі поліцейські не тільки бралися за руки і створювали стінку. Поліція, одначе, не нехтувала й кийками. І кінна поліція гарцювала, загрожуючи розтоптати демонстрантів. І хапали в поліцейський фургон «зачинщиків». А ще під'їхала спеціальна поліцейська поливальна машина і почала «купати» демонстрантів. Не знаю, чи тільки водою поливали, чи й хімікатів домішували, аби у такий спосіб «мітити» крамольників?.. Кажуть, хімія добре прислужилася гамбурзькій поліції. Костюми, облиті тією сумішшю, покриваються плямами, як тіло тифозного сипом.

Але повернемося до зустрічі із партайгеносеп. Виступали і радянські комуністи. Палко, хвилюючись розповідав про свою важку й плідну роботу сучасне покоління партії Ернста Тельмана. Говорили й радянські комуністи. Особливо зворушливо прозвучало слово старого більшовика, старшого наукового співробітника Вірменського філіалу Інституту марксизму-ленінізму Егізаряна.

А в кінці зустрічі, здається, без будь-яких пропозицій, просто піднялися прощатися, але не попрощалися відразу. Відчули: не можуть вони отак просто піти, так просто розлучитися.

Хтось стиха почав:

Повстаньте, гнані і голодні...

Ще мить — і десятки голосів повели:

Робітники усіх країн...

Ще мить — і запанував у залі гімн, що єднає комуністичні серця на всіх континентах землі. Мабуть, ці люди ніколи в житті не співали так запально, так урочисто. Легко сказати: в центрі Гамбурга, в серці Федеративної республіки могутній «Інтернаціонал». То було якесь священнодійство, продиктоване серцем.

Мій колега, письменник Іван Сварник, прийшов на теплохід і розповів, як розбентежилися серця учасників зустрічі.

— Задля цього, друже, задля цього тільки, аби зустрітися на землі Тельмана з його одностудіями, спадкоємцями в боротьбі, варто було сюди приїхати... Не я буду, коли не напишу чогось зворушливого, щоб розбентежило серце читачеві і вселило йому в душу віру: на західнонімецькій землі є не тільки прихильники Адольфа фон Таддена, є тельманівці, є бійці партії Тельмана... Пройдемося містом, я розповім тобі, що розколихало, розбентежило моє серце...

Невеличке застереження: у нашого брата-письменника не так легко роздмухати жарину в душі, але коли вже хтось роздмухає, та жарина може запалити тисячі сердець.

— Я знаю, розумію — світ складний. Але щоб отак... Уява одна, а насправді... Нам, друже, треба частіше їздити, аби на власні очі бачити, як пише «Известия», хто є хто...

Зустрічі, зустрічі, зустрічі... Дискусія з питань європейської безпеки в Гамбурзькому земельному комітеті захисту миру. З яким гнівом говорили там про збирище гамбурзьких неофашистів! Цей гнів висловили в телеграмі-протесті на ім'я сенату міста з приводу затримання гамбурзькою поліцією трьох учасників антифашистської демонстрації.

Розмова з активістами товариства продовжувалася на нашому теплоході. В час, коли йшов жвавий і невимушений обмін думками, на теплохід піднявся збуджений Іве Мерц, один із затриманих поліцією. Стражі порядку під натиском громадськості вимушені були звільнити юнака.

А ще цікава зустріч з «Вільною християнською молоддю» у приміщенні Спілки християнських юнаків. Ця Спілка об'єднує лише хлопців. Останнім часом туди приймають і дівчат, хоча назва організації не міняється, залишається юначою. Та молодіжна асоціація об'єднує двадцять п'ять тисяч членів, вона має свій клуб. Очолює Спілку Гергард Вебер. Гергард — постать помітна в молодіжному русі, людина енергійна і авторитетна. Недарма ж він керує ще й Об'єднанням прогресивних молодіжних організацій Гамбурга, так званім Югендрінгом. А їх, організацій, не більше не менше — шістдесят. Гергарда переобрано втретє президентом Югендрінга. Президент часто спілкується з радянською молоддю. Він вісім разів побував у нашій країні, брав участь у численних дискусіях, подорожах, відпочивав разом з радянською молоддю.

Чим же займаються члени Спілки християнської молоді? Спортивною роботою. Молодь і спорт — природно. Культосвітньою? Теж імponує юнакові й юнці.

— Але ми працюємо не ізольовано. Чимало наших членів входять в інші організації, допомагають дітям, що постраждали від війни у В'єтнамі та Біафрі, — розповіли нашій молоді.

І скільки не повертали наші комсомольці на стежку партійну, християни вперто і затято розтовкмачували:

— Ми — позапартійні.

— А ми чули, що члени вашої Спілки позавчора взяли участь в багатотисячному мітингові в університеті. А мітинг був антифашистський, відверто спрямований проти відродження неонацизму в Федеративній республіці, — знову ж таки наводить на потрібну ліпію наша комсомолія.

— Не просто брали участь, а активну,— молоді християни пишаються тією активною участю.— Але ми є позапартійні.

— Ну, добре. Ви схвалюєте неонацизм?

Добра половина молодих німців схоплюється із своїх місць.

— Найн! Найн!

Після енергійних, навіть гнівних «найн, найн» уже спокійніше повторили:

— Але ми — позапартійні.

Було спілкування також із Соціалістичною спілкою робітничої молоді у приміщенні організації. Напу комсомолію зворушив такий факт. У приміщенні Спілки висів великий плакат з зображенням Володимира Ілліча.

— Невже і тут хизуватимуться позапартійністю? — знизувало худенькими плечиками молоде жіноцтво з теплохода «Марія Ульянова». Найактивніша юнка, з якою я познайомився,— Надія Кожевникова, студентка Літературного інституту імені Горького, дочка відомого письменника й громадського діяча Вадима Кожевникова.

— Ми боремося проти реваншизму.

— Ми боремося за європейську безпеку.

— Ми боремося за надання німецькій робітничій молоді більших можливостей в галузі професійної та вищої освіти.

Оповідать господарі і просять розповісти про життя нашої молоді. Наша комсомолія повідала. Жарко було (що й казати!) Надії Кожевниковій у Гамбурзі. Їй довелося протягом дня бувати на трьох зустрічах. А хотілося б ще відвідати й клуб робітничої молоді «Пірат».

А хіба не цікаво було на концерті самодіяльного оркестру дитячого під орудою Отто Бетхера? А хіба танці й пісні гамбурзьких робітників, зодягнутих в національні костюми, можна поминути? Тим більше, що те цікаве видовисько відбувалося на нашому теплоході. І скрізь треба поспіти. А де візьмеш часу? Доба має, на жаль, лише двадцять чотири години. Та Надія якось встигала, далебі. Молодість брала своє. Молодість є молодість. На це я натякнув своєму колезі Василю Дмитровичу Захарченку.

— Ваш патяк я відмовляюся розуміти...

Кожний з нас намагався побільше побачити, почути, зустрітися з людьми. Краще спілкується, звичайно, коли знаєш мову народу, куди ти приїхав.

Скільки разів у цьому великому океанському порту, що займає сто квадратних кілометрів, а його берегова лінія — двісті сімдесят кілометрів, скільки разів у місті, що налічує близько двох з половиною мільйонів мешканців, я згадую старого швейцарського німця Христофора Колумбовича Епле, який заклав у мене основи німецької мови понад тридцять років тому.

— Ерлявбен зі, бітте, — немов чую його тихий, трохи шепелявий голос, немов бачу його гарне сиве, таке охайне, завше напудрене і напарфумлене волосся, його акуратні вуса і борідку клинцем. Епле просить провідняти дієслово «haben» «in Plural».

Спасибі вам, Христофоре Колумбовичу, за науку. Не все ж просіялося через сита й решета часу, щось і лишилося од ваших студій. Тому і виглядаєш не таким уже безпросвітнім, дрімучим дикуном без'язиким.

Наш милий дідуган Віллі повів на квартиру колишнього свого товариша Тедді... Вулиця Тарпенбекштрассе, 66. Такий собі будинок у звичайному робітничому кварталі міста.

— Зверніть увагу, геносен Василі, на меморіальну дошку.

Дошка сповіщає: тут жив Ернст Тельман — голова ЦК Комуністичної партії Німеччини. Слів майже не видно, вони утопають у квітах.

— Не думайте, що це до вашого приїзду приготували так, — застерігає Віллі. — Тут квіти не в'януть.

Ступаємо в оселю, де колись мешкав Тедді. Скромна квартира, тут і зараз живе родина робітничка.

Мине небагато часу після нашого від'їзду з Гамбурга, і друзі Тедді та його однокласники по партії у врочистій обстановці відкриють музей Ернста Тельмана в домі, де жив мужній борець проти фашизму.

Побільше побачити, побільше почути... В перший же день усі учасники круїзу мусили відвідати, за протоколом, кабаре «Мулін руж». По дорозі гід знайомить нас з нічним містом, визначними місцями Гамбурга.

— Тут, у церкві, грав Бах.

Автобус шурхотить мимо скляного будинку, вірніше,

будинку із скляними стінами. А що робиться всередині? Весь він багатопверховий, щедро освітлений. Там працюють якісь фантастичні машини. Біля них вовтузиться робочий люд. Що за химера?

Придивляюся. І ніяка то не фантастика, а звичайні поліграфічні, ротаційні машини, вони на завтра готують духовну поживу для мешканців землі Гамбурга. А то й для всієї Федеративної Німеччини.

— Концерн Акселя Цезаря Шпрінгера, — безпристрасно інформує гід. — Ми кажемо: велике газетне королівство має газетний король. Основні його видання в Гамбурзі та Західному Берліні. Щодня з Гамбурга розходяться по всій країні понад шість мільйонів газет, а ще 3,5 мільйона недільних газет, а ще 24 мільйони примірників журналів. На королівство Шпрінгера припадає лєвова частка.

Голос у гїда позбавлений будь-яких емоцій: засуджує він короля газетного чи славить — з інтонацій та модуляцій голосу не добереш.

Забігаючи наперед, скажу: вісімдесят один процент опитаних інститутом громадської думки «Інфратест» підтримали Договір між Радянським Союзом і ФРН.

А новоявлений Цезар? Віц, як і його одностудець, глава баварських ультра Штраус, кидается в атаку проти Договору. І відверто славить реваншистів, і лєє бруд на ідею загальноєвропейської наради з питань безпеки й співробітництва.

Гід цього, звісно, не говорив.

Одначе придивимосся, що воно витівають робітники за скляною стіною? Вони посилають нам повітряні цілунки.

— Знущаються?

— Чому ж — симпатизують.

Гід рівним голосом оголошує:

— Тут жив органіст Йоганн-Себастьян Бах.

А ще за хвилину:

— Пам'ятник князю Отто фон Шенгаузену Бісмарку.

Трохи приголомшило оте сусідство: Бах і Бісмарк. А життя є життя. Або, як кажуть французи, се ля ві. Рядом з красивим — потворне. Поруч з чарівником музики потворне явище середини ХХ віку — концерн Акселя Шпрінгера, що отрує мозок мільйонів німців.

Приїхали у «Мулін руж».

Зал нагадує підкову. У найвужчому місці підкови — сцена з усілякими саксофонами, барабанами, ударниками.

Не буду живописати про програму кабаре. Бо чимало номерів перегукуються з програмою київського, а надто московського мюзик-холу. Такі ж напівзодягнуті (чи напівроздягнуті, як кому до вподоби) танцюристкі, такі ж дотепи застарілі, приблизно такі ж мікрофонні голоси.

Виняток становлять кілька номерів. Перший. Вийшла досить вгодована, крижиста й грудаста пані Гелена і виконала російський романс у джазовому супроводі. Романс як романс, аби не слова:

Очи черные, очи страшные...

Пізніше наші карикатуристи у своїх круїзних етюдах відтворили пані Гелену в її природній красі, так і назвали шарж: «Очи страшные...»

Виняток другий. Висока, стебеляста конференсьє вийшла на сцену як танцівниця. Коли вона почала танці, то якась легенька одяганка була на ній, а накінець викомарювання мало залишилося на ній матерії. Може, то ілюзія світлова. Може, на дівиці щось легеньке й теліпалось, але оком воно не було зафіксовано.

Виняток третій. Вийшла уже статечна жінка-перекладачка і російською мовою сказала:

— Зараз перед вами виступить моя дочка Лілечка Келлер. Вона вам та-а-ке покаже! Думаю: вам сподобається... Але не знаю, не знаю...

Вийшла Лілечка так кілограмів на сто. Але гармонійно збудована її звабна статура. Ліля висока, вродлива. В якомусь майже прозорому трико. І справді розпочала «та-а-ке показувати!» З тих номерів циркових, що називається «людина-каучук». То Лілечка й була тією людиною-каучуком. Вона справді виправдала сподівання матері — сподобалася нам.

Назавтра програма передбачала зустріч з вовками журналістськими цього великого міста, де розмножується в мільйонах примірниках духовна пожива для всієї Федеративної республіки, в тому числі, коли не в першу чергу, отрута з-під ротаційних машин вищепоіменованого Цезаря. Що ж, нам не вперше на прю виходити. Зустрічався я й з Маргаритою Хігінс, Уолтером Ліпманом, з Стюартом Олсопом. Якось уже витримаємо натиск журналістських вовків. А то ще й у наступ підемо, коли треба буде.

Запросили нас до клубу шпрінгерівського видавництва. Ми приготувалися до атаки на вовків.

Проте атакувати нікого не довелося. І нас не брали штурмом. Замість старих газетних зубрів в холі сиділо кілька юнаків і юнок з синцями під очима і з коктейлями в руках. Сиділи вони групами і, здається, не чекали на наш візит. Всі ми — я, Василь Захарченко, фотокореспондент Ірина Пал, поетеса й зовнішньополітичний оглядач АПН Катерина Шевельова, делікатно висловлюючись, віку вже шанованого... А перед нами зовсім юні хлоп'ята.

Та з'ясувалося: вони зовсім і не журналісти. А де ж журналісти? Уникли зустрічі. І взагалі газети немов у рот води понабирали. Наче не відбувалося вчора ніяких подій на пристані Санкт-Паулі, — ні червоних прапорів, ні «Інтернаціоналу», ні сердечних зустрічей. Все це можна було б пояснити, коли б щодня приставали до гамбурзької пристані радянські кораблі. А то ж другий теплохід за чверть віку...

Хай зостається на совісті газетних вовків усе те... Одначе ми прийшли, і якийсь сивий панок, що добре тямить по-російському, веде нас до тих молодіжних групок. Пристав і я до однієї, підсів до білогривого хлопця років двадцяти п'яти. Назвався він славістом, учителем російської та англійської мов. У гімназії вчителює — Хольбер Соболевський.

Соболевський пристойно говорить по-російському, оповідає про російські видання у Гамбурзі. Тут є видавництво «Посев». Ми й раніше трохи знали, що сіє та контора, але, довідавшись зі слів молодика, кого видає той «Посев», ще раз перекопалися — сіє-висіває блекоту й кукіль. А кукіль, як відомо, пшенички чи інших злаків не родить. Виросте з того «Посева» той же кукіль, чи чортополох, чи будяки, чи блекота.

Правда, коли вірити панові Хольберу Соболевському, то нещодавно видано однотомник «Три російські поети» — Блок, Маяковський, Єсенін.

— А з сучасних?

Гер Соболевський охоче задовольнить прохання гостя. Він у курсі видань тутешніх.

— Солженіцина видали. Правда, його випустило в світ видавництво «Фішер» — «Рибалка».

Що ж, улов не дуже багатий. Більше того, рибка попалася з душком. Та, мабуть же, «Фішер» і спеціалізується на рибиці, від якої уже тхне. Став би він вудити, аби не смерділа рибка...

— Хто ж очолює «Посев»?

— Гер Атамонов,— з задоволенням повідав Соболевський.

При імені Атамонова понесло чимось несвіжим, тухлятиною, як од тієї риби, яку ловить «Фішер». Одне слово, нам відоме ім'я перекинчика Атамонова.

Що ж, як то мовиться: скажи мені, хто тебе видає, і я скажу, хто ти!

Зайшов юнак у кудому картатому піджачку й світлих джинсах. На голові копиця рудуватого волосся. Під носом — руді вуса, руда борідка клинцем. Кого він мені нагадував? І не з реальних людей, а спозаколишніх, нафталіном притрушених. Десь, колись, ще в дитинстві бачив я такі портретики. У власника рудої борідки неспокійні, рухливі очі.

— Уве Штер,— називає себе рудий.— Тільки не «увы», а — Уве.

Рудий сміється в свою борідку, задоволений дотепом. Хочемо знати, чим займається «не увы».

— Я історик. Пишу дисертацію.

— Яка, цікаво, тема?

— Бухарін.

Очиці в Уве бігають, переплигують з одного радянського журналіста на другого. Ну, як? Приголомшив я вас, добродію? Ні, не приголомшив. Зацікавив. Звичайно ж, зацікавив. Адже того політика життя ген-ген коли викинуло на смітник історії. А є, виходить, бородачі, що нишпорять по давніх смітниках. Ось яка цікавість. Але чому саме цю тему обрав «не увы»?

— Будь ласка, поясню.

Штер осміхається в свої руді вуса, підхихикує і, підхихикуючи, охоче пащекує. Є в історії особи, що завоювали собі достойне і вагоме місце. Про них написано багато наукових досліджень, художніх творів. Вони на висоті, на переконливій висоті, у заслуженій шані. Діями своїми завоювали ту висоту. Бухарін, навпаки, невдаха. Але щоб краще розуміти сучасність і її рушійні сили, треба знати й забуті імена, їх вклад в рушійні сили сучасності або в ті сили, що руйнували становлення тих сил.

Уве осміхається в свою руду бороду. Задоволений каламбуром. Та бородач ще й веселун. Він застережливо, як святий, підносить пальця догори.

— Але це не буде антирадянська наукова робота.

Найп! Найп! — махає він руками, немов я хочу сказати щось наперекір.

Нашу увагу привертає славіст Хольбер Соболевський. Він називає моїх знайомих у Києві — це його друзі.

— Ех, немає кращої риболовлі, як на Дніпрі. Бувало, як поїдемо ввечері...

Он воно як, Хольбер ще й рибку ловив у Дніпрі. Хольбер ловив, а я ні. Я тільки підтакував йому, згадуючи мисливські усмішки Остапа Вишні.

— А де ви ловили рибку?

— Як же те місце називається? Ї ще у вас опера така...

— «Наталка Полтавка»?

— Ріхтіг. Вірно! На Наталці ми ловили рибку.

Он воно з яким товариством довелося зустрітись. Подорожував, виходить, Соболевський на запрошення молодіжного «Супутника».

І з третім молодим німцем я познайомився. Він теж із бородою, але не рудою, русьвою (Соболевський без бороди). Студент, звати Хартмут ф. Ессен, тобто фон Ессен. О, це вже якась птиця, або син птиці, а сам ще пташени з заїдами. Більш-менш втинає по-російському.

Ідемо ми — Василь Захарченко, Ірина Пац, поетеса Ірина Волобуєва і я — з наміром потрапити на фільм, що рекламується і в Данії, і в Гамбурзі. Отож приспічило побачити «Техніку любові».

Веде нас бородатий Ессен. Таксі не беремо, бо дороге як на нашу грошву (20 карбованців на сім країн!). Та тут і близько кінотеатр, коли вірити нашому супутникові.

Прибігли до одного кінотеатру.

— Найп, — розводить руками бородатий фон. — Мабуть, «Техніка любові» йде в іншому. Ходімо туди...

«Ходімо» — в розумінні біжимо... Біжимо. На ходу згадую, що я фінансовий банкрут, бо гроші в дружини («Ціліші будуть...»). Тихенько шепчу Василю Дмитровичу:

— У мене той... щодо марок... Буде у вас на квиток?

Василь Дмитрович зміряв мене майже зневажливим поглядом (я теж так би міряв свого брата-круїзника, аби мав, як Захарченко, цілих десять доларів у кишені) і спокійно на те:

— По-перше, ям запропонував сходити в кіно фон Ессен. По-друге, коли фон виявиться банкрутом, у мене знайдеться три марки на зачухані квитки. Ферштест ду?

— Їх ферштеге...

А ось і кінотеатр. Але, здається, «Техніки» знову немає?

Фон Ессен витирає піт, борода його скошлатіла.

— Найн,— заперечливо крутить волосатою головою Хартмут. І невпевнено додає: — Може, поруч «Любов»?

Прибігли до кінотеатру, котрий зовсім не поруч. «Техніки любові» і там не виявилося, але фільм, як запевнив фон Ессен, теж знаменитий.

Як фінансовий банкрот, я став од каси на «почтительном расстоянии», пропускаючи до віконця бороду. Але борода й не думає брати квитків. Вона інтелігентно зробила жест ручкою до каси, трохи нахилила голову і сказала:

— Бітте...

Тобто будь ласка, можете брати квитки. Василь Захарченко з виглядом купця, що розбагатів нараз і грошви у нього видимо-невидимо, енергійно підходить до віконця і з вродженою шляхетністю просить:

— Бітте шьон, фюнф карте... Данке шьон.

Він демонстративно тиче в руки фона квитка і йде до залу, пропускаючи вперед дам. Фільм побудований на мовному підтексті. І навіть Захарченкові не по зубах. Фільм оригінальний, кажуть, бо використані ідіоми мови, жаргон сучасний молодіжний, діалекти місцеві. Але ж закінчується, як і неоригінальні, постіллю. Він — вона — постіль — цинізм відносин.

* * *

Коли ми підпливали до причалу, звичайно, ж не сподівалися на таку зустріч. Гадали собі: а як проведжатимуть гамбуржці? Напевно знали, відчували — тепло і сердечно. Але ніколи не думали, що прийде ще більше друзів наших, ніж тоді, у той пам'ятний вечір.

Звичайно ж, і старий Віллі зі своєю сивенькою Гертрудою і молодим Віллі прийшли. Молодий Віллі тримав дівчинку на руках, білоголову й кучеряву. Ми з Василем Захарченком побували сьогодні в тій родині. І познайомилися з онуком Віллі і Гертруди, яку звати... Валентина. Так, дівчинка народилася в день польоту Валентини Терешкової в космос. І сьогодні вона разом з батьком, дідушем і бабусею прийшла проведжати нас.

Знову сотні молодих і старих, з квітами в руках і з усмішками на вустах, і дитячий хор тут. Прийшов водій, що возив нас по Шлезвіг—Гольштейн. І що особливо зворушує — багато молоді. Молодь, власне, переважає. За минулі дні ми познайомилися з багатьма. Усі наші знайомі тут. Один з молодих соціалістів повідав нам: його батько, солдат, загинув під Сталінградом. І все допитувався:

— А ви не ненавидите німців?

— Німці дали світові великих мислителів, вчених, письменників. Німецька нація велика і шанована. І ми пишаємося німецькою нацією. Але ми ненавидимо гітлеризм, авантюрна політика якого забрала у нас двадцять мільйонів батьків, братів і сестер. Ми ненавидимо і нинішній неофашизм, що піднімає голову в Федеративній Німеччині. І сердечно вітаємо всіх, хто прийшов до нас з добрим словом, усіх борців за мир вітаємо на вашій землі, усіх, хто бореться проти відродження неонацизму на батьківщині Тельмана.

Зустрічалися й з іншими молодими німцями, які навично пов'язали свою долю з Німецькою комуністичною партією. І ті люди теж нам признавалися:

— Мій батько загинув у Києві.

— А мій — під Мінськом.

— А мій — на Міус-фронті.

Довелося признатися й мені:

— Мій батько теж... У перші ж місяці війни.

Батьки цих юнаків загинули на нашій землі, але їхні сини пішли не в тадденівські штурмові загони, а влилися в ряди борців за мир, проти неонацизму.

І знову навколо теплохода «Марія Ульянова» гриміло:

— Фріден! Фройндшафт!

— Фріден! Фройндшафт!

І випурхували в чуже небо наські пісні. І гукав сивий симпатичний Віллі нашому Захарченкові на палубу слова, що вихоплювалися з найпотаємніших куточків душі.

— Васілій! — Він показував на червоні прапори, на квіти і на усмішки і кричав: — Васілій, це — німецька революція! По-ча-ток!

Революція не революція, але вияв пролетарської солідарності. Живе хороша революційна традиція гамбурзького пролетаріату, живе дух Фредді, дух Ернста Тельмана!

І вже перед тим, як мали підняти трап, якась сива

жінка швиденько піднялася по сходах до самої палуби, тицьнула матросові квіти й мопсика пінопластового і попросила передати «отій дівчині». Здається, показала на Надю Кожевникову.

Уже захитався трап, якого ось-ось мали забрати, але на нього ступив юнак з червоним прапором у руках. Він по-молодечому швидко забрався на самий верх і, випроставши руку з прапором, виголосив коротку полум'яну промову:

— Ми, молоді борці за мир, просимо прийняти від нас цього червоного прапора, що символізує революцію і волю, і передати радянській молоді: у Федеративній Німеччині є сили, здатні протистояти неонацизму, є сили, що борються за мир і соціальний прогрес у нашому суспільстві! Щасливого плавання, дорогі товариші й друзі!

Спасибі тобі, юначе! Хочеться бачити майбутнє всієї Німеччини, де житимуть такі люди, як ти, як сотні гамбурзьких громадян, що звідусюди оточили наш теплохід, оточили нас теплом, невідомою увагою і щирою симпатією.

* * *

Мине небагато часу, Радянський уряд підпише Договір з Федеративною Республікою Німеччини, який Генеральний секретар ЦК Компартії Радянського Союзу Л. І. Брежнев оцінить як дуже важливу подію і внесок у справу зміцнення миру й безпеки народів Європи.

«Немає сумніву,— сказав Л. І. Брежнев на урочистому засіданні ЦК Комуністичної партії Казахстану та Верховної Ради Казахської РСР 28 серпня 1970 р.,— що визнання урядом ФРН політичних реальностей сьогодення Європи в тому вигляді, як це знайшло своє відображення в підсумках наших переговорів, в тексті радянсько-західнонімецького Договору, є розумний крок по правильному шляху».

Так, цього розумного кроку по правильному шляху досягнуто, з одного боку, зусиллями радянської сторони. А також стараннями уряду ФРН. Разом з тим бачимо ми зусилля ще однієї сторони — комуністів, борців за мир, прогресивних організацій західнонімецьких.

Бачу я під Договором незримі підписи товаришів Віллі і всієї його родини, підписи юнаків, що виходили на вулицю

і демонстрували протест проти зборища неонацистів у Гамбурзі, бачу тих, що піднімали червоні прапори на гамбурзькій пристані і співали «Інтернаціонал» разом з радянськими людьми.

ОЛЕНА З ІЗЮМА

Ми — в Амстердамі. Сходимо по трапу. Львівський філософ підкидає каламбурчика:

— Вниз голяндією...

Наш гід називає себе Оленою Марківною. Не встигла жінка випустити півмішка цифр — вісімсот пароплавів причалює щодня до двохсот пристаней і гаваней, шістсот мостів в Амстердамі і мільйон мешканців, — як я помітив: наша гідеса народилася, мабуть, десь на Полтавщині чи на Слобожанщині. Бо хто інший скаже: «Вот етот вітряк...»

«Вітряк» слово насъке, українське. І на першій же зупинці запитую:

— Олено Макарівно, а звідки ви?

Широко відкриті очі, і тривога в них, і біль, і радість, що слово рідне чує.

— З Ізюма я... Як потрапила в країну тюльпанів? Та так, як і тисячі інших. Гітлерівці половили їх, молодих, мов курей, посадили в телячі вагони і — до фатерлянду їхнього. А там, як раби... Закували в дерев'яні бути і — на фабрику. На роботі зустріла хлопця голландського, Германа. Може, й невідходящий був час для любові. Та що вдієш, трапився отакий гріх, полюблися-покохалися.

Війна закінчилася. В Берліні вони саме опинилися з Германом — до радянської військової адміністрації.

«Що хочете, молоді люди?» — «В Ізюм хочемо, на мою Батьківщину. А це чоловік мій. Куди я, туди й він».

Похитав головою полковник, розвів руками. Не знаю, чи правильно він зробив, чи ні. Сказав таке:

«Розруха у нас, незатишна земля наша поки що для іноземців... Та й закони наші не дозволяють. Сама — їдь...» — «Та куди ж я сама? А чоловік мій, Герман? Як же так? Невже можна розлучити нас?»

«Ідьте до нього, в Голландію».

— То ми й поїхали. Через рік буваємо з Германом

в Ізюмі, Харкові, Києві. Відпустка наша — два тижні. За два роки набирається місяць. От ми і їдемо. А коли не випаде на Україні побувати, нудимосся рік, поки відпустка прийде. Ізюм, Харків — земля рідна, Голландія — друга батьківщина. Не знаю, чи добре це... Але — нудьгую два роки, поки не діждуся відпустки, аби на свою Слобожанщину, як ви кажете, полетіти... Їдемо. А вже в кінці відпустки додому тягне...

— В Амстердам?

— Авжеж, тут же в нас діти...

— Багато у вас дітей?

— Двойко. Старшому двадцять два. Ось уже рік у Румунії. В туристичному бюро працює перекладачем. Має вантажного автомобіля; розвозить пальне по дворах. Тепер автомобіль просто стоїть біля будинку. Жде хазяїна. Молодшому дев'ятнадцять років. Що ви кажете? Де працює мій чоловік? Слюсарем. А я — в профспілці. Що роблю? Подаю каву в час перерви. Там що однести, принести... Отака робота. — Зітхає Олена. — Як кажуть у нас: не пильна...

Хочеться підказати Олені: у нас, жартуючи, кажуть: «Старший, куди пошлють». Та не наважуюсь. Ще образиться. Може, та служба у них називається інакше, інтелігентніше.

— Пробачте, все про себе... Заходьте в автобус, поїдемо далі. Вам же треба про Голландію, Амстердам розповісти... Я, пробачте, не гідеса. Мене туристичне бюро попросило, оскільки я знаю російську мову. Що ж вам ще про Амстердам?.. Це батьківщина Рембрандта і Спіннози. Офіційна столиця Королівства Нідерландів. А Гага — резиденція короля, там різні банки і посольства. (Олена Гаагу називає «Гагою»). Ми туди поїдемо. Амстердам звуть Північною Венецією, бо багато-таки каналів у нас. В перекладі на російську Амстердам звучить так: «Дамба на річці Амстел».

Бачите, місто схоже на архітектурний музей. Тут вдало поєднуються різні архітектурні стилі, починаючи з сімнадцятого століття. Порт — другий за величиною після Роттердама. Ми і в Роттердам поїдемо.

Що ж вам ще розповісти? Голландія колись вела вісімдесят років війну з Іспанією. Була її колонією. В сорок першому країну захопили німці, сказати, фашисти.

Ми їдемо повз дивакуватий будинок, не так будинок,

як його оформлення. Біля дверей лежать патлані. Коли немає у патланя вусів і бороди, то не впізнати, хто перед тобою — патлань чи патланка?

— Це клуб хіппі. Тут продають наркотики. Поліція вчинила облаву, знайшла багато пейоту, сигарет з маріхуаною.

— Знаменитий модерний готель. Готелі у нас дуже дорогі. Двісті п'ятдесят гульденів коштує номер. Багато це чи мало? Ну, от наш шофер заробляє сто дванадцять гульденів на тиждень. Що ви питаєте? Яка квартплата? Сто двадцять гульденів чотирикімнатна квартира. З паровим опаленням — чотириста... Я знаю, в Радянському Союзі усі будинки в місті — з паровим опаленням. У нас вдома газове. Оце тільки недавно добилися в кооперативі квартири. А то жили разом з пацюками. Сира, темна яма була — жах. Жили, як у льоху, як у домовині. Багато люду і зараз так живе. По сім чоловік у кімнаті. І ніякої надії... Мій чоловік занедужав у тій хаті. А після хвороби ходив до кооперативу і бив чолом. Щодня ходив. І виходив кооперативну. Це ж не те, що у вас... Я знаю по Ізюму, часто буваю там. Поживе хлопець в гуртожитку, весілля зіграв — ану, профспілка, давай ключ од нової квартири. І дають. Та й квартплата у вас... Розказую голландцям — не вірять. Вважай, безплатні у вас квартири. А тут, крім квартири, й інші податки. Є такий податок: лікарняна премія. Навіть син мій ту премію платить.

— Податок?

— Воно, звісно, податок, але чомусь премією називається... Зверніть увагу: проспект Кеннеді. Он малесенький пам'ятник президентові покійному.

Зауважую Олені: я бачив Джона Кеннеді живого. Це було в Нью-Йорку, на святі Колумба, на П'ятій авеню. Нелегко, мабуть, було йому нести тягар держави у гангстерівському суспільстві, жертвою якого він і став.

— Блошиний базар,— кричить у мікрофон Олена з Ізюма.— Тут, як по-нашому сказати, барахолка.

Хочеш не хочеш, а слухаєш інформацію землячки про королеву Юліану, про її дочок Патріку, Олену, Маргариту й Біатріке, про онуків королеви...

Наша ізюмська гідеса запрошує відвідати будинок Рембрандта. Будинок, де жив великий художник, в риптованні — ремонтується. Тепер тут музей. В цьому районі в війну було єврейське гетто. Недалеко — будиночок Анни

Франк. І пам'ятник мужній дівчині. А ще тут недалеко оселя, де народився філософ Спіноза.

Заходимо в дім, у якому довго жив і творив свої шедеври геніальний Рембрандт ван Рейн. Цей будинок купив дружині художника, Саскії, батько, бургомістр. Тут народилося у щасливого подружжя семеро дітей. Але тільки один син дожив до зрілого віку, до двадцяти семи років. Як батько хотів, аби той успадкував його професію! Син учився малярства, скупі дані свідчать: він був гарним художником. Але, на жаль, жодне полотно Рембрандта-молодшого не дійшло до наших днів.

Інші діти Саскії померли малими від тифу, віспи. Гід називає життя художника з Саскією щасливим віком. І таку деталь додає: в будинку було побудовано ліфт. Зважте — сімнадцяте століття...

Художник працював, не знаючи втоми. Нікого з колег чи отців міста в ательє не допускали. У те святилище могли заходити лише Саскія та служниця Генріка.

Його знаменита картина «Нічний дозор» була згубою для художника. Чому? Картину замовили капітан Баннінг Кок та офіцери його роти. Офіцери заплатили художникові по сто флоринів, сподіваючись на власний «парадний портрет». 1642 року картину було намальовано, офіцерів запросили в дім художника подивитися на готове полотно.

Що робилося по тому! Як обурювалися! Адже один зображений в центрі, поруч з капітаном, інший — на другому, а то й на третьому плані. Не всі й схожі були, бо маляр не намагався досягти портретної схожості, а мав намір створити глибоко психологічні образи, сповнені внутрішнього життя.

Але ж багато офіцерів зовсім не потрапило на картину. Ось чому зчинився лемент.

Ремствували декотрі за те, що не так було їх зображено, як того хотілося. А ще композицією не були задоволені.

Почалося цькування маляра. Закінчилося усе дуже сумно. Померла Саскія. В дім поселилися злидні. Геніальний художник помирає.

Тут же, в музеї, нам оповідають про книгу «Руда дівчина». В ній відтворено життя і подвиг голландської Зої Космодем'янської, яка боролася з гітлерівцями. Так і називають дівчину, що навечно поселилася в дюнах Ганішхафт. Там поховали Зою. В дюни приходять з квітами.

На могилі голландської Зої навіть взимку — червоні троянди.

Люди пам'ятають тих, хто пожертвував життям, аби не пускала коріння на древній землі Нідерландів коричнева погань. Пам'ятають люди, пам'ятають.

В музеї Рембрандта немає жодної його великої картини: лише ескізи, малюнки, мініатюрні портрети, аж до медальйонних, ескізи для майбутніх полотен, натурні праці. А в Амстердамі, в Національному музеї, є тільки одна велика робота, та ж, що згубила геніального художника, «Нічний дозор».

Шістдесят дев'ятий рік в Голландії було оголошено «роком Рембрандта». З нагоди трьохсотріччя від дня смерті художника організовано виставку його шедеврів.

Знавці підрахували — відомо лише шістсот тридцять полотен знаменитого художника. В Голландії зберігається не більше п'ятдесяти. Різними шляхами прибували шедеври на ювілейну виставку. Із Стокгольма, наприклад, знамените полотно «Змова Клавдія Цивіліса» перевозили в закритому автофургоні з подвійними куленепробивними сталевими стінками та ще й у наглухо запаяному цинковому ящику. На випадок шторму, коли пором потоне, картина не пропаде на дні Північного моря, дочекається водолазів...

Цікаво, що з двадцяти трьох знаменитих картин, представлених на виставці, лише п'ять — власність Голландії.

Олена з Ізюма, одначе, чекає на нас, вона охоче розповідає про острів Тексел, де поховано триста наших військовополонених.

— Ми, російські й українські жінки, щороку відвідуємо острів Тексел у День перемоги і кладемо вінки на могили радянських воїнів... І взагалі ми відзначаємо червоні дні радянського календаря: рідні революційні Жовтневі свята, День перемоги, Міжнародний день 8 березня. Що ми робимо у ці свята? Зафрахтуємо зал, запрошуємо російських та українських жінок на вечір. Авжеж, із чоловіками. Звичайно, готуємо самодіяльність, як і в Ізюмі готуються до революційних свят. Співаємо радянських пісень, і хором, і так.

— Соло?

— Еге ж, самостійно співаємо. А наша Валя-Маленька вірші любить декламувати «Жди мене, и я вернусь». Декламує й плаче. Бо, звичайно ж, не повернеться вона

із своїм Яном на Батьківщину, а серце болить, бо міцно в землю рідну пустила коріння Валя, як усі ми... Тапцюємо на вечорі. А то й почитаємо з газети радянської, з журналу чи книги. А потім — вечеряємо. У нас існує культурно-суспільне товариство російських жінок, яке називається «Луна». Вірніше, не російських, а радянських, бо в тому товаристві і росіянки, і українки, білоруски, жінки з прибалтійських радянських республік.

— А хто керує тим товариством? Хто голова його?

— Я,— немов аж винувато признається Олена з Ізюма.

Попрощалися з нашою гідесою, а ввечері піпли погуляти по Амстердаму. Заблудитися в місті важко, адже більшість вулиць веде до порту. Вийдеш до моря, а там і побачиш свого білолицього лайнера.

Одначе поїдемо краще в Гаагу, або, як каже Олена з Ізюма, в Гагу.

На шляху до резиденції королівського двору, уряду та дипломатичних представництв — місто Гаарлем. Його називають містом тюльпанів. Коли символ Голландії є тюльпани, то що вже казати про Гаарлем, який потопає в квітах. Вони приносять державі мільйони.

Я ловлю себе на думці: обличчя у нашої ізюмської гідеси — щось характерне для нашої жінки середніх років. І ніщо не забрало цієї притаманної українцям плавності вимови, співучості мови, пом'якшення на букві «л».

— Льовкі бувають будинки тут, модерні, приємно оку зупинитися на них. А буває й таке-о. Дивіться, люди живуть в отих пароплавах.

І слово «пароплав» вона виголошує якимось середньо між «пароплав» і «паропляв»...

Олена з Ізюма оповідає: в Нідерландах є й багаті емігранти.

— Серед них водяться такі пегідники, як Гончаренко... О, він багато нам крові попував. Збирається, недоріка, іти походом на землю нашу, Україну «визволяти». Від кого, безбаченку, визволяти? Живе в Німеччині, а зальоти часто і в Голландію робить, хоче підірвати нашу «Луну». Правду ото кажуть: якби свині роги... А дулі з маком не хочеш?!

— І його тут підтримують?

— Є такі, що й підтримують. Бо одного поля ягоди. Народ розпинали в окупацію. Кого ж їм підтримувати?

Треба ж одробляти панам за марки німецькі й долари американські.

Олена знову переходить на квіти, по тому на житейські проблеми перестрибує гідеса.

— Масло тут дороге. І ми, прості люди, робітники, не їмо того добра, маргарин споживаємо. Масло не для нас. Ви ото дивитесь на сяйво вітрин, на розкладку товарів, на «закликальників» у магазинах і думаєте — ото все для нас, простих людей.

— Ми, Олено Макарівно, так не думаємо, — вносить ясність Ігор одеський.

— І правильно робите. Як по вітринах судити — все тут для народу. А народ важко заробляє свої горьовані гульдени. Коли одержиш їх, то не знаєш, яку дірку спершу заткнути, які податки платити. А коли ще телевізора на виплату захочеш купити чи машину пральну — ти вже раб. Я знаю, і у вас є кооперативні квартири, але ж ціна зовсім інша. А тут... Тут кредит — добровільна каторга.

Ігор Михайлович, котрий філософ, цікавиться житейськими, такими звичайними речами.

— От ви снідаєте. Що ви їсте за сніданком?

— Чай п'ємо із джемом чи мармеладом.

— І все?

— І все.

— Французький письменник Жюль Ренар сказав одній жінці: «Ви така елегантна, що я не можу уявити вас, як інших жінок, в ліжку. Мені здається, що ви спите на гілочці». Мабуть, ота знайома Жюля Ренара вранці пила лише чай з мармеладом...

Ідемо вповдовж селища з багатими віллами.

— Це — дачі. Багаті західні німці приїзять і платять утридорога за літо. А нам, біднякам, і дешевих не вистачає. Все — іноземці. Та й ціна підскакує з року в рік. «Дешеві» я сказала в розумінні дешевші...

Ми в Гаазі, в королівській резиденції. Населення — шістсот тисяч. Від моря лише три кілометри. Місто охайне, затишне. Чимало пам'ятників архітектури.

Ізюмська Олена показує нам Палац миру, де засідає міжнародний суд. Голландці називають те приміщення «Паладом бійок» — «Рузипалайс».

Ідемо далі. Не так багато пісень наспівав нам поет Іван Сварник, чия гречність і лицарська увага покорила жіноцтво, як уже й Роттердам. Це найперший порт краї-

ни, в дельті Рейну. Сполучення по каналу «Новий водний шлях» відкрило 1882 року нову сторінку в житті міста й країни, бо забезпечило прямий і зручний зв'язок з Північним морем. Бувають роки, коли в Роттердам причалює до тридцяти тисяч кораблів, в основному великих, океанських. Через Роттердамський порт проходить понад вісімдесят процентів усього морського зовнішнього торгового обороту країни.

Багате місто на музеї — художній, етнографічний, морський. В центрі пам'ятник, називається він, на перший погляд, дивно — «Місто без серця». На пам'ятникові зображено людину з піднятими руками, а на місці серця — відкрита, наскрізна рана. Чому до такої символіки вдалися скульптор і архітектор?

14 травня 1940 року гітлерівські льотчики знищили центр Роттердама. Нині центр, зруйнований фашистами, забудований модерними будинками. Якось сиротливо й незручно серед громаддя високих будинків пам'ятникові Еразму Роттердамському, славному просвітителю, якого знає кожний педагог, кожний студент на моїй землі.

Мандруємо селами. Рибальське селище називається Водяним селом.

У кожному будинку — магазинчики з сувенірами. Сувеніри продають молодиці й дівчата в довгих, вишиваних сукнях, в головних уборах, схожих на корону. Чого тільки немає в тих магазинчиках. Але найбільше — вітряків. Порівняно недорогі, і величезні, розцяцьковані. Вмикаєш струм, і крила поволі, як це буває в справжньому вітряку, починають перелопачувати повітря.

У селі Волендам, де найбільше лавок з сувенірами, чоловіки розкошують у старовинних костюмах з такого домотканого сукна, з якого колись у нас на Україні шили кобеняки. Штани широкі, довгі з бахромою на ховлошах.

— У цьому селі панує патріархальщина. То не для туристів одягаються так. Тут дівчина не надіне сучасної сукні, тим паче міні. Були випадки, приходили з іншого селища хлопці в шортах. Що ж, побачили тих, у шортах, і з села витурили. Отакі тут традиції.

На місці села колись було озеро. Тепер затишне селище, а довкола — руїністі луки. В Голландії достобіса добрячої породистої молочної худоби, отже — багато треба сіна, паші.

— В Нідерландах кажуть: «Бог створив землю, а ми — Голландію своїми руками», — просвіщає нас Олена з Ізюма.

Справді, скільки треба було затратити праці, аби у воді відвоювати землю і перетворити дно морське в плодюче поле. Ми бачили тільки-но відвойовані землі, відділені од моря дамбами. На вигляд то безплідні й непридатні шматки землі, сірі, ще вологі, схожі на місиво грязюки. Згодом руками людини воно перетворюється в зелений луг, у гектари тюльпанів, а в кінчному рахунку — в мільйони гульденів.

І чомусь думається мені: коли людина має мало землі, вона тремтить над кожною грядкою, вона вміє витиснути з неї і два-три врожаї. На моїй землі, землі трудівників, що славляться споконвіку працелюбністю, є, на жаль і недбальці, які не цінують землі. Яку б кару придумати їм, аби схаменулися? Може, посилати їх на практику в Голландію до тих, хто відвоюває у моря кожен метр землі? На ту справді каторжну роботу?

Земля не безмежна, як Галактика. Земля вся уже виміряна, виходжена ногами людини, взята на облік. І ми вміємо господарювати на рідній землі. Торік у країні вирощено врожай, якого ще ніколи не знала наша земля, земля ратаїв і сівачів.

Тим прикріше зустрічати недбальство на рідному Поліссі чи в степу.

Секретар одного з райкомів партії на Херсонщині подав мені:

— Нам дають на відвантаження кавунів по три баржі кожних два дні. Коли ми такими темпами будемо реалізовувати кавуни, то нинішнього врожаю вистачить вивозити на двадцять років... А торік догану мав за те, що продав кавуни «на сторону»... Бачите, у чім річ тут. Ми масово план, скільки там тонн колгосп мусить здати на заготпункт. Повезе машина кавуни на той пункт і стоїть у черзі день, бо машин багато з тим же добром. А кавуни переспівають. То приїзять до нас машини з північних областей, і ми продаємо їм по тій же ціні, по п'ять копійок за кілограм, що й на заготпункт. Не наживаються колгоспи, ні. І за це — догана.

— А як погниють кавуни на гудині — буде догана?

— Де ви бачили?..

Я ставлю секретареві наївне питання:

— А якби колгосп залишив з десяток тонн пшениці в степу?

— По голівці не погладили б.

— Пробачте, а хіба помідори, яблука, кавуни не така ж власність всенародна, як пшениця? Хіба на їх вирощування не затрачено тисячі й тисячі карбованців? Чому ж...

— Руки не дійшли ще до кавунів...

— У колгоспі, районі, в державному масштабі?

Пауза, довга, гнітюча й важка.

— Чому мало всуєносів у машинобудівництво, металургію? А тут кожний журналіст, письменник — професор... Розсусолоє, державний розум виявляє.

— Натяк зрозумів. «Всуєноса» проковтнув. Але, все ж таки, по суті?..

— Ох, і прчепливі ж бувають люди...

Знову пауза. Після паузи зітхання.

— Тут такий гаплик. На пшеницю є тверді плани за-купок. Про пшеницю ми щодня клопочемося. Пшениця у нас у всіх не тільки в планах і звітах, а й у снах. Ми й снімо пшеницями. За пшениці і Зірки Золоті, і ордени, і...

— ...і догани?

— І догани! А я ще не пам'ятаю, аби когось дали орден за яблука чи кавуни. Може, деь когось і давали, а в нашому районі... Більше того, ми навіть і не представляли ніколи нікого до нагород за Смирєнкові яблука чи за херсонські кавуни.

— Отже, ждете вказівок з вищих інстанцій?

Знову гнітюче мовчання, затяжне і безнадійне.

— А чому б вам не представити майстрів вирощування кавунів? На ордени, медалі, на Зірки Золоті?

— Не було щось прецедента...

— У вас раніше не знали, що таке рис. А зараз є Герої Соціалістичної Праці за рис. Є?

— Авжеж, є. Тепер до нас їздять вчитися із Середньої Азії. Де рис споконвіку вирощують.

— То, може, не треба ждати вказівок про кавуни й яблука? А самим... За ініціативу доган не дають...

— Дивлячись яка ініціатива. Тут такий гаплик. Поки кавуни не прирівнюємо до пшениці...

— І Зірок Золотих не матимемо?

— І Зірок.

— І — доган?

— Що ви все ті догани! Коли вам уже так хочеться, і — доган... От такий гаплик.

Он воно яка філософія.

Одначе поїдемо в містечко, знане в усьому світі. Його прославив російський цар Петро Перший. Він тут корабельну науку долав. Містечко називається Заандаме. Олена з Ізюма привезла нас у хижу, де жив цар. Кажуть, він власними руками витесав і склав ту хатину. Вдячні голландці зробили над історичним будиночком своєрідний футляр і назвали будиночком Петра Першого.

Заходимо у примітивну, як на теперішні часи, колибу, читаємо історичний документ.

«Лета 1693 царь Петр Великий построил сей домик в мае, при возвращении своем в Россию.

Лета 1717 царь Петр Великий посетил сей домик с августейшей супругой Екатериной и семьей.

Лета 1818 кроль Вильгельм I купил сей домик и принес в дар великой княгине Анне Павловне впоследствии супруге короля Вильгельма II.

Лета 1886 король Вильгельм III преподнес сей домик императору Александру III всея Руси».

Сей документ написано російською мовою і виставлено на видному місці. Оглядаємо хату Петрову. Низенька стеля. Як тільки здоровило цар туди заходив? Мабуть, підпирав головою стелю?

Дерев'яна, звісно, оселя, які будували тоді на Русі. Навіть ліжко коротке. І екскурсанти з древніх часів знизували плечима: «Як цар-здоровань міг лежати на цьому ліжку, як міг спати?»

На цю невідповідність звернули «високу» увагу Наполеона Бонапарта, коли той відвідав хижку Петра. Наполеон відповів, маючи на оці в першу чергу свою персону: «Для великого ніщо не буває мале...» Тут же на мармурі вибиті слова імператора Франції мовою російською. Переклад на російську, правда, смішний: «Ничего главному человеку мало».

Вікна в хижці заграбовані, шибки мініатюрні.

Мене знайомлять зі старим голландцем, котрий, виявляється, уже п'ятдесят років охороняє будиночок російського царя. Це Вільям Сход. Він захотівся позувати. Позує й оповідає:

— Торік я був у Ленінграді. Так мене гарно зустрі-

чали! Таке враження, немов я не простий собі сторож Вільям Схол, а сам Петро Перший...

У цьому місті, в центрі на майдані, збудовано пам'ятник російському цареві. Царя зображено в молоді роки в робочій блузі з сокирою в руках. Цар тепе. Стоїть на човні. Якись човнярські причандалля звисають, а він тепе. Рукава засукані. Цар працює в поті чола.

Навпроти пам'ятника бар-ресторан «Цар Петер».

Олена з Ізюма запрошує нас у Державний музей, де виставлена знаменита картина Рембрандта «Нічний дозор».

А на закінчення нашої подорожі Олена Макарівна підійшла до нас з Василем Захарченком.

— Ми з Германом просимо до нас у гості.

І ми поїхали до Олепи з Ізюма та її чоловіка Германа Вестенгоффа.

І вже сидючи в Германовій машині, я дізнався, що Василь Дмитрович відає культурними зв'язками у Комітеті захисту миру. А жінку, до якої поспішаємо, Радянський Комітет захисту миру шанобливо запрошував разом з активістами товариства «Луна» в Москву. І вони в Москві вже зустрічалися з Олепою. Он звідки те знайомство.

Біля входу до будинку, де живе ізюмська Олена, стоїть автоцистерна.

— То і є власність мого сина Михайла, — повідав Герман.

— Отже, батько робітник, комуніст, а син — «капіталіст»?

Герман прийняв жарт.

— Шкода, немає Михайла. Він зрадив би. Ой зрадив би.

Зате застаємо молодшого, дев'ятнадцятилітнього ліцеїста Олександра, схожого на батька.

У батька правильні риси обличчя, зовнішність професорська. Та й те сказати: говорить Герман німецькою, англійською і трошки російською мовами.

— Олександр теж вивчає три мови. Завтра, до речі, у нього екзамени.

Заходимо до вітальні. Там уже сидять двоє гостей. Знайомимося. Симпатична, круглолиця — то Анастасія Тимофіївна Крилова, а стрункий, моложавий — її чоловік Корнеліс.

— Звідки ви, Анастасіє Тимофіївно?

— З Києва...

— О ля-ля! — прицмокус язиком Василь Захарченко, піднявши брови догори. — На ловця, Василь, і звір біжить... Василь — киянин.

— То ви швидше Настя, аніж Анастасія?

— А мене всі дівчата так і зуть.

— І нам можна? — підсокорюється Василь Дмитрович.

— Мені буде дуже приємно.

Як і годиться в таких випадках: коли потрапила до Нідерландів Настя з Києва? А що ти скажеш цікавого? У всіх у них одна доля. Як і Оленина. Немов худобу привезли в товарних вагонах.

Та й по приїзді колючий дріт, дерев'яні бути, баланда. Бідак стрівся — Корнеліс. До голландців ті боші ставилися трохи прихильніше, хоча теж за людей не вважали. Ну, от, позпайомилися в неволі, як і господиня наша Олена, та й інші жінки, що мають другу, прибрану батьківщину, Голландію, цю не дуже щедру й не дуже затишну землю.

Дзвінок. Господар вибігає аж униз, до парадного. Парадні двері замикаються на ключ. Кожен квартиронаймає має ключ. Отож хтось сторонній не зайде навіть на сходи, не кажучи вже до квартири.

Нові гості Марія Іванівна Хом'яковська та її чоловік Кеес Фолкертсма. Марія Іванівна з містечка Лівни Орловської області. Вона — секретар товариства «Луна».

Господареві, Герману, ще раз довелося бігти вниз: прийшла Валентина Іванівна Ткаченко з чоловіком Яном Портенгеном.

— Знайомтесь, це наша Валя-Маленька.

На жаль, у цієї маленької веселої жіночки вигляд дуже жалюгідний. Одежина на ній висить, як на кілку. Руки неприродно маленькі й покручені, ноги тоненькі, мов цівочки. Ходить Валя погано. Оце все нещастя почалося ще з гнилого німецького барака. Почав її мучити ревматизм ще на німецькій каторзі. І доконав тут, у Нідерландах, адже це Північна Венеція. Для кого Амстердам Венеція, а для Валі — лихо тяжке. Звалила її важка хвороба в ліжко, кілька років зовсім не ходила.

Якби на іншого чоловіка, сказав би: вертайся у свій Сталінград-Волгоград, а я собі знайду дружину здорову, свою, голландку. Не сказав такого Ян, всі їхні заощадження витратив, аби знайти лікарів, аби ліки купити.

Знаєте, скільки у нас коштують ліки? Хвора людина ой який у нас тягар для родини.

Тим часом господиня накриває на стіл.

— Як же ви живете?

Переглядаються жінки зі своїми чоловіками, немов радяться, з чого починати. Герман бере з етажерки газету, показує на знімок демонстрації протесту проти підвищення цін на товари першого вжитку. Газета називається «Правда», орган ЦК компартії Нідерландів. Випадково потрапила у цей дім комуністична газета чи...

— Це моя рідна газета. Передплачую з тих пір, як прилучився до комуністичного руху...

Герман осміхається мрійливою усмішкою.

— А Олена моя працює в профспілці будівельників.

І до Яна, Кееса і Корнеліса:

— А ви читали сьогодні про нашу профспілку?

Вони відповідають: читали. І ще щось гнівно — уже по-голландському. Виходить, Ян, Кеес і Корнеліс теж читачі «Правди»? Ці-ка-во. Ян і Корнеліс працюють водіями. Кеес — бухгалтер.

Герман ставить платівку на програвач. Звучить рідна мелодія.

І голос Юрія Гуляєва.

— Я розповів народному артистові Радянського Союзу про наш вечір, про вас, про його пісню, — обіцяю господарям.

— А ви знайомі?!

Очі в жіноцтва стають великими.

— І добре знайомі.

Жінки зовсім немов аж розгублені.

— А може, ви від нас передасте вітання?

З програвача на всю вулицю амстердамську лилося сердечне гуляєвське:

...Вечорів оксамити,
Мов щастя прибий.
Як тебо не любити,
Києве мій?

Я розповів гречним господарям: Юрій Гуляєв — росіянин, сибіряк. А славу здобув на Україні, в знаменитому академічному театрі імені Шевченка. У Києві став і за-служеним, і народним. Полюбили його і українці, і росіяни — усіх чарує Юра.

Вікна розчинені, мелодія лине по нічному Амстердаму, лине пісня про край наш рідний дніпровський. Бо де б ти не бував на нашій землі, які б меридіани чи паралелі не перетинав, та коли скажеш, що приїхав з Києва, співбесідник виявить до тебе живе зацікавлення.

Не вперше я мандрую по світу. І важко знайти ті слова, аби передати стан нашої людини, коли десь біля транзистора в Нью-Йорку чи Стокгольмі несподівано почуєш: «Говорить Київ!»

Прості слова. Вони звучать увесьденички з наших репродукторів і приймачів. А тут, далеко од землі рідної, збуджують душу. Уявіть себе в столиці європейської держави, залитій мерехтливими вогнями реклам. І в це світле шаленство вплітається мелодійний, спокійний, соковитий і такий знайомий голос:

Як тебе не любити,
Києве мій?

ІСТОРІЯ, А ЩЕ ТРОХИ ГЕОГРАФІЇ

Історія з географією почалася в шторм, який був першим і останнім за час наших мандрів. Усі чекали того штормяги і боялися. Винятки, звісно, були. Скажімо, Костя Капітан, котрий, як завжди, на добровільних засадах консультував круїзників, втихомирював розбентежене жіноцтво.

— Трупів буде багато — це точно, — малював радісну перспективу моряк. — Справді, як у тій пісні: «На палубу вышел, а палубы нет».

Отож два дні «по морям, по волнам», та ще, як обіцяв Костя Капітан, попереду — трупи... Тобто будуть лежати круїзники, надто чарівне жіноцтво. Смішки-смішки, а таки справді заштормило ввечері, а надто вночі, як вийшли у відкрите Північне море. Можна не бути моряком, щоб передбачити: авжеж, те вищепоіменоване море холодне, авжеж, суворе. А коли холодне, а коли суворе, то мусить бути й штормове: «Штормоватъ далеко море посылает нас страна...» Таку пісню співали ми до війни. Одначе нас почало справді хитати. Костя Капітан принципово не лягав на ліжко, ішов на палубу, якої справді «нет», і, зу-

стрічаючись з поодинокими ентузіастами, що сяк-так трималися на хистких тремтливих, немов позичених, ногах, агадував-пригадував:

— Пам'ятаю у Північному Льодовитому океані в одна тисяча дев'ятсот сорок третьому...

Поодинокі ентузіасти, бліді, напівживі, хапалися за борти, бильця лавок, за всілякі предмети, за які можна було вхопитися.

— Вибач, Костя, я піду... побуду, той, у горизонтальному стані...

— Слабак, що з тобою говорити...

— Рада б душа в рай, та той...

— Той,— кривить Костя.— Чого було їхати, як той...

І ловив на палубі тих, що вже одлежались.

— Штормить? Капітан Азаров каже: до семи, брат, дійшов...

Костя Капітан кривиться.

— Хіба сім балів — шторм? Пам'ятаю, на Каспії в одна тисяча...

— А хіба і на Каспії, брат, бувають, брат...

— Ще й які штормяги, брат,— натискує на слові «брат» Костя Капітан. І «травить» далі: — Лягли усі трупами: капітан, старпом, корабельний лікар.

— Тільки ти, брат, вистояв?

— А ти, брат, звідки, брат, знаєш?

— Усі мисливці так починають...

— Що з тобою, салага, говорити. Таких, як ти, взагалі не приймали на флот.

— Овва.

— От тобі й «овва». Якби так заштормило, як, пам'ятаю...

— В одна тисяча дев'ятсот...

— А ти звідки знаєш?

— Догадуюсь... Вибач, Костя, з тобою гарно, а в каюті краще.

По радіо оголосили вечерю. Але вечеряльників щось обмаль, порожні столи. Лише ті з'явилися, що уже відлежалися і вважали нез'явлення на вечерю порушенням розпорядку дня і взагалі ознакою поганої поведінки. Сиділи бліді, мовчазні, негумешні.

Деякі випивали свою склянку чаю і, хапаючись за стойки бару, немов танцювали шейк, виходили з ресторани і падали на ліжко.

Чоловіки, що виповзали на палубу хапнути ковток солоного, з бризками, свіжого повітря, обмінювалися не дуже довгими репліками. У всякім разі не висловлювалися складносурядними і складнопідрядними реченнями. Обходилися вигуками на зразок:

— У-у, с-сатана!

— Да-а! Ч-чортяка!

А жіноцтво?! Жіноцтво спростувало відому мудрість: «Сила жінки — в її слабості. А слабість її — безмежна». Так от, у час штормяги жіноцтво пересічно вело себе мужньо.

На ранок третього дня і чоловіки і жіноцтво повиспали рано на палубу, котра вже була. Палубу можна було відчутися ногами. Море таке вже голубе, а краса фіордів і скелястих островів неперевершена! Природа немов вибачалася за вчорашню немилість і винагороджувала тих, що постраждали.

Був штиль, сонце з усієї сили світило й гріло, і ми раділи чужій красі і чужому теплу.

Сотні, а може, й тисячі островів довкола морського лайнера. Від великих, обжитих, до мініатюрних, кам'янистих, диких, де, здається, не ступала нога людська. Але то тільки здається. Нараз вигулькне гарна хатиночка серед сосон. Одна-одненька. Приваблива своєю самотністю, як красива дівчина на березі Псла чи Ворскли. Бо коли їх, дівчат, тисячі, та всі уніфіковані, то краса кудись ховається.

— То дача, — показує на ту самотню хатину під соснами всюдисущий художник і витрушує черговий мішок спогадів. — Коли я був у Мішеля де Серевіля, він возив мене на берег Атлантики. Там точно такі фіорди...

— Фіорди на березі Атлантики! Мішель, повторіть. Може, мені почулося?

Костя Капітан знав не тільки усі більш-менш великі водоймища світу. Він, мені здається, знає всі ставки в Яготинському районі.

Ще здалека столиця Норвегії видавалася нам небуденною.

Причал наш притулився до високої скелі, котру осідавав старовинний, середньовічний замок. Підходячи до причалу, ми запримітили великий авіаносець, який бовванів на рейді. Корабель той утикавий літаками й вертольотами. Багато їх на палубі, а всередині, каже Костя, ще

більше, повне черево, начинене гідролітаками та вертольотами.

Ми побачили на авіаматці номер «18» і слово, накреслене на борту — «Восп».

— «Восп» — «Оса», — пояснює Костя Капітан.

— Ти знаєш і англійську? — підкидає питаннячко Мішель.

— Я знаю кораблі, — ухильно відповідає Костя. — Ця махина має не менше трьох тисяч екіпажу.

Коли казати правду, то Костя Капітан дійсно знає свою моряцьку справу як бог. І щодо авіаматки помилився лише на триста чоловік, бо «Восп» проковтнув у черево своє три тисячі триста вояків екіпажу, льотчиків і вертольотчиків.

— Наскільки мені відомо, Норвегія не має військ НАТО на своїй території, — міркує вголос Костя Капітан.

— А хіба не могла «Оса» прилетіти в гості? — хтось кидає гостреньке.

— Хороша гостя.

— Таких гостей гонять частей — реже їздить будут, — зауважує лєнінградський робітник Федір Кирилов.

Дивлюся на просту людину, депутата нашого парламенту, робітника з міста Леніна і думаю: гарно сказав лєнінградець, який знає, що таке війна і що таке смерть.

«Таких гостей гонять частей...»

«Оса», звісно, засмутила круїзників. Зате почалися зустрічі і трохи забулася авіаматка. Ми у норвезьких прихильників миру, в Будинку громадських організацій.

До учасників рейсу миру звернувся Улаф Рюттер.

Ми бачили пана Рюттера в Ризі. Віп очолює норвезький комітет «За вихід з НАТО». Пан Рюттер оповів присутнім про ризьку мирну конференцію та про участь норвезької делегації у «Днях миру» в Ризі.

— Конференція в Ризі була для нас дуже великою подією як у політичному, так і в людському плані. В політичному відношенні це велика подія тому, що дискусії проходили на діловій основі з виключно конкретних питань і були прийняті конкретні, дійові рішення. В людському плані Рига — велика подія тому, що дискусії дали нам насагу, сміливість і впевненість в результативності боротьби за мир в Європі.

Таке слово людині неупередженої, тверезої, людині, яка розуміє, звідки іде добро, а звідки виповзає, як гаддя, зло.

Академік Дризул подякував панові Рюттеру на доброму слові.

— Всі учасники круїзу одностайні в думці: якомога ширше розповсюджувати дух Ризької конференції, про який так добре сказав пан Рюттер. Ризька конференція справді дала імпульс до розуміння того, що за мир у Європі не тільки можна, але й треба боротися. Ми сподіваємося: ухвали конференції сприятимуть зміцненню європейської безпеки, перетворенню Балтійського моря в море миру і згуртуванню всіх прогресивних сил у всьому світі.

А на закінчення свого пристрасного виступу керівник радянських прихильників миру осміхнувся до наших норвезьких друзів:

— Ви поклопоталися не тільки про те, щоб зустрічі з радянськими людьми в Осло були цікавими, ви також підготували прекрасну сонячну погоду на нашому маршруті. Нехай це сонце світить завжди тут, на норвезькій землі, і нехай світить нам у нашій подальшій подорожі.

І воно таки світило. Ми їздили по місту і в міру сил вивчали не тільки те, що можна було побачити очима, а й збагнути розумом, що колись так чи інакше усталилося в пам'яті, вляглося певними формулами. А ті формули, як і догми, при пильній перевірці часом виглядали трохи інакше, як уявлялося. Просте м'ясо з картоплею перетворювалося в загадковий і навіть до деякої міри інтригуючий меседуан з флеронами. І — навпаки. Бувало — інтригуючий і до кінця незбагнений меседуан з флеронами в результаті не дуже складних метаморфоз перетворився в решті-решт у просте м'ясо з картоплею.

Отже, в дорогу! Шукаємо наш автобус, сідаємо на свої місця. Манірна бабуса, яка, здавалося, підрядилася в гідеси з ласки якогось придворного церемоніального відомства, молодиться в міру своїх сил, кокетливо курить сигаретку. Вона назвалася: «Соф'я Михайловна». Видать, баба Софія вельми гарно знає російську мову салонів великосвітських, бо часто від неї можна було почути:

— Смію зауважити.

— Я хочу запропонувати вамій високій увазі.

— Як ви знаєте...

Ми таки трохи знаємо її історію, і трохи географію:

вікінг Кароль одружився на дочці Ярослава Мудрого, і та стала королевою Норвегії.

Оповідала Софія Михайлівна і про інших королів, але найбільше запам'яталося про скульптора Густава Вігеланда. Як і багато обдарованих людей на світі, Вігеланд розпочинав свій пліх з курної селянської хати. Хлопця згодом віддали різьбяреві, в науку, як колись Тараса дякові. З дев'ятнадцяти років обдарований юнак уже в Осло. Жив бідно, в підвалі — хіба мало геніїв розпочинало так?

Що я чув про Вігеланда до круїзу? Був такий собі скульптор та й по всьому. А тепер можна й детальніше повідати. Скажу словами Софії Михайлівни. Як ви знаєте, є в Осло знаменитий «Парк життя». Знаменитий він тим, що прикрасив сад бронзовими скульптурами все той же Густав Вігеланд.

Скульптор творчою фантазією відтворив по-своєму рід людський. З чого починається життя? З народження людини, з дитини. Дітей у парку десятки, коли не сотні — бронзових дітей скульптора. І такі, якими їх мати породила ще з пупком необрізаним, і такі, що вже бавляться з татками й мамками, і цілу галерею всяких інших.

Скульптури, скульптури, скульптури... Цілий ліс... Гарні юнак і дівчина чи молодий чоловік з молодницею з'єдналися цілунком, немов влилися одне в одне. В їх постанях і жага кохання, і радість буття, і слава тому, хто створив усе живе на землі. А за тими звабливими і гармонійно вишпеленими, красивими і мужніми водночас посталями стоїть малесенький хлопчик і гірко плаче...

У парку є довга алея зі скульптурами Вігеланда. Усі скульптури, до єдиної, оголені.

Мати з дітям маленьким на руках.

Дитя бавиться маминими персами.

Батько з малими синами.

Дерево, а на дереві, немов груші, багато-багато діток у різних позах. Вони тримаються за гілки, намагаються утриматися, не попадати.

А ще на дереві батько, на якому повисли дітлахи. Він одмахувався од них, як від мух.

Мати, батько, дорослі діти.

Двоє молодих, ще підлітки. Він їй несміливо підносить квітку. Це перша, напевне, квітка, що її подарували дівчині.

Юнак тримає над головою дівчину.

Гімнастичні вправи. Десятки скульптур, десятки групових сюжетів: молодість, кохання, материнство, мужність, статечна мудрість, рання старість, немічність стареча. Все це відображено на алеї життя і в колі життя, яким закінчується алея. Всередині кола стовп з переплечених камінних тіл людських. Високий, білий, його видно здалека. Софія Михайлівна запевняє: цей стовп забрав у скульптора тринадцять років, а оздобленню парку він віддав усе життя.

Стовп із переплеченими тілами справді вражає. Аж моторошно стає, коли дивишся на пухленьких дітей, вродливих дівчат, звабливих жінок, статурних атлетів, мужніх мужів, літніх чоловіків, немічних дідусів та бабусь. І все оте в хаотичному переплетенні. Пози різноманітні до несподіваних. Вражає той неповторний, єдиний у світі стовп натуралістичною правдоподібністю. Тому й моторошно, тому довго не можна дивитися на оте плетиво із людських тіл.

З «Парку життя» спускаємося в місто.

— А зараз ми їдемо в музеї мореплавства — «Фрам» і «Кон-Тікі».

Знаменитий корабель «Фрам», над яким збудований музей, навічно поселили недалеко від фіорду. При вході скромний портрет Фріттьофа Нансена.

Цього корабля («Фрам» означає «вперед») спершу не хотіли будувати, запевняли, що все одно його затре крига. Та Нансен наполіг. Корабель «Фрам» споруджено за його проектом. Стінки поставили потрійні. І оббили залізяками — для міцності. Попливли. Перезимували на землі Франца-Йосифа.

— Як ви знаєте, Нансен зі своїм товаришем Йогансеном помандрували на собаках на південь. Там, на кризі, зустрілися з англійською експедицією. Три роки поневірялися в білому крижаному царстві а вірніше — в крижаному безлюдді, мороці. Але свого досягли. І корабель невдовзі повернувся за Нансеном і Йогансеном.

Піднімаємось на легендарний корабель, зазираємо в каюти, камбуз, у салони. Всюди експонати справжні, нансенівські і амундсенівські — штани, куртки, шапки, навіть уже був кіноапарат.

Яке в звання не мав круїзник, чи професором, чи доктором наук будучи, а перетворювався на школяра отут: ставав за кермо легендарного корабля і позував. Вдома

розкаже, вдома покаже: ось я за кермом нансенівського «Фрама». Лише Костя Капітан стояв осторонь і скептично ковзав поглядом по круїзниках: ми, мовляв, не на таких містках стояли...

І звертався до Ігорів, котрі, як Добчинський і Бобчинський, галантно припрошували один одного першим зійти на капітанський місток:

— А чи знаєте ви, що Фрітьоф Нансен був почесним членом Петербурзької Академії наук, почесним депутатом Московської Ради депутатів трудящих, організатором Міжнародної допомоги голодуючим Поволжя? Він не раз відвідував нашу країну. Він, нарешті, справжній друг Радянського Союзу!

А по тому усе це висловив Костя Капітан, коли за кермо знаменитого «Фрама» вчепилася Тітонька. На місток забралася Тітонька не тому, що їй дуже вже хотілося стернувати, а тому, що це робили всі. Якби круїзники заходилися в центрі міста роздягатися і купатися в фіорді, роздягнулася б і Тітонька. Як усі. Якби влаштували круїзники демонстрацію протесту перед парламентом, демонструвала б, протестувала б і Тітонька.

Отже, Тітонька забралася аж до керма знаменитого корабля і охоче позувала, коли клацав фотокамерою Мішель. А Костя Капітан говорив:

— Як ви знаєте, Фрітьоф Нансен активно і рішуче виступав проти всіляких наклепів на молоду Країну Рад.

— Пр-пробачте,— заїкаючись, Тітонька зійшла з капітанського містка легендарного «Фрама».— А нащо ви мені оце той?..

— Можна й не знати, скільки у королеви дочок і як їх звати. А що Нансен друг наш — ой як треба... В першу чергу...— І для чогось підкреслив: — А ви кажете — лопухи...

Тітонька швиденько спустилася вниз вузькими сходинками і все оглядалася на похмурого моряка: до чого тут лопухи? Чорті-що... І то ж у круїзи отаки-о пуськають...

Поруч з «Фрамом» — музей «Кон-Тікі». Звідки взяли таку назву для плоту Тур Хейердал та його сміливі супутники? «Кон-Тікі», за легендою інків, бог сонця. Отож туземці тепер уже мають свою історію.

— Тур Хейердал змайстрував свій пліт, спираючись на малюнок XVI віку. Колоди прив'язали одну до одної

у такий спосіб, щоб вода вільно хлюпала на плоту. І рушив зі своїми, такими ж, як і сам, затягненими і відчайдушними мандрівниками на острови Полінезії. Хейєрдал вважав: ті острови заселили туземці.

Софія Михайлівна розповідає так пристрасно і навіть мальовничо, неначе сама побувала в плаванні.

— Найбільша небезпека — щоб їх не змило хвилею, бо пліт кидало в океані, як тріску, як соломинку. То сміливцям не залишалося нічого іншого, як прив'язувати себе... Радості від того було мало. Зате вранці скільки всякого вибирували — багато риби знаходили. На сто перший день Тура Хейєрдала та його відчайдушних викинуло прибоєм на берег. До них приплили туземці на каное... Потім пліт доставили в Осло. Господар унікальної споруди подарував те химерне плетиво колод уряду, а уряд врочисто відкрив музей «Кон-Тікі», знаний тепер у всьому світі. І той музей ніколи не буває порожнім. А невтомний мандрівник не тішився хатнім затишком по тому. Трохи перепочивши, він пливе на острів Пасхи. В цьому музеї чимало знахідок з острова Пасхи, подарунки туземців мандрівникові, скульптури. Внизу, під днищем, на весь пліт розпростерлося заморське чудовисько висушене, замумійоване — китоподібна акула. Той простір під днищем називають сухим акваріумом.

— А то що за дошки під носом і кормом?

— Такі дошки побачив Тур на малюнку шістнадцятого століття. І зробив на своєму плоту. Але не користувався ними, бо не знав, для чого вони. Тільки по закінченні мандрів туземці пояснили: ті дошки — для керування плотом. Тур не керував, бо не знав того. Дошки були як гальмо. Ось чому так довго й пливли... Ім'я Тура Хейєрдала знають в Норвегії великі й малі. Як у нас Остапа Вишню. Вікінгом двадцятого століття називають Тура земляки. І трохи ремствують на нього за те, що втік до Італії.

— Втік?

— Як вам відомо, — делікатно на те Софія Михайлівна, — в Норвегії високі податки, особливо прибутковий. А наш Тур не тільки невтомний мандрівник, а й плодовитий письменник. Половину гонорарів доводиться віддавати як прибутковий податок... О, ви ще узнаете. Одержує, скажімо, професор сто тисяч крон на рік. Сорок тисяч — то його заробіток, а шістдесят тисяч — податок... Тож і втік

од такого здирства наш Тур... Десь там в Італії купив старовинний замок, куди ні машиною не заїхати, ні копом не добратися. Коли вмієш добре лазити по скелях, — потрапиш в гості до Хейсрдала. Не вмієш — не побуваєш в гостях у знаменитого мореплавця.

До речі кажучи, кореспондент журналу «Україна» Аркадій-поліглот, людина цікава і водночас химерна. Він вільно володіє англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською мовами. Був навіть випадок: посперечався під заклад з друзями, що за два тижні вивчить португальську мову. І вивчив. Цього року взяв по-телефону інтерв'ю у заступника директора ФБР Гувера, бесідував з адвокатом Анджелі Девіс, а торік — з самою Анджелою... Потім цікаву статтю видрукував. Так-от Аркадій таки добився до Тура, додзвонився і взяв у нього інтерв'ю і подякував за привітання, яке мандрівник надіслав читачам тижневика.

Ось як це трапилося. Тура Хейсрдала запросив на обід наш земляк, надзвичайний і повноважний посол Радянського Союзу в Марокко Лука Хомич Паламарчук. Тур зацікавився українською періодикою, сподобався йому журнал «Україна», і він написав те привітання, яке посол і вручив редакції.

Наша вихована гідеса запропонувала:

— В Осло, як ви знаєте, є музей вікінгів. Коли ви хочете поїхати туди, то я зверну вашу високу увагу...

На що ж звернула нашу «високу увагу» Софія Михайлівна? На те, що кораблів вікінгів збереглося лише два. І обидва вони в музеї. Одного корабля, побудованого в дев'ятому столітті (це ж часи Київської Русі), викопали на початку цього століття. Двадцять один метр у довжину, десять у ширину. З дуба. На кожному боці сиділо п'ятнадцять веслярів.

Корабель вікінгів — витвір мистецький. Тут оригінальна різьба, особливо на носі й кормі. Корабель цей ритуальний, бо в ньому поховано королеву і її служницю. Разом з королевою поховані були собаки, воли, телята, сани, продукти, скрині з коштовностями. Нащо оті продукти й воли, сани й собаки? А щоб королева з служницею мала на тому світі що їсти, на чому їздити, аби милувалася золотом і сріблом чи торгувала з іншими небожителями...

Ще один корабель стоїть у музеї. Він не похоронний,

а для далекого плавання. В ньому знайдено скелети воїна, дванадцяти коней.

— Як ви знаєте, вікінги... Прошу вибачити, ми самі не знаємо, хто такі вікінги. «Врятуй нас, боже, від злих норманів», казали англійці... В далекі краї плавали наші предки.

В устах Софії Михайлівни слово «наші» звучить трохи химерно...

— Перший раз вікінги нападали, грабували.

— Отже, вікінги — грабіжники?

— Другий раз з сім'єю приїздили, торгували.

— Отже, вікінги — купці?

— Ясна річ — купці... Так, торгували, навіть у Чорне і Каспійське моря заходили. В дев'ятому столітті після великого переселення народів, несли вісті з інших країн про всілякі події в країнах заморських.

— Отже, виконували роль теперішніх телеграфних агентств?

Софія Михайлівна іронії не прийняла і вела своєї. Вони навчали європейців мореплавству на далекій відстані — плавати в океані. Вікінги перетворили океани в морські шляхи. Та й слово вікінг — подорож, мандрівка чи мандрівник.

Уже в автобусі перейшли з великих морських шляхів, «із варяг у греки», до житейських доріг; до цін на продукти, до податків, прибуткового податку зокрема. Підтоптани туристи завели розмову про пенсію. Молоді — про студентство.

Софія Михайлівна в курсі усіх державних і побутових справ.

— У нас є дві пенсії, — народна і робоча. Народну дають усім, від короля і до останньої домогосподарки. Незалежно від того, працювали вони чи не працювали. Робоча пенсія — тим, хто все життя працював. Шістдесят, шістдесят п'ять відсотків останнього заробітку.

— Скажіть, Софіє Михайлівно, скільки треба мати років, аби одержувати робочу пенсію?

— Як ви знаєте... Що я кажу. Ви ж питаєте... Шістдесят сім треба мати...

— Довго у вас треба викахикувати робочу пенсію. А як з народною?

— Сімдесят.

— О ля-ля! — зауважив Василь Дмитрович.

— Що ви кажете?

— Ерст габен, дан кюсен...

Софія Михайлівна, забувши своє аристократичне походження, регоче, просто регоче, як і будь-яка жінка може реготати, не маючи звань ні герцогині, ні графині. Бо так дотепно: треба спочатку мати, а потім — цілувати... Так, треба ж спочатку дожити до сімдесяти...

Ігор Петрович уточнює:

— Як кажуть у нас в Одесі: «Кутя буде, та мене не буде...».

— Справді, — Ігор Михайлович, філософ, як завше, підтримує свого колегу. — Коли ж уже жити тому пенсіонеру, в сімдесят? Народна пенсія хороша, та не дуже по-народному зроблена...

— Як кажуть в Одесі...

Але гідеса вже перестала реготати, знову стала статечною й діловою. Вона звично крикнула в мікрофон, і ми не дізналися, що кажуть в Одесі з приводу пенсій. Зате почули слова старої:

— Тепер про студентство. У нас студенти одружуються рано. При університеті є навіть дитячий садок. О, коли студент вступає на медичний, то тим більше треба одружуватися. Бо на лікаря вчаться десять років.

— А стипендія є?

— Не всім. За успіхи. Мало студентів одержують стипендію.

Закидали гідесу питаннями про житло. Довгенько мовчала стара, зітхнула чомусь своєму, але ми почули те зітхання мікрофонне.

— Житлове питання в нас украй гостре.

— Не будемо загострювати гостроту, — закриває житлову проблему Ігор Петрович. І просить відповісти на питання голови колгоспу «Ударна ленінська бригада» Володимира Тарасовича Поліщука з Одещини.

— Розкажіть трохи про сільське господарство.

— Як ви знаєте, в нашій країні лише два з половиною проценти орної землі, порівняно від усієї площі країни. Решта — луки, ліси, гори. Але ці два з половиною дають двадцять процентів економічного потенціалу Норвегії. І все ж борошно ми купуємо в Радянському Союзі. Найбільше наше багатство — водяна енергія... У мене є приятелі в селі, були колись господарі, тепер вже старі, німці-

ні, молодий хазяїнус. Землю раніше обгороджували. Тепер новий закон — не можна обгороджувати. То по тій землі без огорожі їздять машини і толочать посіви. Приїхала я якось з чоловіком до знайомих селян. «А де син?» — «У місто подався...» — «А — земля?» «Продав. Тепер він у нас автомобільний доктор. Тобто — механік»... Отак, розоряється фермер, кидає землю...

А ще гідеса розповіла про мандри з країни в країну, хоча ніякого зв'язку та оповідь з сільським господарством не мала.

— По Скандинавії можна їздити без паспорта, з країни в країну. В Європу теж. Але в Європу ми все-таки беремо паспорт. Можна пішки... подорожувати.

— З країни в країну?

— Як ви знаєте, у нас піднімеш пальця — і зупиниться машина.

— За принципом автостопа?

— Так.

— То у вас закордонних паспортів немає?

— Є. Кожному громадянину, котрий нікого не обікрав, видають закордонний паспорт на сім років.

Автобус тим часом минає Міжнародну виставку, Нобелівський інститут, зупиняється перед пам'ятником радянським воїнам, які полягли в битві за Норвегію. Барельєфом зображено солдата в шинелі, з автоматом у руках. І підпис: «Норвегія дякує вам».

Ідемо далі, цікавимося новою податковою системою, яка нині готується. Мовляв, чули ми одним вухом... Що це таке?

— А ви ж були в стортингу? Невже там не роз'яснили?

— Ми хочемо знати, що думає про це простий норвежець?

— Як ви знаєте... О, що я кажу. Ви ж поки що не знаєте, що думаю я... Думаю: ціни збільшаться відсотків на десять. А це значить...

— Погіршиться матеріальне становище трудящих, — догадався львівський філософ.

Осміхнулася колишня графиня чи княгиня.

— Ви все мене на політику... на слизьке штовхаєте...

— А куди ж подітися од політики в наш час, шановна Софіє Михайлівно?

Колішня фрейліна, а може, якась орловська чи львов-

ська поміщиця замислилася. І знову ми почули мікрофонне зітхання.

— Ви, мабуть, маєте рацію...

Ідемо далі, гідеса немов забула свої обов'язки, і ми не нагадуємо їй про це. Але довго так не будеш мовчати. Мудрі кажуть: стояти на місці неможливо, особливо в історії. Я додам: мовчати довго неможливо, особливо в автобусі. Та коли ще ти не просто пасажир, а інтурист. Коли ти весь начинений цікавістю.

— Ми чули про добре фінансове становище країни. Скажіть, як воно сталося чи склалося?

Софія Михайлівна знизала кощавими плечима, ніби хотіла сказати: ви забагато од мене хочете. Я розповідаю вам про історію, географію, королівську родину, звичаї, а ви все мене збиваєте на політику... Та відкашлялася, приклавши худючу руку в чорній рукавичці до уст, не дуже охоче сказала:

— Я не економіст. Але думаю: суднобудівельні компанії роздобули валюту на перевозці нафти. Ізраїль допоміг, заклавши Суецький канал.

— Шановна Софіє Михайлівно, коли вже на те пішло... Як ви дивитесь на Робітничу партію?

— Як ви знаєте, Робітнича партія привела країну до...

— До НАТО,— підказав філософ.— І те капоспе НАТО стоїть на шляху розвитку наших добрих відносин.

Гідеса не дуже енергійно:

— Норвегія заявила: вона не розмістить військових баз на своїй території, поки країну не буде окуповано або не випикне прямої загрози...

— А авіаносець «Восп»?

— То ж візит дружби...

— Візит дружби з бойовими літаками, з найновішими ракетами. Да-а, дружба, як кажуть, до гроба...

Це знову філософ.

Гідеса чи не знає чи не хоче знати: і вчення військ НАТО відбуваються в Норвегії. І компромісна заява була: тимчасово розміщувати війська НАТО можна. Наче як у готелі. А широка мережа спостережних пунктів, станцій? А для чого збудовані атомні склади? Атомної зброї Норвегія ж не має? Очевидячки, для НАТО? Шпіцберген втягується в сферу військових приготувань НАТО. Збираються будувати аеродром на Шпіцбергені. Отже, слова масні, а діла?

— Норвезький уряд не раз заявляв про розвиток відносин з великим північним сусідом,— похопилася гідеса, маючі намір цим вичерпати тему і затулити діру, що відкрилася несподівано в кораблі державному. Однак легко почати розмову, а часом важко її докінчити.

— Як кажуть у нас в Одесі, з заяви пальта не пошисш,— підкинув своє Ігор Петрович.

— А як торгуємо ми?

— Норвежці хочуть побільше нам продати, а поменше купити.

Ігор Петрович любить завше ставити крапки над «і».

— Звідки Одеса усе це знає? — дивується навіть львівський філософ, Ігор Лебедивець.

— Одеса не була б Одесою, коли б не знала всього про куплю-продажу.

Гідеса збадьорилася.

— А чи знає шановна Одеса, що Норвегія будує у вас електростанції? Забула де... А чи знає Одеса про нову форму торгівлі — наші фірми торгують вашим обладнанням?

— Гідеса наступає на Одесу,— тихо каламбурить львівський філософ. Але Софія Михайлівна почула каламбур і знову несподівано й голосно зареготала.

— Які ж ви, товариші, хороші, дотепні. З вами і я немов удома...

Чи слово «вдома», чи інші спомини розбентежили уяву старої. Вона знову мовчить. І ми не маємо наміру розполахати святе святих, думи старої фрейліни чи львовської поміщиці.

За мить одесит пішов на перетрактації з гідесою. Пошупукались. Потім Софія Михайлівна мовила у мікрофон:

— Тут Одеса цікавилася соціальними завоюваннями трудящих. Вони серйозні. Робітничий клас завжди у нас добивається підвищення заробітної плати.

— А як жінки?

— Що ж, у нас за законом жінки одержують сімдесят відсотків за ту роботу, за яку чоловічі платять сто.

Що ти скажеш після цього? Тим усе сказано. Жінка, яка б не була тямуща, а одержує менше за чоловіка, може, не дуже й кебетливого.

От і наближається кінець історії з географією. І хочеться мені познайомити вас з американським матросом

з авіаносця «Восп». Де ми здибалися з моряком? От так просто зустрілися на теплоході, хтось його запросив, а ми взяли та й погомоніли. У барі, на палубі, на пірсі. Запропонували Джері Пропперу «Столичної». Він подякував і випувато осміхнувся:

— Я мормон...

— І не курите?

— Ні, курити дозволяється...

Джері Проппер живе в Нью-Йорку. На кораблі перший рік. Там же, на «Воспі», служить його батько. Зустрічаються вони дуже рідко. Вдома два брати, сестра.

— Чи правда, що ваш авіаносець виловлював в океані космонавтів після приводнення?

— Правда. Другу групу.

Делікатно питаємо про В'єтнам. Чи не був часом Джері в джунглях?

— Не був. Але В'єтнам — ноу... Більшість матросів проти брудної війни у В'єтнамі.

Джері закупив сигаретку і повідав:

— Сьогодні висить об'ява у місті: всіх, хто побажає відвідати авіаносець, ласкаво просимо. До ваших послуг катери. На кораблі грає оркестр, подивитесь усе, що побажаєте.

Матрос Джері високий, худорлявий, обличчя прищувате, але симпатичне. Несмілива усмішка, шляхетні манери не можуть не викликати симпатії.

— Приходьте до нас на «Восп». Ми все показуємо екскурсантам. Ангари, ракети, літаки, ліфти, вертольоти. Геть усе. Навіть віскі пригощаємо...

— Сподіваєтесь, що серед екскурсантів багато мормонів?

— Нічого, віскі вистачить...

Цікавимось, що це за колодка на куртці.

— Колодка медалі. Її видають кожному матросові за рік служби.

— Ви перший відвідали наш теплохід?

— Ні, першими побували два матроси-негри.

Зодягнутий матрос Джері скромніше за наших матросів. На голові якийсь білий пиріжок, схожий на поварський ковпак. Брюки, як у всіх матросів на світі, кльош. Комірець стирчить мішкувато, немов куртка лежала у речовому мішку, на якому матрос куйовдився всю дорогу від Лос-Анжелеса до Осло.

Прощаючись, Джері дякує за гостину, за теплі слова, обіцяє оповісти друзям своїм, які хороші радянські люди, які у них добрі наміри.

— Прості американці теж за мир. Нам не потрібен В'єтнам. У нас на батьківщині своїх проблем на цілі десятиріччя. Розкажіть це усім вашим.

Розкажемо, Джері, неодмінно розкажемо.

ЧУЖИЙ

Круїзники аж піяк не сподівалися такого тепла в північному закуткові землі, котра називається Норвегією. При словах «варяг», «вікінг» уявляються голі й суворі скелі, холодні й фантастичні фіорди. І звичайно ж, казкові кораблі відчайдушних мореплавців. А ті кораблі мають, звичайно ж, довгі закручені носи, звірячі голови й роззявлені пащеки. Отака уява. А насправді замість суворих, холодних скель пишна зелень куди не глянеш, і щедре сонце.

Це теж меседуан з флеронами в круїзі...

Щедрість сонячна не могла б зігріти серця, коли б зустріли ми холодок у людських душах. Але не відчули тієї прохолоди. Тепла хвиля зігрівала нас не менше, ніж несподівана сонячна щедрота. Ось вони сидять у корабельному салоні, ті, які щедро випромінюють тепло, і не тільки тому, що юні й палкі, як сама молодість. Бо молодість може бути палкою і жорстокою водночас. Худорлява блондинка з довгим прямим волоссям, атлетичного складу молодик з люлькою в зубах. А ще по-скандинавськи стриманий, наскільки дозволяє бути стриманим молодість, чоловіча з сигаретою. Хто вони, ці люди?

Коли молодеча оточила головного редактора журналу «Техника — молодежи», невтомного баляндрасника Василя Захарченка, коли регочуть з його дотепів, то, звичайно ж, юнаки та юнки — наші друзі.

— О ля-ля,— широким жестом руки Василь Дмитрович звернув увагу своїх нових друзів на мою скромну особу. Промовисті жести і фейєрверки слів мого колеги збили наших гостей з пантелику: можна було подумати, що до салона зайшов принаймні король норвезький.

— Знайомся, ци мила молодичка не хто інша, як активний діяч норвезьких прихильників миру Соня Лід.

— Соню я знаю. Її я закримітив ще на ризькій мирній конференції, з задоволенням слухав. Бо відчував: за палкими словами про мир поставали добрі справи борця за мир.

— О, ти сьогодні пишномовний...

— До того ж Соня належить до категорії жінок, яких побачиш один єдиний раз — запам'ятаєш назавжди.

Промовистий жест колеги з певною інтонацією доповнює питання:

— Ви чуєте, Соню?

І — до мене:

— Не забувай, що поруч з Сонею — її чоловік.

— Гадаю, всякому чоловікові приємно мати вродливу жінку.

— Викрутився... А тепер, будь ласка, познайомтеся — провідний актор Національного театру Ларс Андреас Ларсен. Ще додам: Ларс — прямий потомок вікінгів. До того ж він полюбляє бокс...

— Ваш натяк зрозумів.

— Тож-то, не дуже розкидайся епітетами.

Третій потомок вікінгів за столом — сучасний поет Норвегії Георг Іоханессон. Один з найпопулярніших.

Церемонія знайомства закінчилася, друзі Захарченкові, згідно з турецькою мудрістю, стають моїми друзями, вони всідаються на свої місця, пахкотять сигаретами, а Ларс димить люлькою. Солоденький запах ерзац-тютюну сповнив салон. І знову палахкотять пристрасті, перервані на хвилику церемонією знайомства.

— Ти кажеш, Василю, — звертається до вусатого Захарченка Ларс, — про мирне співіснування між країнами з різним суспільно-політичним устроєм. Формулу цю приймаємо. Та прийняти принцип мало, треба, щоб суть того принципу пройшла через серце людини, через її душу. Часом людина носить разом з принципами й всілякі упередження, носить, як гірі. Отже, ті гірі треба скинути. Бо той тигар, мов гірі на ногах, часом не дає людині й кроку ступити далі за його раз і назавжди засвоєні догми.

Ларс зупиняється, затулюється люлькою і несподівано атакує Захарченка:

— Ти знаєш, що таке догматик?

— О ля-ля! — замість відповіді мій колега.

— Отже, знаєш? А у вас є догматики? Тільки не кажи «О ля-ля», а скажи — є чи немає? І як ви з ними боретесь? Коли боретесь...

Уже пізніше, коли ми провели гостей, мені розповіли про чудове подружжя, Соню й Ларса. Обоє — артисти, обоє — провідні. Кілька років тому Соня кинула театр, аби повністю віддатися громадській роботі, боротьбі за мир. Вони створили в рамках товариства «Норвегія—Радянський Союз» організацію прихильників миру, яка в свою чергу об'єднує кілька десятків провінційних організацій. І увесь вільний від спектаклів і репетицій час, усі вільні гроші, що залишаються в сімейному бюджеті, віддають благородній справі боротьби за мир.

У них двоє білоголових діток. Батько з матір'ю люблять їх, ще дрібні — старшому шість років, а малому немає й трьох. Правда, вони рідко бачаться. Соня і Ларс знову мріють приїхати в Радянський Союз, побувати в Києві.

Так, теплі хвилі людської приязні хлюпають на наші серця, примушують їх битися частіше. Але так не буває, аби завше па морі був штиль. Нараз де не взялися холодні бризки. Не ті, що заспокоюють у літню спеку, а крижані, неприємні на дотик. Відчули ми ті холодні бризки в столиці Норвегії.

Кажучи відверто, ми готові були до зустрічі з ним, Чужим. Навіть ждали його. Не міг же він пропустити такого випадку, аби не підсунути отрути радянським людям, що здійснюють благородну місію миру в країнах Балтійсько-го моря.

І він став на нашому шляху, на дорозі побіля порту, де пришвартувався білолиций красень-теплохід «Марія Ульянова», дивився на нас благально, якимись дивними, мутнуватими, наче відпрацьована солярка, очима.

— Ви росіяни?

— А що вам треба?

— О, значить, росіяни? — зрадів він якоюсь своєю, скособоченою радістю. — От і добре, — по-змовницькому підморгнув чолов'яга в сірому костюмі, сірих черевиках і навіть із сірим, якимсь землистим обличчям, немов він довго сидів у підземеллі і не бачив сонячного світла. — Я вам хочу вручити подаруночки.

— Незнайомим — подаруночки? — дивуємося.

— Були незнайомі — станемо знайомі... Кгм... Ходімо до моєї машини.

Пішли ми за сірим чолов'ягою. Знаки не місцеві, може, мюнхенські, може, гамбурзькі? Розчинив дверцята сірий, очиці застрибали по нас, а потім по книгах, що паками лежали на задньому сидінні.

— Беріть, що на вас дивиться.

— Безплатно?

— Дурно. Кгм.

— Як же так — дурно? Це ж усе — гроші.

— Щось із логікою той... — киває на сірого мій супутник по круїзу.

Погоджуюсь:

— Справді кульгає його логіка.

— Ні,— заперечує мій київський знайомий.— Як сказав один дотепник, його логіка не кульгає, вона страждає на плоскостопість.

Мабуть, нічого не второпав з того діалога «щедрий» добродій, бо промимрив:

— Авжеж, авжеж. Вибирайте.

— А як не виберемо?

Обличчя сірого чолов'яги, яке мить тому було схоже на ту глянцеву обкладинку і світилося скособоченою радістю, знову посіріло.

Не відповів сірий.

Натомість тиче брошурку з запопадливістю крамаря:

— А ви ось візьміть, «Посев».

Он воно що — «Посев» притарабанив, певно, з самого Мюнхена чи Гамбурга. В Гамбурзі нас, очевидячки, не застав чи проморгав, то прителюючись аж у Норвегію. Питаю сірого:

— Отже, сієте?

— Ага, сіємо.

— І що ж, буває і сходять ваш «Посев»?

Очі блудливо застрибали по стосах глянцевих обкладинок.

— Б-буває і сходить.

— Цікаво, що ж сходить — будяки, болиголов чи блекота? Адже кукіль пшениці не родить.

Погортали тоненьку брошурку.

О-о, там не просте, порожнє марнослів'я, а сконцентрована зміїна отрута. І, здається, не сторінки шелестять від гортання, а жала гадючі сичать.

— І ви не хочете брати? — прохрипів сірий і ще більше посірів, зробився якимсь зовсім непомітним, немов хотів згорнутися в маленький, паче сповите молодого матір'ю дитя, згорток. Я майже фізично відчуваю, як по його спині гадючиться ненависть, переплетена з страхом. Не допомогло, як не піддирювався, як не кривив своє гарбузисте обличчя в усмішку.

Як у всіх людей, у нього ж була мати, вона сподівалася: виросте дитя її для миру й добра. Не знаю, хто його мати, але не думаю, аби вчила вона сіяти насіння будяків та блекоти. Тим більше хіба ж вчила окаяндювати ненависним званням перекинчика, зрадника.

— То, може, хоч Марченка візьмете?

Кажемо «сівачеві»:

— А чи знаєте, чому радянські люди не беруть вашого товару?

— Знаю,— набичився сірий. Його аж зсудомило. І не відповів, а виплюнув давно приготовлені згадочені слова: — Стукачів остерігаєтесь.

Здавна, видно, у тебе хвороба, мозок у тебе запрограмовано ще, мабуть, есесівцями, коли ти їм служив вірою й правдою. А може, прислужував Бандері чи в каїнових загонах власовських одробляв іудині срібняки? А тепер примостився, прилип до видавців отрути, як іржа до заліза? І сієш. Чи, може, інші «сіють», а ти розвозиш блекоту, гапуючись за радянськими туристами? Судячи з того, як «пакинулися» на твій товар мої друзі по круїзу, подохнеш ти, золотарю-асенізаторе, з голоду, бо хто з твоїх господарів захоче викидати іудині срібняки собаці під хвіст? Може, ти хоч зараз прочумрався і скажеш своєму головному «сівачеві» Атамопову та іншим підпомагачам зради: «Не тратьте, куме, сили...»?

Я хочу прокрутити наше «життя скандинавське», як прокручують аматорську кінохроніку. І ловлю себе на думці: зустрілися нам у чужих країнах друзі наші по класу, по загальній боротьбі за мир. В Данії— Бідstrup. В Гамбурзі спадкоємці Тельмана вийшли навістрів з червоними прапорами, червоними трояндами в руках, з радянськими піснями і «Інтернаціоналом». У Голландії росіянки та українки сердечно вітали нас у товаристві «Луна».

А цей сірий говорить нашою мовою, а — Чужий, бо — ворог лютий. Бо — перекинчик, бо зрадив сподівання матері своєї, рідної землі і став сівачем отрути.

Сердечні, теплі, зворушливі зустрічі спливають у пам'яті. Як у приміщенні «контори» миру в Осло... Голова «контори», знову ж таки симпатична Соня Лід, оповідає: у різних місцях країни активно діють вісімнадцять організацій боротьби за мир. Понад дві тисячі чесних людей підтримують своїми кривими трудовими заощадженнями добрі діла Норвезької ради миру. Що це за діла?

Виразні, швидкі очі сповнюються молодечим блиском.

— Численні багатолюдні мітинги протесту проти війни у В'єтнамі. Раз.— Загинає Соня один пальчик.— Демонстрації за ядерне роззброєння.— Заломлює другий пальчик.— Демонстрації за вихід із НАТО.

Соня розправляє пальці.

— І багато, багато інших миролюбних акцій, спрямованих на хороші, добросердечні відносини з Радянським Союзом.

А Чужий сіє чортополох, сіє отруту, блекоту...

Пригадується дискусія з питань профспілкових... Здибалися люди праці на нашому теплоході — і норвезькі робітники і радянські. Говорив норвезький муляр Адельстейн Хауген. Промовляв тихо і спроквола, не поспішаючи. Сказав: для робочої людини потрібен мир. Я ось цими руками за своє життя, каже, виклав, може, цілу вулицю. А може, й місто невелике. Я мурую житлові будинки, аби в них бринів дитячий сміх, аби в них народжувалася любов, аби люди жили в дружбі та мирі. Ми цінуємо зусилля радянських профспілок, зусилля робітничого класу, який стоїть за мир.

За ним до мікрофона підійшов молодий лєнінградський слюсар Жєня Моряков і, усміхаючись, вимовив:

— Я себе зручніше почуваю за слюсарним верстатом, ніж перед оцим мікрофоном.

Моряков, одначе, добре почувався біля мікрофона. Жєня говорив запально, темпераментно, його норвезький колега весь подався вперед, памагався не пропустити жодного слова молодого радянського робітника. Може, він вперше отак, око в око, бачить представника робітництва свого великого сусіда.

— Я належу до того покоління, яке не брало участі у війні, але нам випало на долю не легше, ніж війна. Ми мусили звести із руїн, із понівечених майданів і проспектів нове місто, знане в усьому світі — місто Лєніна. І не тільки відбудувати зруйнований війною Лєнінград, зроби-

ти його ще прекраснішим. І ми відбудували, зробили його ще кращим.

Про що ми зараз думаємо, за що боремося? У думках, у помислах радянської людини — турботи про збереження миру на землі. І нам радісно усвідомлювати, що наші норвезькі друзі памагаються зробити все можливе для зміцнення дружби між нашими країнами, для збереження миру в Європі.

Ось що в думках, у серці, у діях молодого робітника радянського.

А Чужий сіє ворожнечу між народами, сіє боягузливо, підступно, підло.

І знову я думкою прокручую кадри кінохроніки. На прийомі активістів товариства «Норвегія» — соціалістичні країни». Очолює його комуніст доктор Адам Егед-Ніссен. Адам Ніссен, син одного з колишніх лідерів Норвезької компартії, тридцять п'ять років тому закінчив Другий московський медичний інститут. Доктор Адам і тепер часто буває в Москві, в інших наших містах, у нього тут багато приятелів. Вітаючи нас, доктор Адам підкреслив:

— Ми любимо вашу країну.

З доброю усмішкою на устах Адам Ніссен знайомить нас з активістами товариства: з Георгом Руссе, з членами правління Хіллем, Мартінсоном.

— Наша діяльність, — заявив доктор Адам Ніссе, — спрямована на зміцнення миру. Ми вважаємо, що народи різних країн мусять знати якнайбільше один про одного, розвивати всебічні контакти як між державами, так і між рядовими громадянами, людьми різних професій. Ділові та дружні контакти, безперечно, сприяють ослабленню напруженості в світі!

Тут же зав'язалась бесіда з Олавом Ріттером, редактором норвезького щотижневика «День і час». Мені було приємно чути з його уст імена Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки... Так, він читав цих письменників, так, він хотів би більше знати нинішніх українських авторів.

На тому прийомі з коктейлями та, звісно, з віскі, джином, незмінними бутербродами й яблуками були цікаві не тільки господарі, а й гості: відома і шанована уральська письменниця Ольга Маркова, інженер-хімік Галина Телишева, професор педагогіки Марія Шабаєва. Професор, між іншим, сказала:

— В Норвегії я третій раз, читала лекції з педагогіки норвезькою мовою, звичайно. І думаю: як би знову приїхати сюди? І не тільки тому, що моя дочка тут замужем...

У кінці зустрічі президент Товариства сказав з усмішкою:

— У нас є прислів'я: коли хто не попив, не поїв, то винні в тому ми, норвежці. І ще: все, що є на столі, мусять бути випите і з'їдене. Але!.. Має трошки й лишитись, щоб потім ще випити...

Хіба можна не згадати зустріч у домі Добровейна. У того самого знаменитого норвезького музики, який виконував в Москві у квартирі Максима Горького «Апасіонату» для Володимира Ілліча Леніна.

Так, батько Наталі Добровейн народився в місті Горькому. Уже помер. Сама Наталя викладає російську мову і перекладає на норвезьку твори сучасних радянських письменників. Наталя і її чоловік — норвезькі комуністи. Їхній син закінчив ліцей і їде продовжувати освіту в Москву.

Випадок ще раз звів мене з доктором Адамом. Я почув знайомий голос:

— Сідайте до нашого столу.

Щось жваво розповідав доктор Адам. Поруч з ним скромно примостився незнайомець. Волосся його зачурчавлене, з добрим накипом сивини, обличчя обвітрене й засмагле, моложаве. Незнайомець мрійливо осміхався на оповідь докторову.

— От бачите, за одним столом сидять комуніст і капіталіст. Знайомтесь, будь ласка,— киває доктор Адам на усміхненого. То і є, мабуть, капіталіст?

— Егіл Халле,— відрекомендувався смаглявий, злегка підвішпий мені назустріч і міцно, по-чоловічому, потиснув руку.

— Ви справжній капіталіст?

— Справжній, справжній,— сміється доктор.— Перш за все Егіл — мій друг, давній і вірний.

— Ці-ка-во,— розбиваю слово на склади.

— Авжеж, цікаво,— розпалився доктор Адам і налив усім по мініатюрній чарочці.— Мій друг Егіл у другу світову війну командував загonom «Командос». Той загін наводив жах на фашистів. «Командос» став знаменитий у Норвегії. Закінчилася війна, і один із лейтенантів «Командоса» написав книгу про своїх бойових побратимів.

Вона була перекладена на кілька мов в інших країнах. Мала та книжка популярність в Європі. Автор зажив доброї слави. А ще одержав чималий гонорар і купив невелику фабрику по виробництву диктофонів. Автор, тепер уже фабрикант, запросив своїх колишніх побратимів, чотирьох бійців «Командоса», на роботу співдиректорами. В тому числі й Егіла Халле.

— Ось чому Халле — капіталіст?

Доктор Адам замахав руками, неначе різало йому вуха оте слово.

— Не подумайте, що колишніх бойових побратимів тепер зв'язують тільки турботи про прибуток. Бойове братство збереглося і в дні миру. Щороку збираються бойові друзі, що лишилися живими. Чверть віку минуло, а бойове побратимство не іржавіє. Уряд дозволив бійцям колишнього «Командоса» зберегти особисту бойову зброю.

— Але ми, колишні вояки з «Командоса», робимо все, аби зброя нам більше не знадобилася — боремося за мир. Так само настійливо, як воювали з фашизмом. Але з допомогою іншої зброї.

Так сказав по оповіді доктора Егіл Халле. Не перешерстився за чверть століття, так же ненавидить фашизм, як і ненавидів тоді, коли ще на скроні і гадки не мала біла накип насідати. І не вбила в ньому людського причетності до управління фабрикою. Не став Егіл Халле й рабом чекової книжки.

— Дозвольте вас запитати: ви належите до якоїсь партії?

Колишній вояка дивиться на свого друга, немов питаючи у нього дозволу відповідати.

— Я член консервативної партії.

— А прийшли до нас, до борців за мир. Отже... ведете боротьбу за мир...

— Під керівництвом компартії,— закінчив колишній борець проти фашизму. Власне, він і зараз бореться проти фашизму, бо бореться за мир.

Однак повернемося до нашого теплохода «Марія Ульянова». До нього підійшов старий норвежець з ковінкою.

— Товариші радянські люди,— якимось дивно звернувся літній чоловік до гурту круїзників, що спускалися з трапа.

Ті зупинилися. Додибав до них дід із ковінкою.

— Дозвольте потиснути вам руки...

Привіталися з старим.

— Хто ж ви будете, пане?

— Який я пан? Я — залізничник. Звати мене Суфус Неверлюнд.

Один з круїзпків торкнувся пальцями до свого чола, закликаючи пам'ять звершити чудо, пригадати сказане ім'я.

— Братці, я десь чув його. Суфус Неверлюнд. Суфус Неверлюнд... У мене чіпка пам'ять на прізвища.

Він несподівано жваво звернувся до старого:

— А вас часом не нагородили радянським орденом?

Літній чоловік схилив голову на знак згоди.

— Нагородили.

— Орденом Червоної Зірки?

— Орденом Червоної Зірки.

— То це ви рятували життя чотирнадцяти бійцям і офіцерам Радянської Армії?

— Не тільки я... Вся моя фамілія рятувала.

І тут знову потиски рук, згребли старого в обійми.

— Просимо до нас у гості, проходите на теплохід.

— Ви ж у місто зібралися... Я бачу.

— Ну то й що? Місто від нас не втече.

— Коли так...

Довго і задушевно гомоніли із старим Суфусом. Дід згадував наших воїнів, яких рятував. Декотрі живі-здорові. Листується з ними. У гості запрошують. Вважай — оце Суфус і побував в гостях.

— Такі ж були і ті хлопці, гречні й привітні. Як і ви оце. Хочу їх до себе запросити. Як ви думаєте, приїдуть?

— Обов'язково приїдуть, батьку.

— Як ви сказали?

— Батьку...

Помовчав старий, дістав носовика, витер очі хустинкою.

— Спасибі. І вони мене тоді батьком називали... «Папаша» — казали. Уже чверть віку минуло, а вся вулиця мене інакше і не називає, окрім — Папаша... Навіть одногодки Папашею кличуть.

І знову старий Суфус дістає носовика.

— Спасибі, що нагадали Папаші...

І треба ж отакій придибенції статися. Провели ми Папашу, дарунками, сувенірами обдарували. Аж глядь — Чужий з мішком за плечима, згорбачений і перепався на

смик. Невже за оту гадючу службу платня пікудишня? Мабуть, бо так скапустився, ноги ходором ходять. Піднімається по трапу, боягузливо оглядається навсібіч, як злодій, отой викрутень. Як злодій? Ні, мабуть, вина сірого чоловіка у сто крат більша, ніж у звичайного злодія. Приніс, бачте, «сувеніри»... Поставив свого лантуха і побіг вниз, по трапу, ловлячи сторчаки. І радіє Чужий якоюсь кривобокою радістю — може, хто клюне?

А я думаю собі: диво дивне. Жив собі звичайний залізничник, порвезький робітник. І здійснив подвиг, рятуючи радянських воїнів. Він ризикував життям, своїм і всієї його, як він каже, фамілії — дітей, дружини, старих батьків. Узнали б фашисти — прощай, Осло, прощайте, казкові фіорди, море голубе, милий світе, прощай.

І інші кадри кінохроніки мелькають. А тут якийсь росіянин чи українець добровільно, без примусу, наклав на себе тавро, якого ніяка хімія не змиє. На службу до ворога пішов. Напакостивши народові своєму, втік із гітлерівцями, побоювся вернутися додому, аби впасти на коліна перед матір'ю, друзями, співвітчизниками і попросити: «Простіть мені. Спокутую вина працею чесною».

Не прийшов, не попросив. Заховався, як пацюк, десь у закордонну нору і став побіля смердючого товару.

Диво дивне. Папашу запросили в гості радянські люди, надарували йому всіляких сувенірів — і з Росії, і з України, з Вірменії... Кожному хотілося зробити щось приємне старому Суфусу, аби пам'ятав — зустрівся він із друзями, співвітчизниками тих хлопців, що Папашею його називали.

А цього сірого обходять, як обходять чуму, холеру, бо той сірий — Чужий. Чужий він і нам, чужий він і Суфусу, і доктору Адаму, і його другові з «Командоса», Егілу Халле, чужий Соні Лід, Наталі Домбровейн, Адельстейну Хаугену.

Не знаю, чи зрозумів би він свою підлоту, ціну зради, коли б побачив зустріч наших круїзників з школярами міста Аскора, з передмістя Осло. Школярі із Аскора вивчили російську мову. І гарно вивчили. Бо Товариство «Норвегія—СРСР» преміювало юнаків і юнок аскорських подорожжю в країну Лепіна. Діти торохтіли гарною російською мовою, засипали питаннями професора Марію Федорівну Шабаєву. Вони не можуть діждатися того дня, коли самі побачать Москву, Неву, Ленінград, коли зустрі-

нутья з такими ж дівчатками там, в Радянській країні. А ще хотіли б здобути освіту в Радянському Союзі, як доктор Адам. Як вони заздять Добровейну! Гарною людською заздрістю. Адже молодий Добровейн їде вчитися до Радянського Союзу.

А ти, Чужий, чи мрієш коли про подорож у країну, де ти вперше побачив голубизну неба, де босими ногами ступив на кучерявий спориш, де вперше вимовив слово «мама»?.. Мабуть, у сні бачиш свої курські чи полтавські врунисті луги, шелестливі діброви, веселі березняки? Тобі лишилися тільки сни... А може, й не сняться тобі діброви. Може, приходять у сні езекуції, зашморги, в які ти стромляв голови своїх друзів колишніх, активістів; може, являються в сні похололі лиця патріотів, розстріляних твєю чорною рукою.

Тепер тими руками ти носиш смердючий товар, сієш блекоту...

І ніколи тобі не бачити землі, що породила тебе, коли тягатимеш мішки з отрутою.

Не знаю, Чужий, як ти реагував би на таке видовисько. Я тобі оповім. На білогрудий морський лайнер держави, громадянином якої ти колись був, висипала дітлашня і не просто дітлашня, а — норвезькі школярі.

І зустріли тих малих дітлахів старий більшовик з Вірменії Егізарян та інші сивоголові учасники рейсу миру.

— Розкажіть нам про себе, — попросили старого вірменина.

І він розповів, гарно так, тепло. Так розповів, що здалося малечі: на теплохід до школярів норвезьких прилинули древні гори кавказькі і їх старійшина Арарат, немов плодючі долини відкрилися юним гостям нашим, неначе ріки бурхливі, гірські сповнили своїм жеботінням музичний салон, наче за бортом хлюпали не води фіорду, а озера Севан...

Очиці малечі сяяли.

— А знаєте, любі друзі, що мені через кілька днів сповниться сімдесят?

— О, gratуємо!

— Не в цьому річ. Це з кожним може статися. Але хай краще станеться, аніж не станеться. Річ не в цім, мої любі. А ось у чому. У такому віці, через кілька тижнів, я буду захищати докторську дисертацію.

І тут дітки несподівано піднялися, і в музичному салоні

злетіла вітальна пісня на честь сімдесятилітнього діда Егізаряна.

Чи міг би ти, Чужий, заплакати, побачивши, почувши, відчувши серцем усе це? Чи страх, що обнявся з ненавистю, витіснив з душі й серця всі інші почуття?

Пішла малеча, а дід Егізарян довго стояв на палубі і видивлявся на води фіорду. Потім тихо, ні до кого не звертаючись, вимовив:

— Задля цього, братці, треба було приїхати сюди...

Важко забути те видовисько, що розбентежило душу, — як діти співали діду Егізаряну, співали величальної.

А якої співаєш ти, сірий чоловічку з мішками отрути за плечима?

Я бачив Чужого знову за дві-три години до нашого відилиття. Він хотів ще раз прорватися на теплохід, та йому дорогу перегородив старший помічник капітана. Довгенько стояли вони на пірсі. Чужий, на цей раз з торбинкою під пахвою, щось гарячково доводив старшому, а той спокійно, розважливо відповідав.

Скоро маємо відпливати. Норвезькі друзі піднімаються на теплохід, щоб попрощатися з нами. Вони приходять колективами й поодилиці. В салонах, каютах, в ресторанах і на палубах говорилися останні прощальні слова, в яких було так багато тепла, сердечності, вдячності і надій.

У дні наших відвідин Норвегії гартувалася традиційна дружба, зміцнювалися нові контакти, народжувалося взаєморозуміння, які так потрібні людям.

А Чужий з ким гартував дружбу? Хіба що зі своїм безталанням та щербатою совістю. А Чужий з ким зміцнив контакти? Може, з Атамоновим, що кидає «сіячеві» кістку за собачу службу? З ким у нього народилося взаєморозуміння? Хіба що зі своїм гадючим сумлінням.

Мій народ каже: пемає друга — знайди, знайшов — бережи. У нас було багато друзів у Скандінавії, а знайшли ще більше.

А Чужий стояв самотній у бурхливомуплині доброзичливого сміху, жвавих діалогів, у шумовинні квітів. Та сміх той добрий не торкався його, бо отрута ніколи не спілкувалася з радістю. І розмов уже ніхто не мав із ним, бо лишилося мало часу, а друзів було багато: кожному хотілося сказати слово вдячності чи відповісти на добро. І квіти підносилися не Чужому, бо йому можна піднести хіба

що будяки. Квіти припесли друзям, а друзями норвежців були ми, радянські люди.

Та ось трап піднявся, і теплохід «Марія Ульянова» поволі відчалив. Скільки усмішок на березі, скільки піднятих рук, які привітно махали радянським людям.

І знайомі розбентежені лиця: статечний доктор Адам із своїм другом Егілом Халле, бійцем «Командоса»; і Соня Лід з Ларсом; і старий залізничник, Папаша, з радянським орденом Червоної Зірки; і вродлива актриса Беркет Штрьом; і Олав Ріттер; і Наталя Добровейн... На лицях — доброзичливість, вдячність, надія і усмішка друга.

Чужий стояв самотній, з порожньою торбиною в руках. Він оце спорожнив її на палубі, зсипавши отруту в куток. А коли відчаливав теплохід, з палуби посипалися його «сувеніри». Вони попадали довкола Чужого, створили своєрідний бар'єр із трухлих гадючих книжок і брошур. І здавалося — сичали ті брошури, як гаддя.

Не знаю, чи зрозуміє оцей сірий, спантеличений зустрічю з радянськими людьми чоловіча, що він — Чужий і що сімба отого монархічного, чорносотенного «Посева» не принесе ніякогісіньких плодів. Скільки б не носили отрути оті сірі чоловіки в мішках чи торбинках. Та, власне, й Чужий став схожий на витрушений мішок.

Ще довго було видно збуджену прощанням юрбу на пірсі і непорушного Чужого з порожньою торбиною в руках. Порожньо і в його торбині, і в його серці. Але то найстрашніша в світі порожнеча — сердечна порожнеча.

ГІДА ЗВУТЬ МАРІАННОЮ

У кого з нас при слові «швед» не постане в пам'яті давнє, знане ще з дитинства: «Загинув, як швед під Полтавою».

Так, войовничі були шведи, гасали по Європі, мріяли підкорити собі світ. Тепер ось уже сто шістдесят років, як не воюють.

О шостій вечора відчалили з Осло, а в Стокгольмі будемо аж післязавтра. Знову Північне й Балтійське моря. Не буду вдаватися в подробиці, як ми розкошували тими холодними морями дві доби з гаком. Вибрели таки з морів.

О другій дня прибуваємо і відразу їдемо подорожувати по місту.

Найперше, що повідомила гідеса: у Швеції шістсот імен аристократів, які крутять долею мільйонів не аристократів. А ще: депутат парламенту одержує сто двадцять п'ять тисяч крон.

— І взагалі,— підкреслює гід, бабуся,— у Швеції найвища заробітна плата в світі.

— А податки? — Одесит на посту, одесит не спить, не дрімає, одесит зажене і цю стару на слизьке.

Стара і справді попала на слизьке, бо після паузи розвела руками.

— І податки — найвищі.

— Один — пуль на користь Одеси,— прокоментував той діалог львівський філософ Ігор Михайлович.

Можна було б зафіксувати слова гідеси про партії та їх роль у парламенті, але ті цифри й факти вже застаріли. Повідаємо найновіші дані: торік у час виборів ліві сили — соціал-демократична партія та ліва партія — комуністи Швеції одержали більшість у риксдагу: 183 мандати проти 167 мандатів від трьох партій буржуазної опозиції — коаліційної, партії центру, народної партії.

Політичні кола Швеції звертають увагу на безперечний успіх лівої партії — комуністів Швеції, що має нині в риксдагу сімнадцять депутатів (в попередньому парламенті представляло партію лише три депутати).

Прем'єр-міністр Улоф Пальме заявив після виборів: він відкидає пропозицію партії центру про створення коаліційного уряду і підкреслив — соціал-демократи, спираючись на підтримку лівої партії в риксдагу, мають намір, як і раніше, самостійно правити країною.

А тепер повернемось до старої гідеси, яка без усякого переходу інформувала: король шведський Густав убитий у Росії.

— А хто короля Густава запрошував до Росії?

— Ніхто,— безпечно, як дитина, відповіла на те старенька. Вона, певне, не зрозуміла іронії нашого шановного полеміста. Я вам не скажу про всю Одесу, але у вченому світі міста Ігоря Петровича знають і шанують. В тому числі за дотепність.

— Так, Густав війною пішов на Росію.

— Два — нуль на користь Одеси...

Як і в Данії, біля королівського палацу — сторбжа

в декоративній формі. На королівському палаці читаємо червоними буквами: «Рот фронт» і «I Mai».

— Король їздить без охорони, тому що ніхто не захоче його убити,— шамкотить бабуса в мікрофон. Обличчя бабусине змережене зморшками. Не помічаєш на ньому ні носа, ні очей, ні губ. Немов нічого цього і не існує, окрім зморщок.

Бабуса щось довгенько шамкотить про свободу. А потім, як Пилип з конопель:

— У нас досить сховищ на випадок атомної війни.

Ігор Петрович шепнув мені:

— Зараз про пенсію говоритиме. Усі гіді починають з пенсії.

— Пенсія про пенсію...

Як у воду дивився Ігор Петрович.

Ще коли ми були в Швеції, газети писали про ймовірність передачі влади Улофу Пальме. Так воно й сталося. Улоф Пальме став прем'єр-міністром і торік здійснив візит, як люблять говорити шведи, до великого північного сусіда.

Варто відзначити єдність сторін у багатьох питаннях у час переговорів. У спільному радянсько-шведському комюніке підкреслювалося: «Щодо відносин між СРСР і Швецією, то було з задоволенням констатовано, що вони розвиваються сприятливо в дусі добросусідства на благо обох країн».

Домовлено в час переговорів про відкриття радянського генерального консульства в Гетеборгу і шведського — в Ленінграді.

Довгенько торочила нам старенька гідеса про Швецію і шведів. А чимало всякої всячини на власні очі побачили, вчитали з газет, почули од людей, тих же шведів.

Однаке послухаємо гідесу: у Швеції на кожних трьох громадян припадає легкова машина.

— Ну й що? — ставить Одеса питання ребром. — Як кажуть на Дерибасівській: що в Стокгольмі добре, те в Одесі погано.

— Не знаю, що погапо у вашій Одесі, але сотні тисяч машин на вулицях столиці Швеції — це жах. Машини рухаються, звернуть увагу в години пік, як на похоронах... Зараз місто перебуває в стані реконструкції. Ми побудували нове Сіті, вирівнюємо старі закарлючисті вулички, аби поліпшився авторух. Але й це ще не все. У місті

дорогий комунальний транспорт. Щоб проїхати на роботу і з роботи, треба заплатити три крони. Отже, кожен намагається купувати машину, бо дешевше машину купити, аніж щодня три крони викидати... У риксдагу тепер випошується питання: комунальний транспорт зробити безплатним. Власники машин будуть хоч на роботу і з роботи їздити в автобусах. Не думайте, що то дріб'язкова проблема.

Я особисто не думаю, бо нанюхався перегару машинного у Нью-Йорку. До речі, недавно я мав зустріч з американською делегацією, яку очолював професор журналістики Колумбійського університету. Говорячи про наші справи економічні, хтось із моїх колег по товариству «Дружба» зауважив: ми також стараємося збільшити кількість легкових автомобілів, у певний час довести до американського рівня.

І двадцять дев'ять американців (журналісти, бізнесмени, юристи, лікарі) вибухнули розкотистим реготом. Насміявшись, професор, керівник делегації, пояснив той гомеричний регіт:

— Ви ще пожалкуєте, коли матимете стільки автомобілів, як тепер маємо ми. Бо нам в Америці автомобіль принесе смерть.

Як не крути, як не верти, а квартирна проблема виповзає мимоволі, сама гідеса її порушує.

— О, квартира — то проблема з проблем. Роками в черзі стоять люди.

Одеса не була б Одесою, коли б тихцем-тихесенько не запитала:

— І одержують строго за чергою?

— Як вам сказати...—Зморщок на обличчі гідеси побільшало.— Іноді той, що в черзі, не може заплатити за квартиру. І тоді її забирає той, хто має крони.

— Отже, хто має гроші — має й квартири хороші? — не тишком-нишком, а просто декламує львівський філософ.

— А що ви думаєте — так воно й є.— Гідеса і не думає заперечувати.

Наступного дня їдемо на острів Ліден. На садибу знаменитого Карла Міллеса. Зморшкувата бабуся прощається з нами. Її змінює молодий чоловігга. Високий, худющий. У білих штанах, носатий і зубатий. Навіть коли не усміхався гід, два зуби стирчали з-під нижньої губи. І треба ж такому парубійку вдатися.

Поїхали. Гід узяв мікрофона в руки і ошелешив нас:

— Добрий день, товариші!

Так і сказав: «Товариші». І гарно нам було від того.

— Сьогодні буду обслуговувати вас я. Мене звуть Маріанна...

По автобусу розлігся стогін. Як у цирку. Вийшов ведмідь косопалий, а потім розірвався розпоріх, і з нього вискочив Карандаш... Насмішив нас... Маріанна.

— Як сказали б у такому випадку в Одесі? — нахилився філософ до Ігоря Петровича.

Ігор Петрович відповів пошепки:

— Я вам не скажу про всю Одесу, Одеса очень велика, но даже Молдаванка и Пересыпь не видала... вот такого... чудака.

Нова гідеса запалює сигарету і кидає в мікрофон досить пристойною російською мовою:

— Я працюю і вчуся в університеті. Просто кошмар. Не питайте мене про кіно й театр. Уже три роки не була...

— А я що казав: не знайдеш на всій Молдаванці такої...

— Ми зараз їдемо на садибу нашого знаменитого скульптора Карла Міллеса. Він на острові Ліден купив землю і побудував собі дім і оздобив скульптурами, перепіс із музеїв різних країн оригінали або зробив їхні копії. Потім подарував садибу муніципалітету. Тепер тут музей Карла Міллеса.

Входимо на садибу, що має назву — парк Міллесгарден.

— Цей комплекс будував його брат, архітектор, — показує на розташовані головним чином на стовпах і палях скульптури в саду: довкола фонтанів, у самих фонтанах, в різних химерних переплетіннях. Скажімо, скульптура в динаміці на залізному стовпі. Таких чоловічих постатей — десятки.

Ми спостерігали: чим далі, тим симпатичнішою стає наша Маріанна. Поволеньки-поволеньки, ненав'язливо завоює наші симпатії хлопчакувата молода шведка. І зуби немов не випирають, і задержувата хлоп'яча зачіска не дратує. Все більше подобається нам Маріанна.

— Цей сад оформлено за ескізами самого Карла Міллеса. Чи не здається вам: манера скульптора дуже близька до манери вашого Коньопкова? Зверніть увагу: яка динаміка, яка експресія?

На стіні гарний портрет дружини Карла, виконаний у реалістичній манері масляними фарбами.

— Так зараз не вміють малювати,— замилувалася наша гідеса хорошим обличчям Ольги і сама стала красивішою, наче рум'янці забунтувалися на впалих, блідих щоках. Зітхнула і махнула рукою з сигаретою.— Так зараз не вміють малювати. Тепер тяп-ляп — і все...

Після цього ми ще більше почали симпатизувати Маріанні.

Маріанна везе нас на інший острів, адже весь Стокгольм стоїть на чотирнадцяти островах.

На нашій дорозі скрізь попадалася реклама фірми «Л. М. Еріксон» — і світлова, і мальована, і звукова. Звернули на неї увагу Маріанни.

— Ох, ця реклама,— зітхає гідеса.— Ви, кажуть, не знаєте рекламних радощів?.. Це знаменита фірма «Еріксон». Фірма любить рекламувати Кремль, кабінет Леніна, показуючи телефон, яким користувався Володимир Ілліч. У рекламному проспекті ви можете побачити фотографію Юрія Гагаріна, який, усміхаючись, говорить по телефону «Еріксон». Фірма люб'язно запрошувала першого космонавта на завод. В проспекті ви можете побачити фотографії: «Еріксофоном» говорять генерал Ейзенхауер, шахінша Ірану, Елеонора Рузвельт і навіть чемпіон Британії по стрибках у висоту Стірлінг Мосс... Остання новинка — кобра. Біла, масивна трубка, яка нагадує перші моделі «Еріксона».

Маріанна щось сказала шоферові, потім весело в мікрофон:

— На цьому острові молодий король Карл полював на диких звірів.

— Карл Дванадцятий? — хоче уточнити Одеса.— Той самий?..

Маріанна хихикає в мікрофон.

— «Загинув, як швед під Полтавою». І ми знаємо вашу приказку. Так, той самий... Але він у нас був знаменитий ще до Полтави.

З делікатності ми не запитали, чим був знаменитий Карл XII до Полтави. І взагалі знаменитість вимірюється чим тут, у Швеції? Тим, що полював на звірів, яких позначили з усенького світу?

— На королівському острові зараз дипломатичні представництва. Бачите будинок, схожий на фабрику? То

американська амбасада. На цьому острові, в цьому районі якраз жив Володимир Ілліч Ленін... О, бачите зелену галявину? Тут щороку відбуваються першотравневі демонстрації. А он телебашта. Там є дорогий ресторан на сьомому небі, як у вас на Останкінській.

— У кіно не ходите, а все знаєте...

— А я газети читаю... Хочете, я розповім вам про російську княгиню Марію Павлівну? Отут вона жила, в цьому замку. Сімнадцятилітня княгиня вийшла за шведського принца Вільгельма. Вона писала потім в мемуарах: «Шведи — нудні люди. Я не думала раніше, що вони такі нудні».

Маріанна виждала хвилинку й, осміхнувшись, повідала:

— Княгиня, мабуть, мала рацію... Княгині було нудно в палаці принца. І вона брала срібну тачу, сідала на неї і спускалася вниз по перилах... Що поробити — княгині було сімнадцять... Інших розваг — обмаль, і княгиня Марія Павлівна довго не затрималася у принца Вільгельма, покинула його.

— Втекла?

— Втекла. Пережурилася і втекла.

Шушукуються Ігорі, по тому голосно сміються. Маріанна трохи аж збентежилася. Може, вона щось не так сказала? Пильно дивиться на статечних, натоптаних професорів.

— А-а, то ми згадали класичну поезію.

— Російську?

— Українську.

— Цікаво. Може, і я зрозумію?

Черга бентежитись Ігорям.

— Та це не зовсім і класика...

Одесит сміливіший. Хай буде, що буде. Декламує:

З тобою спали ми у клуні,
Тепер ти жінка не моя...

Маріанна розуміє все, окрім «клуні». Пояснили. Що вже реготало хлопчакувате дівчисько!

— Це ви натякали на княгиню Марію Павлівну?.. Вопа й зараз жива, десь у Південній Америці... А принц Вільгельм тільки недавно помер.

Маріанна запалила нову сигарету.

— А тепер подивимось вироби народних умільців. Сюди перенесено старовинні будипки чинбарів, бублейників, друкарів, гончарів, шевців...

Справді — молоді хлопці й дівчата тут же в хаті крутять коло, сушать, фарбують і продають горнятка турстам.

Та що там горнятка. Ми заприязнилися з Маріанною, некрасивою красивою дівчиною, яка не влізливо, а якось природно ввійшла до наших сердець.

— Виходить, є в жінці, крім краси, ще щось таке, може, важливіше за красу, що й назвати важко? Душевність, щирість, безпосередність, правдивість? А коли усі ті якості та разом зібралися? В одній людині, некрасивій зовні, але такій красивій.

Недаром же є мудрість народна: не красива любима, а любима красива.

А як вона про Леніна говорила!

— У нас в університеті немає такого предмета — ленінізм. А спробуйте знайдіть студента, який би Леніним не цікавився.

Мила Маріанна, хай щастить у твоєму нелегкому, бурхливому морі життєвому. Авжеж, побуваєш і в Ленінграді, авжеж, побачиш землю радянську. Аби лише чисте небо було, твоє і наше. Це і від нас з тобою залежить, Маріанно! Хоча й казали древні: «Життя коротке, мистецтво вічне!», а таки можна багато людині зробити добра на землі за своє коротке життя.

А як у Маріанни прозвучало мрійливо, безпосередньо, по-діловому наївно і зворушливо:

— Оце б побачити, як живуть радянські люди, побувати в Ленінграді. І більше нічого мені не треба...

— Поїдьте, візьміть туристську путівку і поїдьте.

— Що ви кажете? Я не маю коли в кіно сходити, в театр. Просто кошмар! Мені здається, я до сивого волосся вчитимуся в університеті. Кошмар.

І оте російське «кошмар» в її устах звучало мило й зворушливо.

А потім ще були зустрічі, і ще... Але найцікавіші — то похід наш з Василем Захарченком по місцях, зв'язаних з ім'ям Володимира Ілліча Леніна.

ЛЕНІН У СТОКГОЛЬМІ

Щедра, вельми щедра Ленініана. Але чи зможу я поїхати додому, оглянувши обов'язкову ратушу і припорошені пилом століть музеї, запропоновані туристською фірмою, і не побачити місць, які навіки стали відомими тим, що з ними зв'язано Ленінове ім'я?

Отож ми з Василем Дмитровичем Захарченком поклали собі побувати там, де лунали Ленінові кроки, Ленінові промови, де билося велике і пристрасне серце вождя.

З чого починати пошуки? Василь Дмитрович зводить мене з відповідальним секретарем Союзу товариств «Швеція—СРСР», добродушним і шляхетним Свеном Ліндхолмом. Свен запросив нас у своє бюро. Внизу, на вулиці, яскрава реклама пропонує шведам подорожувати по землі радянській, побувати в Північній Пальмірі — місті-герої, місті Леніна, у столиці білокам'яній Москві, легендарному й екзотичному Сибіру, на Волзі широкій, якій «конца й края нет...»

У приміщенні бюро розмаїтість обкладинок радянських журналів, книг. На стелажах — Ленінові твори. В тому числі усі п'ятдесят п'ять томів. На чільному місці — бюст Володимира Ілліча. Поруч портрет Максима Горького, відома скульптура Вучетича «Перекусмо мечі на орала».

Познайомивши нас із своїми колегами, Свен люб'язно запрошує до машини, сідає за кермо. І тільки тепер, як влилися в потік вуличний, де по-різному вуркотили мотори, — одні рокотали могутньо, інші чмихали інфарктно, — ми помітили: їдемо на нашій рідній «Волзі».

— Не поступається перед фордами, мерседесами, Свен?

— О пі. Надійна машина. Міцно стоїть на ногах... В розумінні на колесах, — хвалить нашу «Волгу» відповідальний секретар товариства.

— Що ж вам показати пасамперед? — заклопотано крутить кермо наш водій і гід. — Може, бібліотеку? Але підкотимо зараз до будинку, де відбувався Четвертий з'їзд РСДРП. Це якраз по дорозі.

Згадаємо трохи історії. Володимир Ілліч на початку квітня 1906 року їде до Стокгольма, на Об'єднавчий з'їзд. Він — не просто делегат. Будучи членом президії, Ілліч головував на більшості засідань. Виступив з доповіддю та заключним словом з аграрного питання, про поточний момент і класові завдання пролетаріату. Співповідь також

виголосив — про ставлення до Державної думи. І це ще не все. А пристрасні Ленінові промови про збройне повстання. Аж ніяк не обминеш участі Ілліча у комісії по виробленню проекту Статуту. Незважаючи на те, що на з'їзді переважали меншовики, ці неперевершені марнословни, з'їзд прийняв перший параграф Статуту РСДРП в редакції В. І. Леніна.

— Барнстат, — урочисто проголошує Свен і зупиняє «Волгу». — Конгресс-Халле, Народний дім. Його надали з'їздові шведські соціал-демократи.

Будинок новітній, модерний.

Понад шістдесят років тому ось тут звучало Ленінове слово. Вагоме слово голови президії з'їзду, мудрого доповідача, полум'яного оратора і полеміста — отже, пристрасне слово бійця більшовицької партії.

Чим далі роки відлічують кроки історії, тим дорожчими стають місця, зв'язані з світлим Іллічевим ім'ям.

Ми «обстрілюємо» фотоапаратами новий Народний дім.

Свен завертає в завулочок.

— Тут поставимо «Волгу». Треба платити за стоянку, зате близько.

Біля «Волги» виструнчився лічильник. Свен кидає в залізу щілину двадцять п'ять оро, затим ще одну таку ж монету, крутить ручку ліворуч. З цієї хвилини розпочинається рахунок часу.

— Коли не повернемося через годину і вихопиться червоний вимпелок, а на цей вимпелок нагодиться поліцейська мадам, — плакали, Свен, твої грошенята. Треба розколотися на п'ятдесят крон, — терпеливо роз'яснює господар.

— Штраф?

— Штраф.

— А про яку мадам ви говорили?

— Про жінку-поліцейського. Для всіляких здирств ми маємо ліричних поліцейських — у спідницях.

У глибині тінистих алей вимальовується старовинний двоповерховий будинок, схожий на розкішний палац можновладця вісімнадцятого століття. Тепер уже не треба й Свена питати. Бо ж на фасаді читаємо: «Королівська бібліотека».

— Будинок не переобладнувався?

— Ні, таким він був і тоді.

Низенькі східці, єдиний вхід посередині. У вестибюлі

першого поверху різні об'яви, стенди, книжкові реклами. І врочиста, церковна тиша. Впадає в око плакат з численними портретами. Знайомі імена — Томас Манн, Хемінгуей, Кіплінг, Марк Твен, Доде, Мопассан, Марко Поло, Свіфт, Діккенс, Кафка, Гейне... Впізнаємо наських — Горький, Чехов, Гаршин, Кропоткін, Пушкін, Гоголь, Лєсков, Достоевський, Тургенєв, Толстой, Пастернак...

Журналістська прискіпливість: уважно читаю підписи і знаходжу негарну помилку (немов є гарні помилки?) — під портретом Тургенєва стоїть: «Достоевський», а під Достоевським написано «Тургенєв»... Що ж, буває. Плакат називається «Форум бібліотекет». І три цифри — 140, 94 і 25. Тут на допомогу кличемо Свена.

— Четверть віку тому було створено товариство для популяризації провідних письменників світу та їх творів. Зараз — ювілей товариства. Сто сорок — то найліпші книги, а дев'яносто чотири — автори.

— З сучасних радянських письменників чомусь тільки Пастернак, — дивуємося ми.

— Нобелівський лауреат, — розводить руками Свен.

Аргумент, звичайно, вагомий. Та ми делікатно натякаємо, нагадуємо: Михайло Шолохов — теж лауреат Нобелівської премії.

Свен уже не має «вагомих» аргументів. Бо випустив з уст:

— Примхи долі...

— Примхи — це так, — погоджуємося.

Але то не просто примхи. Від них густо пахтить політиканством.

Читальний зал на першому поверсі. Ліворуч — широкі вікна, праворуч до високої стелі стелажі з книгами, і східці до них. Ряди довгих столів, а біля них поспішилися читачі — хто з книгою, хто з підшивкою газети. Царює тиша довкола. Кожний ряд столів огорожений дерев'яною перегородкою.

Читачів не дуже густо. Осторонь стоїть дубовий, досить-таки міцний, хоча й спозаколишній стіл, ще, мабуть, з минулого століття. На ньому під склом читаємо таблички російською, англійською та шведською мовами: «В грудні 1907 р., у вересні 1910 р. тут працював В. І. Лєпін. За таким же столом він вивчав іноземні журнали. Такі ж стіли стілець передано бібліотеці імені Лєніна в Москві 1962 р.».

— Де стояв стіл, за яким працював Володимир Ілліч?

Свен показує на перший стіл ліворуч. Там зараз сидить рудобородий юнак. Перед ним — підшивка газети «Остеркотланде Дагеблат» за 1869 рік. Сідаємо поруч. Юнак неохоче відсовує підшивку столітньої газетки (уклоняюся архіваріусам шведським!), хмуристь чоло. Називаємо себе, і юнак приязніє. Ти диви, як повезло — радянські журналісти... Запитуємо, чим цікавиться студент-економіст Бенк?

— Хочу знати народну опінію сто років тому, — охоче відповідає руда борода, жваво розглядаючи гостей шведської столиці. — Особливо цікавить мене народна опозиція.

— Чи знає шановний Бенк, що саме тут, на цьому місці, працював у бібліотеці Ленін?

— Йа, йа...

Майбутній економіст енергійно, по-німецьки якає. Мовляв, як можна цього не відати? Це мусять знати всі, хто переступає поріг Королівської бібліотеки.

Ми просимо Бенка сказати кілька слів про Леніна. Хай скаже, що знає, що думає про Володимира Ілліча.

Бенк підводить свої карі очі, звично гладить довгими, мов у піаніста, пальцями руду бороду. І немов скидає з себе легковажність, наче складає екзамен строгому професорові. Тихо, аби не заважати сусідам, говорить:

— Я знаю Леніна як лідера російської революції. Знаю Леніна як продовжувача справи і вчення Карла Маркса. Знаю — за тією справою майбутнє людства.

Чи думав, чи гадав відвідувач бібліотеки В. І. Ульянов: минуть десятки років, виростуть нові покоління, прийдуть до храму науки, сядуть на те місце, де сидів він, і скажуть: за справою Леніна — майбутнє людства!

Дякуємо студентові, бажаємо йому стати вдумливим, об'єктивним економістом і йдемо до кінця залу, просто подивитися на читачів Королівської бібліотеки. Ось схилилася над книгою білявка у міні-спідниці. Поруч з нею молодик з модними на Заході, пухнастими бакенбардами і гусарськими вусами.

Мій колега звертає увагу на всі томи Великої Радянської Енциклопедії. А тут же поруч і щорічник «БСЄ» і енциклопедичний словник. Під рукою в шафі, як і інша, довідкова література.

Колега багатозначно, мовчки позирає на мене. Бач, мовляв, на видноті наші книги. Отож потяг до них неаби-

який. Не десь там лежать фоліанти, у підвалах, у різних фондах, порохом притрушені, а ось тут — під рукою. Що скажеш — сучасний світ, сучасна наука не можуть обійтися без наших книг.

І нараз помічаємо рідну «Правду», акуратну підшивку. Зі сторінок воєнних літ повіяло згарищами спалених ворогом хат, запахло порохом і квітами водночас. Квітами нас зустрічала вдячна Європа, що полегшено зітхала: коричнева чума, як короста, зникла з лиця землі. Квіти на фотографіях фронтових кореспондентів.

Читаємо в газеті накази Верховного Головнокомандуючого, імена прославлених генералів Жукова, Малиновського, Черняховського, Рокоссовського, Баграмяна, Рибалка, Москаленка...

Над газетою нахилилася древня бабуся, щось шамкотить впівголоса.

Киваю колезі — може, побесідуємо?

— Заген зі мір, бітте, шпирехен зі дойч?

— Йа, йа...

І почалася бесіда. Баба — сама історія; виявилось, працює в інституті історії і спеціально відає питаннями Росії — «советолог».

Вусів мого колеги торкається усмішка.

— Що ж ми говоримо по-німецькому? Ви ж читаете російську газету.

І вже по наському питає стару:

— То, може, перейдемо на російську?

Якось тінь перебігла по зморшках, що поорали бліде древнє обличчя.

— А ви часом не з Москви?

— З Москви, — опчасливлює бабусю Захарченко.

І не встигли ми й пари з уст вихукнути, як стара склала газету, кинула підшивку на підвіконня і, як казав поет, «не повернув голови кочан», подріботила до виходу.

— Отакечки, — кажу я.

— Алес гут, енде гут, — по-філософськи декламує Василь Дмитрович на низеньких регістрах, тобто пошенки. — Все добре, що добре кінчається.

— Що ж тут доброго?

— А могла ж скандальчик учинити. Ти хіба не бачив, як згадючилися її очі, колиповідав, звідки я? Біла, закостеніла, злобна емігрантка — ніяк не забуде своїх палаців підмосковних.

— Звідки ви знаєте, що це саме московська поміщиця?

— «Узнаю милую по походке». О, я їх зустрічав чимало, колишніх. А ти сподівався вислуховувати лише компліменти?.. От такі хриплими, прокуреними й пропитими голосами «вещають» і в «Голосі Америки», і у «Вільній Європі»...

Я, шановний Василю Дмитровичу, не чекав компліментів і оплесків. А ота бабуся, то, звичайно, щербатий осколок од могутньої антикомуністичної пропагандистської машини, що вигадує різні, модні нині, доктрини — конвергенції і наведення мостів... Скажемо просто: гнилі ті мости, скільки б мільйонів ви не кидали на них. Я далекий від думки, що «наводять мости» скрізь такі колишні, беззубі й трухляві бабусі й дідусі, як ота стара. Є вовки іклагі, є гангстери пера, і горили на телебаченні, й ефірні відьми є, досвідчені і з отруйними жалами. Отож треба нам, колег, завше тримати порох сухим. І не оборонятися потрібно од тих іклагіх вовків, а паступати, бити по щелепах, бити нещадно!

Одначе повернемося до Королівської бібліотеки.

Побіля читального залу під скляним склепінням лежить гігантська книга. То біблія, опоряджена в тринадцятому столітті. На всю обкладинку — сатанисько. З рогами, хвостом, копитами. Біблія з сатапою?

Завідуючий відділом славістики доктор Стефан Даль оповів нам: гігантський фоліант, що називається «Диявольською біблією», зроблено в бенедиктинському монастирі в Підлясці, в Богемії. У біблії Старий та Новий завіти. На її виготовлення пішло сто шістдесят телячих шкур.

Та унікальна книга була в Празі і вважалася національним скарбом. Шведські вояки 1648 року пограбували Празьку бібліотеку, «диявольську біблію» вивезли до Скандинавії і передали в Королівську бібліотеку.

— Чому ж вона диявольською називається?

Доктор Стефан Даль охоче відповідає. Існує легенда: треба було терміново, за одну ніч, переписати на шкурах телячих Старий і Новий завіти, всю історію сврейства.

«Хто зможе?»

Охочих не знайшлося, бо такі фізично неможливо одній людині латиницею, виводячи кожну букву, переписати за ніч.

Нагодився чорт рогатий. Обіцяв допомогти, виручити.

Але незадарма, недурно — взяв плату: зобразити на книзі його чортячий лик.

— Ось чому в біблійі — сатанисько рогате. Ось чому вона «диявольською» називається.

Нам обіцяють влаштувати зустріч з директором Королівської бібліотеки і генеральним інспектором бібліотек країни доктором Уно Віллерсом.

Другого дня Свен знову привіз нас сюди. Зустрів радянських журналістів доктор Даль з ріденьким пушком на тімені.

В приймальні директора підвелася усміхнена фрау непевного віку. Є ж такі жінки на світі, не здогадаєшся, коли її мати сповивала: заледве тридцять літ тому чи всі п'ятдесят? Та й доктор Даль належить до таких людей: молодцюватий і джепджуристий, сухуватий і холоднуватий, підкреслено коректний і готовий виконати будь-яке твоє бажання. Ото лише зріджене волосся на тімені видає його. Заохочений цікавістю гостей, віп навіть зраджує скандинавській стриманості і традиційній холоднуватості.

— Доктор Віллерс зараз прийме вас. Хвилинку почекайте.

Секретарка ласкаво осміхається, припрошує сідати. Може б, я й бухнув на стільця. Та Василь Дмитрович негайно поцікавився: чи чарівна фрау говорить по-німецьки? І вона зацокотіла. Загуб своїм вивіреним на численній аудиторії тенорком і мій колега. У тому цоканні та гудінні було густо «бітте шьон» і «данке шьон».

Фрау, може, до кінця очарувалася б галантністю мого колеги, та доктор Даль відчинив двері до кабінету директора.

І з поклоном запросив:

— Бітте.

Генеральний бібліограф Швеції кивнув усім:

— Гутен морген.

Його обличчя виказувало людину, що не часто буває на свіжому повітрі або ж лездужає якоюсь печірковою хворобою, бо блідолиций господар.

Рухи його неквапливі. Побіля директора стоїть легеньке пікельоване крісло на колесах з пневматикою. Я подивився на директорові ноги в чорних черевиках. Черевики стояли непорушно, не рухалися. Мабуть, бідак, не ходить ногами?

Кабінет був не дуже великий і не маленький. Окрім

чималенького стола, за яким сидів господар, стояв ще один стіл з кріслами.

Василь Дмитрович, вмостившись зручно в кріслі, запитав господаря по-німецьки:

— Якою мовою ми будемо спілкуватися? Як вам зручно?

— Французькою. Коли ваша ласка,— просто відповів директор.

— Справді?! — шалено вихопилося у мого колеги по-французьки.

— Далебі, французькою,— осміхнувся господар, так і не зрозумівши причини шалених радощів гостя.

Захарченко по-панібратськи втручався в розповідь директора, вставляв в оповідь дотепні французькі ідіоми, часом забував свого колегу і довгенько торохтів господареві, аж поки я навздогад буряків не кашляв чи й просто не говорив:

— Прошу запитати у шановного доктора Віллерса...

— Вибачай, друже, я трохи захопився...

Королівський директор і доктор Даль розпочали витрушувати пастирливим гостям основні відомості про храм науки.

— Наша бібліотека — національна. Як ваша імені Леніна в Москві. Але Ленінська бібліотека в Москві, звичайно ж, набагато більша. В Королівській бібліотеці п'ятдесят тисяч метрів книг.

— Ви міряєте метрами?

— Так. Я знаю — у вас лічба на томи. Але така вже скандинавська традиція. Ми, як і англійці, традиційники й консерватори. У цьому будинку тридцять п'ять тисяч метрів. В інших теж п'ятнадцять тисяч.

Доктор Віллерс оповідає далі:

— У нас дуже тісні зв'язки. Я й торік гостював. А взагалі побував у Ленінській бібліотеці десять разів. І кожного разу метикували ми в Москві, як ліпше зміцнити, поглибити зв'язки між нашими осередками культури. Скажу вам відверто: маю свято в душі, відвідуючи Ленінську бібліотеку в Москві.

Я подивився на елегантну коляску, на знерухомлені ноги. І кортіло запитати: «Десять разів — і все на колясці?» В літаку — на колясці? В поїзді? На теплоході? І всі ті подорожі — на колясці? І мабуть же, професорові уже до шістдесяти береться. А мандрів не лишає. Отже, є якась

притягальна сила в московському осередку культури, як каже директор. Інакше не мандрував би так часто...

— Дуже багата ваша бібліотека. Знана у всьому світі. І чудово організована в ній робота.

З бесіди з'ясовується: генеральним королівським бібліографом доктор Віллерс з п'ятдесяти першого року, з того часу й інспектор. Похвалився також: їхню бібліотеку щороку відвідує король.

— Але ж королю вже вісімдесят шість...

— А що ви скажете, — жвавішає доктор Віллерс, — коли я повідаю: наш король — археолог і ще їздить на розкопки в Італію?

Звертаємо розмову в основне русло, хочемо знати про ленінські твори в Королівській бібліотеці. Заходимо спроквола і здалека. Але доктор Віллерс чи то розгадав нашу нехитру тактику, чи вважав за потрібне повідати гостям.

— У нас є всі твори Володимира Ілліча, видані в Росії... В Радянському Союзі, — поправляється господар. — Окрім того, маємо твори, перекладені на шведську та на деякі інші мови. І смію доповісти: ті книги не залежуються в бібліотеці.

В директорову оповідь вклинюється Свен.

— Я хотів з задоволенням додати: товариство наше готує досить ґрунтовний і вагомий збірник «Ленін у Скандинавії». Доктор Віллерс допомагає нам у цьому. Адже генеральний бібліограф — член Товариства «Швеція—СРСР» — Свен киває в бік господаря. Той нахилив голову, — мовляв, шануємо ваше товариство і в міру сил беремо участь в його потрібній діяльності.

— І доктор Даль став у пригоді, — ворухнув бровою директор.

— Дуже цікава тема, — погоджується заклопотаний Стефан Даль, позираючи на годинника. Мабуть, часу обмаль. Адже Стефан Даль опікується ще й славістами в університеті.

Та ми робимо вигляд, що не помічаємо красномовних поглядів доктора Даля.

Аби було тихо-тихо, делікатно мовчимо, бо, власне, прийшли інтерв'ювати господарів. Тож і слухаємо відповідального секретаря Товариства «Швеція—СРСР», котрий тим часом розповідає: готуються цікаві доповіді — «Ленін і світ», «Ленінізм як наука». В основному побудовані на

шведському матеріалі, який до сьогодні ще не вивчений. А ще йде підготовка виставок: у товаристві та в Королівській бібліотеці.

Генеральний бібліограф знову схилив голову: так, він знає про це, виставка готується.

— Під керівництвом доктора Даля. Ми вже розглядали ескізи.

Цікавимося, як читаються книги Леніна. Хто вони, ті читачі? Хочемо, аби професор зрозумів, — не догідливих, кругленьких слів чекаємо од нього, а правди. Великі люди не потребують лестощів.

— Хто читає? В основному дослідники, філософи, соціологи, дисертанти, професіональні політики з різних партій і...

Господар зупинився, вичекав хвилю і наголосив:

— Ось що вельми важливо. Зважте — молодь читає, студентська, робітничка... Я не знаю більш популярного політичного лідера, професіонального революціонера, як Володимир Ілліч. Ні, нікого так не знають у світі, як Леніна. Є в нас ентузіасти, які пишуть дисертації й книги про Жовтневу революцію. Я читав Леніна, я часто розмовляв зі шведами, які особисто і близько знали Володимира Ілліча. Це наш відомий адвокат Хуго Ліндберг, скажімо, чи журналіст Отто Грімлунд. І в моїй уяві Володимир Ілліч — дуже освічена людина, вельми енергійна, знаюча і разом з тим дружна зі своїми побратимами по зброї.

Доктор Віллерс потягся до склянки з джусом, хотів випити, та передумав, втомлено провів долонею по блідому обличчю і, ніби скинувши втому, знову заговорив. Мій колега самовіддано перекладав.

— Немає нині в світі ідей, які б так привертали до себе, як ленінські. Особливо — молодь. Я роблю ці висновки, судячи з нашої бібліотеки, наших читачів.

Доктор Віллерс на мить замовк, він, мабуть, збрався з думками. Потім несподівано зашпребав.

— Я перейшов на німецьку, бо хочу розповісти один епізод. А німецька мова тут аж проситься. Володимир Ілліч, приїжджаючи до Стокгольма, завжди відвідував Королівську бібліотеку. Особливо цікавився філософськими книгами. Тим більше, що вони були заборонені в Росії. Згадуваний мною адвокат та журналіст Хуго Ліндберг, тоді молода людина, завше супроводив Володимира Ілліча

до бібліотеки. Я хочу вивести на затуманену часом і ще не відому в сучасній мемуаристиці стежину. В письмових споминах ще ніде цього епізоду немає. Якось Хуго з лідером російської революційної соціал-демократії та зі своїм приятелем Хінке Бергегреном, у якого, до речі, Хуго й познайомився з Леніним, пішли до бібліотеки.

Цікава деталь. 1907 року Хуго Ліндберг познайомився з «містером Фреєм», а не з Леніним. Це вже пізніше молодий Хуго узнає — «містер Фрей» і є вождь російської соціал-демократії, більшовицької партії. А тоді — російський емігрант, «Джоні Фрей».

Хінке Бергегрен у свою чергу теж не просто приятель «містера Фрея», а керівник лівого крила соціал-демократичної партії Швеції.

Отож і пішли двоє молодих шведів разом з «містером Фреєм».

Скажемо принагідно: в часи підпілля та еміграції Ленін мав понад сто різних псевдонімів.

Попрямували втрьох у бібліотеку, а вона зачинена. І Хінке запросив обох до себе. Жив по-холостяцькому, в маленькій кімнатці. Зате вікна виходили в парк, було видно розкішний королівський палац.

— Гарно, правда? — перепитав щасливий господар. І несподівано для «містера Фрея» заспівав. Пісня була задушевною, голос у Хінке молодий, соковитий.

Заслухалися гості. «Містер Фрей» довго дякував господареві за несподіваний і гарний подарунок, бо був до сліз зворушений. Попросив Хінке перекласти ту чарівну пісню на німецьку мову. І той відразу переклав.

Доктор Віллерс взяв зі столу два аркушики паперу, з текстом, видруктованим друкарським способом. На першій сторінці малюнок: веселий сатанисько відчайдушно грає на якійсь дуді й завзято витанцює.

Генеральний бібліограф показав нам аркушики.

— Це і є та чарівна пісня. Її слухав Ленін. І вона вельми сподобалася Володимирі Іллічу. Написав ту пісню наш знаменитий скальд трубадур Беллман. Називається вона «Метелик пурхає над Хагою». До речі, ви були в парку Хага?

— Чи не змогли б ви примірник пісні подарувати мені? — теперок мого колеги звучить на низьких регістрах. А головне — без усяких навздогад буряків, щоб дали капусту...

Думалося-гадалося: професор вишпоритиме в своїх дос'є, вишукуючи зайвий примірник пісні для настирливого журналіста. Ні, ніде не вишпорив.

— Бітте,— охоче кивнув на знак згоди директор.— Коли здалека забилися до нас...

Натиснув кнопку на столі. До кабінету безшумно, як кішечка, ступила та гречна молодиця, та чепуркувата ффрау, що так збереглася. Взяла з рук свого шефа вірші знаменитого скальда і тут заклала в скриньку з написом «фотокопії». Підняла кришку і до Василя Дмитровича, що весь перетворився на німу вдячність:

— Бітте шьон.

Коли так легко, думаю собі, то чому б і собі не попросити?

І дівчина підкладає текст і подає мені готову копію.

— Бітте шьон.

— Данке шьон.

Ми пробігаємо очима стислий текст. Захарченко люди-на емоційна — не може втриматися:

— О ля-ля! Коротко, але мудро!

— Як казав Лев Толстой,— зауважив на те доктор Віллерс,— справжня мудрість небагатослівна.

Коли ффрау загадкового віку так само безшумно випурхнула з кабінету свого шефа, доктор Віллерс відновив бесіду.

— Ви, звичайно, можете повірити мені на слово — пісня гарна. Але краще послухати її самому.

На поріг стає типовий юнак двадцятого віку, західного зразка, звісно. Руса борідка, русі вуса пухнасті. В руках — портативний магнітофон.

Ще мить, і кабінет сповнила задухевпа мелодія пісні про метелика, який пурхає над стокгольмським парком Хагою. Справді, важко бути байдужим до цієї мелодії. А слова прості, сповнені ласки й тепла. Вони не могли не торкнутися Іллічевого серця, не зворушити його.

Мелодія звучить і звучить, а генеральний бібліограф тим часом з усмішкою просить свого колегу:

— Доктор Даль, принесіть, будь ласка, хоча б одну паку кореспонденції.

Стефан Даль підводиться, безшумно, як і та ффрау, виходить з кабінету.

А доктор Віллерс не гасить усмішки на блідому обличчі, аж поки не повертається Стефан Даль з сяйним облич-

чям і з папушею листів, по-діловому перев'язаних голубенькою стрічкою.

— Це наш маленький сюрприз,— киває на папушу Стефан Даль.

— Скільки останнім часом одержано листів од радянських школярів? — цікавиться доктор Віллерс.

— Справді, сюрприз, і не так сюрприз, як подарунок нам, журналістам.

— Чотириста листів.— Стефан Даль розв'язує стрічку, і по столі розсипаються біленькі, голубенькі, синенькі, рожеві конверти з портретами Гагаріна, Корольова, Шевченка, з зображенням наших учених, артистів, знатних робітників, колгоспників.

Таке враження — паче не листи переглядаєш, а бесідуєш з білявими Валями, Грипами, чорнявими Аміранами, Ашотами, Гасанами. Нате війнуло прохолодою Уссурійського краю, запахло липовим медом з Полтавщини, металевою стружкою із Харкова. Листи на столі директорським, як вітання з рідної землі. Чотириста вітань. А скільки за тими посланнями допитливих очей, палких дитячих сердець! Тисячі!

А вині, сидячи в затишному кабінеті генерального бібліографа, гортаю послання моїх юних земляків. Любі й наївні кореспонденти доктора Віллерса і його колег. На більшості конвертів читаю російською мовою: «Швеція, Стокгольм, музей В. І. Леніна». Показую адресу директорові.

На блідому обличчі знову квітне усмішка.

— У нас немає такого музею. Але поштмейстери знають — ті листи до нас. І надсилають до бібліотеки.

Читаю вголос листа з села Вільного, який починається бадьористо: «Добрый день, дорогі товариші! З полум'яним привітом до вас жовтенята першого класу вільненської школи Апостолівського району...»

Пишуть із санаторної школи-інтернату, ради ленінської кімнати селища Кочеток Чугуївського району Харківської області. Школярі просять надіслати їм, крім ленінських місць, ілюстровану книгу чи кілька листівок, аби вони могли уявити, де жив і творив Ілліч.

І закінчують свого листа схвильованими рядками: «...А для нас, дітей країни, яку створив В. І. Ленін, Ваша відповідь буде живим диханням Вашої природи, яку він так любив, привітом народу, серед якого колись жив і працював наш дорогий вождь».

А ще прислали школярі листівку з портретом усміхненого Ілліча, який підняв руку і вітає з трибуни. В кишеньці — яскраво-червоний бант.

Діти пишуть: «Отаким життєрадісним, усміхненим, привітним ми уявляємо нашого Ілліча. Хочемо, щоб і Ви таким уявляли нашого вождя».

Листи, листи, листи... З Вірменії, Далекого Сходу, Білорусії, пишуть юні волжани й сибіряки... А скільки листівок прилетіло з України! Гортаю листа Кошелевої В. В. з сорокової школи міста Жданова. Пишуть комсомольці восьмого «Б» класу. Ось виклад їхнього прохання. Вони хочуть підготувати доповідь про перебування В. І. Леніна в Швеції, випустити стінгазету шведською мовою, встановити листування з комуністами, які знали Ілліча, познайомитися з деякими звичаями, піснями й танцями Швеції.

Тут паміри серйозніші, чим у жовтенят села Вільне.

Листи, листи, листівки легкокрилі. Пишуть із Волицької восьмирічної школи, що в Хмельницькій області. А ще сотні інших листів українських школярів-жовтенят, піонерів, комсомольців.

Якби прочитав ті листи на рідній землі, може, не так би спішило серце. Але там, у Стокгольмі, в Королівській бібліотеці, яка бачила Ілліча, не можна було спокійно читати юні серця.

Бо перед нами добровісники з землі рідної. Звідусюди лялося жадібне, невгамовне бажання відчинити це одне, бодай невеличке, незнане і не бачене до сьогодні віконце в Ленінів світ.

Думаю собі: коли б зовсім забур'яніла в когось тутешнього душа, листівка з моєї рідної землі розпогодила б ту душу.

Милі й любі жовтенята, піонери, комсомольці. Ви просите вельми заклопотаних своїми повсякденними клопатами шефів Королівської бібліотеки надіслати матеріали про перебування Ілліча у Швеції, Стокгольмі, зокрема в Королівській бібліотеці.

І зайняті люди відповіли вам особисто. Керівництво Королівською бібліотекою відірвало певних працівників від своєї звичної, повсякденної роботи і «посадило» на ваші листи. Та відповідь персонально вам. І існує лише у двох примірниках. Перший у вас, а другий в канцелярії, архіві бібліотеки.

Люди заклопотані видрукували також кольорового буклета трьома мовами (шведською, російською, англій-

ською) — «В. І. Ленін у Королівській бібліотеці» — і надсилають кожному кореспондентові.

На першій сторінці — фотографія бібліотеки. На другій — інформація про перебування Володимира Ілліча в ній та автографи відвідувачів. Тут здавна заведено такий порядок — кожен, хто відвідує цей дім, розписується у великому, грубезному фоліанті, де лише підписи та назва року на титульній сторінці. На буклеті бачимо підписи Ілліча та Надії Костянтинівни.

Доктор Даль підводиться, іде навшипиньки з кімнати, згодом повертається з двома великими і важеними фоліантами, кладе перед нами і відкриває їх на потрібних сторінках.

Ми ще не здогадуємось, яку таємницю зберігали вони десятки років.

— Ось оригінали, справжні підписи Володимира Ілліча та Надії Костянтинівни. — Стефан Даль помітно хвилюється.

— Доктор Даль, — плавний жест білої руки генерального бібліографа в бік свого колеги, — довго шукав ці книги. Ми, шведи, великі й дійсні, пунктуальні статистики. Тепер маємо можливість повідати світові, документально, так би мовити, засвідчити перебування Володимира Ілліча в цьому храмі знань.

Так, шведи люблять статистику, вони мають в архівах списки мешканців Стокгольма ще з сімнадцятого століття. Через те не дивуємось, що в буклеті зафіксовано: «1907 р. по дорозі з Фінляндії до Женеви В. І. Ленін на кілька днів затримався в Стокгольмі. За цей час він тричі відвідав Королівську бібліотеку (28, 30 та 31 грудня). 1910 р. він відвідав бібліотеку 6 разів». І — нижче: «У книзі відвідувачів бібліотеки 1907 р. В. І. Ленін підписувався «Джоні Фрей» та «Д. Фрей», а в 1910 р. він підписувався справжнім прізвиськом і назвав свою стокгольмську адресу. В 1907 р. В. І. Ленін відвідав бібліотеку разом з Н. К. Крупською («Фрау Фрей»).

На третій сторінці видрукувано фотографію читального залу тих років, коли його відвідував Володимир Ілліч. На четвертій — фотографія Ілліча.

— Ця фотографія, — коментує доктор Віллерс, — тепер у нашій бібліотеці. Ось вона. В березні дев'ятнадцятого року Володимир Ілліч подарував її... Ось, будь ласка, читайте: «Дорогим друзям шведської лівої партії».

Доктор Вілмерс запрошує нас теж залишити свої підписи, вірніше, написати свої імена та фах.

Сердечно дякуємо господарям храму науки за шанобу до людини, ім'я якої нині на вустах мільйонів на землі...

Поспішаємо до інших місць, які зберегли дороге ім'я. Напроти храму науки, що має п'ятдесят тисяч метрів книг — готель «Клара-Ларсон». Піднімаємось на четвертий поверх гвинтовими кам'яними сходами, ліфта немає. І не було. Звичайні сходи у звичайному будинку. Копторка служниці, ключниці чи економки готелю маленька. Не бачимо жодного пожитця. Немов готель зачинено на ремонт. Не видно й обслуги.

Сива і енергійна жіночка Ельза Херл з задоволенням відповідає на сакраментальне питання Василя Дмитровича. Так, шпребхає по-німецькому.

Для чогось інформує нас: Ельза, власне, французька, але народилася в Швеції і французької «найн»... Економка, господиня чи служниця (напевне, одна в трьох особах) дуже рада познайомитися з радянськими людьми. Чи знає вона, що тут у цьому готелі жив Ленін? О, безперечно. Недавно з Москви приїздили симпатичні хлопці-кінооператори, то й Ельзу на кіно зняли. Коли гості хочуть побачити покої, в яких жив Ленін, то — бітте, бітте... І оператори знімали покої. Вони теж доскіпувалися, в якому номері жив російський вождь. Ельза дуже вибачається: шведи скрупульозні як статистики, та не зберегли документів і тому не може вона назвати номера знаменитого пожитця. Міг жити в оцій чи оцій кімнаті. Чому ми так думаємо? Матеріальні статки у нього, скажемо правду, були скромні. Може, й поблизу бібліотеки поселився, аби економити час і кошти на транспорт.

Скільки коштує цей номер на двох? Тридцять шість крон на добу. Звичайно, за номер з усіма вигодами ціна набагато більша. Що ви кажете? Чи не перебудовувався готель? О ні. Яким був тоді, таким і лишився.

Ми фотографуємо скромний номер і привітну господиню, дякуємо фразу Ельзі і мчимо на вулицю Ванадізвеген, 15. Шкода, не маємо можливості поговорити з пожитцями тієї квартири, бо немає людей у тому будинку. Він порожній. На цьому місці буде споруджено новий, сучасний.

Ходжу-броджу порожніми кімнатами, під ногами тріскає бите скло, шурхотять папери. Уявою домальовую

стіл, стілець побіля вікна, ніч, абажур над столом і схилену над паперами чи книгою Іллічеву постать. Авжеж тут народжувалися тези виступів перед стокгольмськими робітниками, начерки пристрасних статей, що давали вичерпну оцінку тактиці меншовиків, роз'яснювали позицію іскряків, як любив називати своїх одностудців Ленін, у поточний момент.

Так, у цьому будинку жив Ілліч, тут билося його полум'яне серце, тут, як і в Шушенському, в Петербурзі, у Парижі й Пороніні, Копенгагені та Женеві вимірювалася щаслива доля моєї рідної землі.

Повернемося, однак, у ті далекі роки, коли син плекав надію в чужій стороні на зустріч із матір'ю. Читаємо листа В. І. Леніна до Марії Олександрівни Ульянової:

«4. IX 10. Дорога мамусю! Посилаю тобі й Аніоті гарячий привіт з Копенгагена. Конгрес закінчився вчора. З Маняшею списався цілком: 4 вересня за стар. стилем, тобто 17. IX за новим чекаю вас у Стокгольмі на пристані. Дві кімнати на тиждень 17—24. IX мені пайме у Стокгольмі товариш. Моя тутешня адреса є у Маняші. У Стокгольмі писати мені Нг. Ulianoj. Poste restante. Міцно обнімаю.

До скорого побачення!

Твій В. У.».

Володимир Ілліч не бачився з матір'ю ось уже близько трьох літ. Для матері подорож за кордон була справою ой нелегкою — адже їй зозуля накувала уже сімдесят п'ять.

У ті важкі для обох часи Володимир Ілліч надсилав листа, сповненого ніжності й турботи про матір, всю родину. З Парижа в Москву він пише:

«Дорога мамусю!.. Добре, що тепер ви знайшли квартиру близько до Управи. Тільки чи хороше повітря в цих місцях? Чи не надто там пильно, душно?.. Щодо нашого побачення в серпні було б це архічудово, якби не втомила тебе дорога. Від Москви до Пітера необхідно взяти спальний, від Пітера до Або теж. Від Або до Стокгольма пароплав «Буре» — обставлений прекрасно, відкритим морем іде 2—3 години, під хорошу погоду їзда як по річці. Є зворотні квитки з Пітера. Якби тільки не втомливість залізниці, то в Стокгольмі чудово можна було б провести тиждень!»

В іншому листі до сестри Марії Іллінічни брат з тривогою цікавиться подорожжю до шведської столиці: «Як

там ваші справи? Як мамине здоров'я? Як стоїть питання про Копенгаген і Стокгольм? Пиши...»

Володимир Ілліч ніжно любив свою матір, мужню і мудру. На одному з численних поліцейських допитів шеф жандармів кинув в обличчя матері:

— Вам має бути соромно за своїх дітей.

Марія Олександрівна підвелася, вичекала мить і, пильно дивлячись у банькуваті очі жандармові, підкреслюючи кожне слово, вимовила:

— Я пишаюся своїми дітьми!

Так, вона гордилася ними, незважаючи на те, що діти завдавали їй багато клопопу і сердечних тривог. Арешти, тюрми, заслання — хіба легко оте все матері? Мати їхала до тієї дитини, якій сьогодні найважче — возила передачі, добивалася побачень, перегляду справи, поліпшення умов...

І от майже три роки не бачила вона свого Володі, якого ніжно любила. Разом з дочкою Марією відважилася на таку подорож.

Син зустрічає матір і сестру на пристані.

Пристань у Стокгольмі... І треба ж такому трапитись — через п'ятдесят дев'ять років сюди причалить радянський теплохід, красень-морський лайнер, на кормі якого буде виведено: «Марія Ульянова».

Ось тут пристав корабель у пам'ятний десятий рік, ось тут зустрічалися син з матір'ю та сестрою, зустрічалися люди, про яких згодом писатимуть книги, ставитимуть фільми, складатимуть пісні та легенди. Їх іменами назовуть заводи, вулиці, школи, пароплави...

Першу половину дня Володимир Ілліч у той приїзд до Стокгольма проводив у бібліотеці. Зате другу цілком віддавав матері. Вони гуляли по місту, виїздили на мальовничі околиці шведської столиці. Син був щасливий: парешті зустрівся зі своєю рідною, дорогою, жадібно закидав її питаннями — як там у нас, в Росії? Розповідай усе, усе. Мати цікавиться, чим живе, як живе її любий Володя. Для всіх він — лідер революційної російської соціал-демократії, лідер більшовиків, їх вождь. А для неї — Володя, син.

«Другу половину дня цілком віддавав матері!» Так згадували мемуаристи. Але вони ж наголошували й на іншому: часом і в другій половині дня були невідкладні партійні справи. Декілька разів виступав Ленін на зборах

соціал-демократичних груп з доповідями про міжнародний комуністичний конгрес і про стан справ у партії.

На один з виступів завітала й Марія Олександрівна. Так сталося: то перший і останній публічний виступ сина, на який прийшла мати. Скільки їх було в Росії, полум'яних, глибоко аргументованих, вражаючих, а от судилося слухати сина не на рідній землі, а в Стокгольмі.

Марія Іллінічна потім згадувала, яке враження справив той виступ на матір: «Мені здавалося, що, слухаючи його, вона згадувала іншу промову, яку їй довелося слухати — промову Олександра Ілліча. Про це говорило її обличчя, що змінилося враз. Але вона слухала Володимира Ілліча з великою увагою, очевидно, дуже хвилювалася. «Він гарно говорив, так сильно і промовисто,— сказала вона мені згодом,— тільки навіщо він так дуже напружується, голосно говорить — адже це так шкідливо. Не береже він себе...»

«Не береже він себе...» Так, революції, партії, народові вождь віддавав усього себе. Про побутову невлаштованість, матеріальні нестатки, скруту він частенько згадує у листах до рідних, а також до своїх соратників по боротьбі, не надаючи суттєвого значення скруті, часто відбуваючись навіть жартом. Мати знала про скруту в еміграції і намагалася чимось допомогти. Але, як видно з листів, син усе робив, аби мати не економила на пенсії заради нього. «Прошу тебе, не посилай мені грошей. Тепер потреби у мене немає. Я писав, що не влаштовується ні книга, ні стаття — в одному з останніх листів. Але в останньому листі я вже писав, що статтю, кажуть, приймають. Про книгу я написав Горькому і сподіваюсь на сприятливу відповідь. В усякому разі тепер моє становище не гірше; тепер нужди немає. І я дуже прошу тебе, моя дорога, нічого не посилати і з пенсії не економити. Якщо буде погано, я напишу одверто, але тепер цього немає. Видавця знайти нелегко, але я шукатиму ще і ще,— крім того, я продовжую одержувати те «жалування», про яке говорив тобі у Стокгольмі. Тому не турбуйся, будь ласка».

Мова йшла про партійне «жалування», яке В. І. Ленін мав, коли у нього не було інших джерел на прожиття.

Пристань у Стокгольмі... Настав сумний для всіх Ульянових день: настав час прощатися синові з матір'ю. А вони немов і не бачилися. І не надивилися одне на одного, і не наговорилися. Марія Олександрівна важко піднімається по

трапу на пароплав російської компанії. Її дбайливо підтримує дочка.

А син із розбентеженим серцем лишився на пристані. Син не може ніжно взяти матір під руку і допомогти їй дійти до каюти. Жандарми цього тільки й чекали, аби зробив хоча б крок на корабель. Арешт був би неминучим.

Мати умліває на пароплаві. Ось вона стоїть, ніжна й мудра, — виховала дітей-революціонерів, дала їм велике життя і мудре напуття. Про що думала вона у ті останні хвилини побачення з сином? Може, перебирала в пам'яті рік за роком його життя, сповнене і трагедій, і всіляких душевних потрясінь. На тих небуденних дорогах життя багато було горя і страждань: смерть батька, брата Олександра, смерть ще юної сестри... А шість тюремних ув'язнень, заслання, а тривоги підпілля, а життя під чужими прізвиськами та ще в розлуці з рідною землею, матір'ю, родиною.

Син сумним поглядом прощався з матір'ю. Немов знав — це їхнє останнє побачення. Марії Олександрівні справді не судилося більше зустрітися з Володею. Мати лише один рік не дожила до перемоги справи, за яку борвся її син.

Продовжимо, одначе, подорож по Стокгольму. Ми уважно вивчили фотографію, яку знайдено і опубліковано лише кілька років тому. Володимир Ілліч іде в групі шведських соціал-демократів вулицею Стокгольма на вокзал. Вождь Комуністичної партії поспішає в революційну Росію. Це було 13 квітня 1917 року.

Будинок, повз який ішов Ленін, схожий на нинішній вокзал, ми й звернули до центрального входу. Ось цими залами проходив на перон. Тут нічого не змінилося, хіба що реклами стали модерніші, нав'язливіші.

Простуємо до інформаційного центру, який мусить усе знати. Показуємо шефові інформаційної служби фотографію. Той відразу впізнає.

— Ніби наш вокзал.

Але, придивившись пильніше, заперечливо хитає головою.

— Ні, не вокзал. — І ще за мить енергійно: — А ви б сходили в редакцію газети «Афтонбладет». Вона допоможе!

«Афтонбладет» — вечірня газета. Пробираємось захираченими дворами, будівельними майданчиками, всілякими кривульками й закарлючками. А таки допиталися.

У відчиненому малесенькому кабінетіку відповідального секретаря здибали молоду журналістку.

Вона ліниво, байдуже, наче уві сні, подивилась на нас. Та коли гості назвалися, де та і оспалість поділася.

— Оу! — випустила з уст і з цікавістю обміряла, як кравець замовця, наші довгі постаті.

І крикнула хлопчині, що саме проходив коридором, попросила його показати, як пройти до фотовідділу.

Хлопчина ж кудись поспішав і не провів, а буркнув:

— Спуститесь вниз, пройдете друкарню, а там спитаете.

Хай буде й так. Тивняємося редакційними коридорами. Знайшли друкарню, а до неї, виходить, і примикає фотовідділ газети.

Зала велика, світла. Але, як у всякій фотолабораторії, впав у вічі мальовничий безпорядок. Та це тільки так здалося. Варто було молодим фотокореспондентам чи лаборантам второпати, що хочуть від них ці двоє пастирливих, як негайно поклали на стіл, видобуті з фототеки, знімки вулиці, де знаходиться вокзал.

— Це приблизно 1907 рік... Ах, вам потрібна вулиця сімнадцятого року? Бітте пшон, бітте пшон.

Один, другий, третій знімок видобуваються з фотоархіву.

Є вулиця 1917 року. Принесли фотографії Володимира Ілліча Леніна часів революції.

І знову знімок, знайомі по фотографії будинки.

— Це та вулиця, по якій ішов Ленін на вокзал. Там тепер нові будинки. Зайдіть у банк, уточніть, — порадили.

Зайшли. Банківський службовець уважно розглянув фото, вислухав нас і задоволено сказав:

— Точно, якраз напроти нашого банку. Тільки раніше банк називався скандинавський, а тепер — шведський. Ми — філія банку, а центральна контора поруч. Якраз повз центральну контору і йшов Ленін на вокзал.

Бодай коротко про брошури Товариства «Швеція—СРСР». Про що оповідає Товариство своїм співвітчизникам? Ось березнева книжка «Sovjet kontakt». Про найбільше підприємство скандинавських країн — шведську Кооперативну спілку. Тут і шведсько-радянські культурні контакти. Інформації про наші театри, фото радянських міст, мальовничих куточків радянської землі.

Травнева книжка знайомить своїх читачів з ювілеєм В. І. Леніна. А ось реклами українських художніх виробів з порцеляни, фото асканійських антилоп канн. До речі, про українсько-шведські культурні зв'язки статтю написав Свен Ліндхолм. А порцеляна і канни — ілюстрації до есе.

Остання сторінка книжки відтворює «Українен «Норак» Дансе» До речі, Свен говорив мені про підготовку до днів України в Швеції, які потім з великим успіхом проходили тут. Швеція зустріла артистів гостинним «Велькаммен, Україна!» («Ласкаво просимо!»)

Артисти, музики, танцюристи полонили серця шведів, або, як писали газети, «завоювали Швецію».

І шведські, і радянські газети писали про перший концерт українців. Старовинний зал стокгольмського театру «Седра», підкреслювали газетярі, мабуть, ніколи за всю свою більше як сторічну історію не бачив такого яскравого й святкового, сонячного й життєрадісного мистецтва чужої країни, яке йому довелося побачити тільки за один вечір, коли тут виступали українські артисти.

Гості України виступили як справжні, надзвичайні й повповажні послі всієї багатонаціональної радянської культури. Своєю майстерністю і талантом вони викопували важливу місію нашого мистецтва — бути провідником і поборником гуманності і життєстверджуючого духу радянської людини.

Наші солісти, з задоволенням сповіщали кореспонденти в свої газети, співали на весь голос, без мікрофонів, вони не потрібні справжнім талантам, танцюристи показували своє хореографічне мистецтво в усій його яскравості, просто, без манірності й хизування, і цим заслужили визнання і вдячність шведських глядачів, які відвикли від чистого, непідробленого народного мистецтва.

З легким гумором писалося: концерт був на висоті в усіх відношеннях, бо ж театр розташовано на «горі Мойсея», на висоті сорока п'яти метрів над рівнем моря... Певна річ, багато глядачів і не уявляли, якими яскравими, самобутніми можуть бути українські танці й народна українська музика.

Я вже паголошував на пристрасі шведів до статистики. Тому приголомшили їх не тільки танцюристи і співаки, а й «сухі» неупереджені факти й цифри. Вустами глави української делегації, голови президії Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами

Віри Дмитрук були названі факти: Радянська Україна, коли брати її окремо, міцно й упевнено входить у перший десяток промислово розвинутих держав світу. Промисловість республіки експортує свою продукцію в дев'яносто зарубіжних країн.

Про науку республіки сказано коротко, але чітко. Вперше в нашій країні атом було розщеплено в Харкові. Вчені України одержали перші літри важкої води для атомної промисловості. Перша в Європі електролітична машина теж створена на Україні. Коли четверта частина всіх учених світу працює в Радянському Союзі, то п'ята частина радянських вчених працює в українській республіці.

Як тепло писали про українських артистів газети!

Ми їх знаємо. Ми їх і вдома шануємо, бо чарують наші душі, полонять серця. А поза межами країни артисти справді повноважні повпреди культури рідної, української, радянської. Олександр Чулюк-Заграй, співак, відомі бандуристки Валентина Пархоменко, Юлія Гамова, Елеонора Миронюк, співаки Апатолій Мокренко, Галина Туфтіна, Валентина Олейникова. Зворушив шведів ансамбль «Рассодія» Ворошиловградського ордена Леніна тепловозобудівного заводу імені Жовтневої революції.

Одначе повернемося до основної теми. Живе в Стокгольмі людина, яка близько знала Володимира Ілліча. Це — старий шведський соціал-демократ Отто Грімлунд.

Він зустрічав Володимира Ілліча в Треллсборзі після прибуття з Швейцарії. Вечеряв з ним, потім їхав усю ніч в одному купе. Старий соціал-демократ розповідав: у купе не спали до самого світанку.

Зустрічався Грімлунд з Леніним і пізніше, будучи делегатом Першого конгресу Комінтерну, а також гостем VIII та IX з'їздів нашої партії. Як дорогі реліквії береже він дві фотографії Ілліча, подаровані йому Леніним. Про що говорили тієї пам'ятної ночі? Ленін жадібно цікавився станом справ у шведській соціал-демократичній партії. Отто докладно відповідав.

Оскільки Отто був журналістом, то не міг не взяти у Леніна інтерв'ю. Грімлунд згадує: для молодого журналіста то було не просто інтерв'ю, не тільки перші кроки по крутих журналістських сходах, а урок соціалізму, якого він ніколи не забуде.

Радянський літератор Юрій Дашков надібав у Коро-

лівській бібліотеці підшивку газети лівих соціал-демократів «Стормклокон». Гортаючи її, знайшов статтю за 22 квітня 1917 року «Точка зору лєнінської групи». Я з превеликим задоволенням познайомлю з нею наших читачів. Далєбі це інтерв'ю з В. І. Лєніним друкується українською мовою вперше (першодрук російською належить «Литературной газете»).

«Точка зору лєнінської групи. Лєнін уточнює позицію більшовиків. Інтерв'ю для «Стормклокон».

Російська соціал-демократія, як відомо, розділена на декілька груп. Керівником радикальної групи більшовиків є наш друг Лєнін. Коли Лєнін та інші російські емігранти — як ми вже писали — проїжджали через Швецію по шляху в Росію, що звільняється, один з наших співробітників розмовляв з ним відносно таких питань: як розуміють російські друзі по партії сучасну ситуацію і які вимоги вони ставлять до соціалістичних організацій.

Лєнін перш за все попередив, що найважливішою передумовою для «дива», яким вважають нинішню російську революцію, є революція 1905—1907 років. Ось чому ми повинні згадати, як цю революцію паплюжили пани до революції. Без революції 1905 року, яка вказала шлях, розчистила його, швидка перемога в 1917 році була б неможлива.

Час тепер такий, так багато різних суспільних сил, що далеко стоять одна від одної, об'єдналося в боротьбі проти царизму, що він повинен був упасти. Це насамперед англо-французький капітал, який панує над усім світом і експлуатує увесь світ. Він втрутився в революцію тим, між іншим, що мобілізував Гучкова, Мілюкова і вище військове командування. «Я підкреслюю,— зауважує Лєнін,— що в 1905 році він був проти революції, допомагав царизмові придушити її і дав на це в 1906 році мільярдні кредити. З точки зору світової політики і міжнародного фінансового капіталу, уряд Гучкова-Мілюкова лише агент банківської фірми «Англія—Франція», зброя для продовження імперіалістичної політики народовбивства».

По-друге, поразка у війні чимало скоротила чисельність старого офіцерського корпусу, на місце якого прийшли офіцери з буржуазного середовища.

По-третє, з 1905 року, і особливо за останні роки, російська буржуазія зорганізувалася і разом з дворянством

почала боротися проти царизму, сподіваючись одержати великі прибутки в результаті захоплення Вірменії, Константинополя та Галичини.

По-четверте,— і це останнє незрівнянно важливіше,— могутній пролетарський рух. Цю революцію звершив пролетаріат. Він вимагав миру, хліба і свободи. Він не мав нічого спільного з імперіалістичною буржуазією. І пролетаріат упевнено повів за собою армію, яка теж складається з робітників та селян! Війна тоді почала перетворюватися з імперіалістичної в громадянську. У цьому лежить, на мою думку, джерело такої двоїстості оболонки революції. Але яке ставлення пролетаріату до революції?

Новий уряд Гучкова та Мілюкова — типовий уряд поміщиків та капіталістів. Він не може дати народові ні свободи, ні миру, ні хліба. Цей уряд — за продовження загарбницької війни. І він відкрито заявив, що буде вірним міжнародним угодам, укладеним царизмом. Цей уряд у кращому випадку може відстрочити кризу, але ні в якому разі не може врятувати країну від голоду. Він представляє інтереси дворян-поміщиків і капіталу. Ось чому він не спроможний дати свободи народу. Якнайдурніша тому тактика про «підтримку» уряду, який не спроможний відмежуватися від імперіалізму. І коли друзі Чхеїдзе, Скобелев і Туляков за завданням уряду їздять по країні, «заспокоюють» солдатів, які виступають з протестами разом з ліберально настроєними буржуазними офіцерами, ці пани завдають шкоди пролетарській революції.

Яку тактику, на вашу думку, повинен зараз застосовувати пролетаріат?

Ленін відповів, що ми стоїмо на переході від першого до другого етапу революції, від повстання проти царизму до повстання проти буржуазії, на переході до конвенту, який може розвинутися в конституційні збори. Головне завдання зараз — організованість пролетаріату. Але потрібна не стара, закостеніла, а революційна організація. Ця організація повинна бути, по-перше, загальна, по-друге, об'єднати в собі військові та державні функції. Підтримувати уряд заради «боротьби з реакцією» нерозумно, краще боротися, озброївши пролетаріат. І це єдина серйозна, реальна гарантія як проти царської контрреволюції, так і проти спроби Мілюкова відновити монархію.

Як у партійних колах розглядають завдання Рад робітничих та солдатських депутатів і яке в них становище?

Скобелєв, член Державної думи від соціал-демократів, сказав, що «Росія стоїть на порозі другої, справжньої революції». В цьому він має цілковиту рацію. І організація для такої революції уже є. Це — Ради робітничих та солдатських депутатів. У них є три напрямки. Один близько до соціал-патріотів. Він представлений героєм фрази міністром юстиції Керенським, пішаком в руках Гучкова та Мілюкова. За допомогою порожніх фраз в душі західноєвропейських соціал-патріотів він намагається примирити робітників з продовженням загарбницької війни. Через Керенського імперіалістична буржуазія говорить робітникам: «Ми даємо вам республіку та 8-годинний робочий день, обіцяємо політичні свободи. Але ви теж повинні допомогти нам захопити Туреччину та Австрію, відібрати у пімецького імперіалізму його здобич і забезпечити прибутки англо-французькому імперіалізму».

Другий напрямок представлено нашою партією, Російською соціал-демократичною партією. Ми виставили в Манифесті 18 березня (йдеться про Манифест ЦК РСДРП «До всіх громадян Росії» від 27 лютого (12 березня) 1917 р. такі вимоги: демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація поміщицьких земель на користь селян, конфіскація хлібних лишків, негайний початок мирних переговорів, але не через уряд, а через Ради солдатських та робітничих депутатів. Керуючись цим Манифестом, і діятиме справжній революційний уряд. Мирні переговори повинні вестися не з буржуазними урядами, а з пролетаріатом усіх країн.

Це, по-моєму, єдино можлива соціалістична і революційна тактика.

Третій напрямок — Ради робітничих і солдатських депутатів, які представлені Чхеїдзе та його друзями. Вони крутяться туди й сюди. Коли Чхеїдзе відмовлявся увійти в другий Тимчасовий уряд, який висловився за імперіалістичну війну, він проводив пролетарську політику. Але коли він брав участь у першому уряді (в «думському комітеті»), коли він вимагав представництва російських робітників в уряді, коли він закликав імперіалістичні уряди почати мирні переговори, він проводив буржуазну політику і завдавав шкоди революції.

Під кінець наш співробітник попросив уточнити позицію Леніна. Він заявив таке:

— Ми відрізняємося від анархістів тим, що визнаємо необхідність держави для революційних перетворень. Але ми відрізняємося і від опортуністів, прихильників Каутського, говорячи: нам не потрібна готова державна машина, що залишається від демократичної буржуазної республіки, нам потрібний негайний перехід влади в руки озброєного і організованого пролетаріату. Ось яка держава нам потрібна. У відповідності з цим діяли Паризька комуна 1871 року і Ради робітничих депутатів в 1905 та 1917 роках. На цій основі ми й повинні будувати далі.

Наші мирні умови такі:

1. Рада робітничих депутатів як революційний уряд негайно заявляє, що на протилежність від класу буржуа не визнає себе зв'язаною царськими угодами.

2. Всі таємні угоди негайно публікуються.

3. Всім народам воюючих країн пропонується негайне перемир'я.

4. Як основи миру: всі колонії і всі пригнічені нації звільняються.

5. Вираження недовіри всім буржуазним урядам. Заклик до робітничого класу скидати ці уряди.

6. Військові борги буржуазії виплачують самі капіталісти.

Така політика може зібрати більшість робітників і селян на бік соціал-демократії. За ці мирні пропозиції ми могли б вести революційну війну. У цій революційній війні ми могли б розраховувати на підтримку всього революційного пролетаріату».

На думку дослідника Юрія Дашкова, Грімлунд використав для публікації цього інтерв'ю не тільки бесіду з Володимиром Іллічем, але й друковані статті, виступи, бесіди Ілліча.

Коли я знайомився з подіями, зустрічами, газетними статтями, пов'язаними з перебуванням Володимира Ілліча в Стокгольмі, не міг не звернути уваги на величезну працездатність Леніна в еміграції.

І подумалося мені — як тільки ми розтринькуємо час на дрібниці. Хіба ми не скаржимося один одному при зустрічі: «Що за життя — вгору глянути ніколи...», «Справді, роман читаю третій місяць», «Не кажи: — ніколи на Дніпро сходити покупатися...»

Та й те сказати: скільки ми часу тратимо лише на футбол. Не так на самі матчі, як на «підготовку» до них і обговорення всіх «голевих моментів», офсайдів, «рокових» помилок Месхі чи Метревелі, Левченка чи Медвідя... В Одесі існує навіть дискусійний клуб на одному із майданів, куди регулярно сходяться уболівальники на дискусійні зустрічі. І частенько дискусії ті закінчуються протоколом сержанта міліції...

Так, марнотратство часу — велике наше зло.

А погляньмо на один робочий день Ілліча, на той знаменитий день, коли він повертався в революційну Росію. Володимир Ілліч організовує в столиці Швеції закордонне бюро ЦК РСДРП. Легко сказати: «організовує». Скільки треба було професіонального вміння, дивовижного такту, неабиякого досвіду і кипучої, притаманної Іллічеві, енергії, щоби створити закордонне бюро! Того ж дня Ленін веде бесіду з шведським лівим соціал-демократом Фредріком Стрьомом про майбутню соціалістичну революцію в Росії, перспективи світового революційного руху, про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату. Бере участь у нараді шведських соціал-демократів інтернаціоналістів. То була не просто бесіда людей, що випадково зустрілися. Відомо: кожне Ленінове слово підхоплювала преса, друзі й недруги і розносили по всьому світу. Отже, скільки треба було зусиль, щоб не дати поживи недругам революції. Не обійшлося і без прийому, влаштованого шведськими товаришами на честь російських емігрантів. То був активний бенкет, з запальними дискусіями, полум'яними виступами, так би мовити, процес взаємопізнання. І це за один-єдиний день. Вище оповідалося, що всю ніч у поїзді Ленін провів у бесідах. Можна собі уявити напругу дня після безсонної ночі.

Фредрік Стрьом залишив цікаві спогади про зустріч з Володимиром Іллічем.

«Я зняв з десяток кімнат у готелі «Регіна» на Дроттінгтан і замовив кофе, яйця, масло, хліб на декілька десятків чоловік...

Вони були бідно зодягнуті, несли великі вузли і портівні валізи. Порт'є не хотів їх пускати, хотів відіслати в один з готелів у кварталі Клара. Коли я запротестував і гарантував, що готель буде оплачено, порт'є пропустив росіян...

Ще на вокзалі Ленін заявив, що поспішає додому,

в Росію... тому зможе затриматися в Стокгольмі тільки до вечора. Він майже біг у готель, так поспішав. Ленін був зодягнутий, як робітник, що вийшов на недільну прогулянку в пестійку погоду: довге пальто, в якому він майже потопав, парасолька, м'який фетровий капелюх, дуже потертий, ботинки з товстими підшвами, годні і для снігу й для дощу. В нього були вуса, коротко підстрижена борідка, виразні жваві очі, швидкі жести. Незважаючи на невеликий зріст, він здавався локомотивом. У цій скромній людині жили дивовижні сили. Але це бачили не всі. «Він схожий на шкільного вчителя із Смоланди, який полаявся із священиком і поспішає додому, щоб побити його,— сказав Карльсон, саркастично усміхаючись. Але відразу ж додав: — Честь і слава такому шкільному вчителю, йому доведеться очистити авгієві конюшні історії».

Стрьом наводить цікаві факти про той історичний день і висловлювання Ілліча.

«Револуція — це локомотив історії. І ми його машиністи. Російська революція — це тільки прелюдія».

«...Ленін розвивав ще деякий час свої погляди на сучасне й майбутнє. Однак відчувалося, що його щось бентежить».

— Ми взяли в борг,— сказав нараз Ленін,— декілька тисяч крон на поїздку в одного друга по партії, швейцарського фабриканта. Чи не змогли б ви позичити у робітничих організаціях декілька тисяч крон: дорого коштує поїздка через вашу довгу країну та через Фінляндію».

Цікаве місце в розповідях Стрьома, як збирали гроші для поїздки Ленінової групи в риксдазі. Міністр іноземних справ Ліндман сказав: «Я підпишусь охоче на сто крон, аби Ленін поїхав сьогодні».

«Декілька буржуазних депутатів риксдагу теж підписалися, оскільки Фабіан сказав: «Вони будуть правити Росією завтра».

Стрьом розповідає далі, що Ленін був задоволений зібраними грошми.

«Тільки завдяки цьому він зміг заплатити за готель і купити квитки. Він був бідною людиною».

Ще цікавий епізод. Емігранти, що поверталися в Росію, їли в готелі шведський біфштекс. Стрьом був здивований: Ленін сипав на біфштекс дуже багато солі й перцю.

«Я застеріг його, сказавши, що він завдає шкоди не

тільки кровоносним судинам, але й плунку. Ленін розсміявся і сказав:

— Треба з'їсти багато солі й перцю, коли їдеш додому битися з царськими генералами та опортуністами-керенськими».

Свої спогади Фредрік Стрьом закінчує так:

«Провести Леніна на Центральний вокзал зібралось дуже багато народу. Безперервно лунало «ура». Ленін прийняв від дами величезний букет квітів, який повністю закрив його. Він здавався збентеженим і розгубленим.

Поїзд з Леніним рушив на північ. Ленін їхав назустріч своїй всесвітньо-історичній місії».

Я ще і ще раз подумки перебирав у пам'яті вулиці й майдани, набережну й читальний зал, скромні номери в готелях і трибуну Народного будинку, з якої Ленін говорив на з'їзді меншовиків. Чув неквапливі слова генерального бібліографа Королівської бібліотеки Уно Віллерса і доктора Стефана Даля, в яких звучали і велика шаноба до нашого вождя, і визнання величчя лєнінських ідей, і захоплення онуками Ілліча, що живуть і впевнено будують своє життя за Іллічем.

Упевнено будують, бо озброєні найпередовішим вченням, лєнінськими ідеями, які ось уже десятки років викрешують революційний вогонь, запалюють серця, піднімають мільйони борців і ведуть їх за собою.

«ЮПКА-МАМКА» І ТАПІО

Я познайомився з фінським художником несподівано. Закінчувалася наша подорож на хвилях морських — ось уже фінська столиця Хельсінкі. Остання круїзна країца.

Внизу, на пірсі, йде жвавий гомін після мітингу прихильників миру. Господарі підносять гостям квіти. Як скрізь, знайшлися знайомі. Отже — обнімання, вигуки захоплення.

— Васілій! — почув я голос знизу.

Але кликали не мене, а Захарченка. Це гукав чоловік років п'ятдесяти, русочубий, з акуратною русавою борідкою. Одягнутий він був дивно. Замість сорочки з галсту-

ком — матроський тільник. Поверх тільника світло-жовта бавовняна куртка з верхніми кишенями. Такі ж штани в гармошку.

До цієї борідки і поспішав обвішаний фотоапаратами, як завжди бадьорий і готовий до всіляких подвигів, Василь Захарченко із незмінною, як ритуал, як молитва, примовкою на вустах:

— О ля-ля!

Я шукав свого автобуса і випадково впав в око Васи-
леві Дмитровичу.

— До речі, Таппіо, познайомся з відомим...

І тут колега Захарченко щедро висипав стільки епітетів на мою бідну голову...

— Може, поїдеш з нами, Василю?

— І він Васілій? — кивнув на мене чоловіча в матроському тільнику.

— У нас це ім'я таке популярне, як, скажімо, у вас Міко чи Урхо, — коментує Захарченко.

Він з непідробленим ентузіазмом може говорити про квантову механіку і нову нідерландську полігамну сім'ю, що дуже нагадує йому сім'ю в ірокезів з безладним статевим з'єднанням, з нідерландської полігамної сім'ї перескакує, як щербате колесо, до новинок медицини — реанімації.

— Був випадок, коли після клінічної смерті оживили шляхетного професора, який вільно володів сімома мовами, а після реанімації почав у три поверхи гнути матом на медперсонал та свою дружину, кузену датського короля, що виховувалась у трьох університетах. До того ж реанімований професор почав гавкати і гарчати по-собачому...

В міру сил і здібностей я зупиняв колегу на півслові:

— Цікаво, а чому...

Російської мови художник не знає, через те ми спілкуємось по-німецьки. Мій колега, інтелігентно покашлюючи, гальмував свою розповідь про оживлення професора і говорив:

— Васілій інтересант...

А Василь, тобто я, справді «інтересант» — в якій галузі працює вельмишановний Таппіо Тапівара, чи не зможе щось показати із своїх робіт, які напрямки в живопису і скульптурі панують нині в Фінляндії?

Таппіо осміхається у свої ішеничні вуса.

— Дуже багато питань відразу. Та нічого — до відходу теплохода «Марія Ульянова» постараюся відповісти.

Теплохід, до речі, відходить сьогодні, то часу у нас не так і багато.

— Я працюю в галузі прикладного мистецтва. Панно, фрески, мозаїка, вітражі. Але люблю й графіку. Ілюструю книги. Пробую себе в скульптурі. Займаюся портретним живописом. Та що розказувати... Як говориться в прислів'ї: «Краще один раз побачити, аніж десять разів почути...» Правда?

— Що правда, то правда. І ми дуже хочемо побачити.

— Ось упіймаємо таксі...

Дивуюся: знаменитий художник не має автомобіля.

— А навіщо він мені? Я живу-поживаю в своїй Тапіолі. У Хельсінкі буваю вряди-годи. Треба в столицю — зупиню таксі...

Я так і не дотеленькав — серйозно він говорить чи кепкує. Як і в усьому західному світі, машину тут зупиняють, піднявши великого пальця у такий спосіб, як у нас показують «на во!»

Так-от, потримавши хвилин десять пальця «на во!», художник зупинив-таки автомобіля. Вмощуємося: Василь Дмитрович біля водія, я з Таппіо та ризьким художником (Захарченко людина компанійська і прихопив ще одного круїзника) Альгердасом Петрулісом — на задньому сидінні.

Отже, Таппіо покаже все, що забажають шановні гості. Скільки у гостей вистачить часу, стільки й їздитимемо на таксі.

— Пробачте, але чи вистачить все-таки у господаря марок?..

— Найдорожче багатство на світі — друзі. А гроші... Коли йдеться про гроші... Друзі, я ж казав, друзі не приїдять щодня.

Що ж, підкоряємося Таппіо з Тапіоли. Художник хоче найраціональніше використати наш час до відплиття білогородого лайнера.

— Вас, звичайно, цікавлять ленінські місця? Найбільше вам розказав би музей у Тампері. Але ви в Хельсінкі приїхали на кілька годин. То будемо реалістами. Фінляндія і Ленін — ціла епопея. Про це важко сказати от так, прискоком. У нас книги написані про Леніна й Фінляндію. Ленін у різні часи жив у Фінляндії, це загалом набереться

кілька років. Участь у Таммерфорській конференції. Та що участь. Ленін був її організатором. 1906 рік. Друга конференція РСДРП. Четверта конференція партії. А друга еміграція?.. Про це теж написано статті й картини. Як Ленін по кризі поспішав на пароплав, що мав відходити до Стокгольма. Як під ним тріщав, ламався лід. Страшно подумати, яка то була небезпечна подорож.

Таппію просить таксиста зупинитися побіля сірого будинку, пічим не примітного, як і десятки інших навколо.

— Вийдемо на хвилинку...

А коли вийшли, Таппію якось вибачливо, соромливо зронив з уст:

— Фінни чимало зробили для Жовтневої революції, для Леніна — і переховували його, і допомагали в підпіллі, і супроводжували у важкі для Володимира Ілліча години. І я пишаюся своїми співвітчизниками.

Скромний чистенький старенький будинок. Вулиця з довгою назвою Вуорімієхенкату, 35. Виходить, і ця оселя зберігає пам'ять про нашого вождя.

— Ось у цьому будинку жив Ленін 1902 року. Це свідчує меморіальна дошка. Володимир Ілліч жив тут з двома студентами. Цю квартиру скоро закупимо для музею. Думаю, створимо тут меморіальну кімнату.

Ми подзвонили, але ніхто не вийшов — немає пожиттів. Шкода.

— Темпи, темпи, — підганяє нас господар. — Попереду ще одна квартира. Може, там застанемо кого з пожиттів.

Знову зупиняємося. Цього разу на широкому майдані.

— А ось і наша вулиця, — веде Таппію до будинку на майдані. Меморіальна дошка. Все, як годиться. Вулиця пазивається Сирнейстенрантапіе, будинок на розі, на майдані. Квартира Леніна двадцять друга. Он балкон найвищий, дивіться, — показує Таппію.

Ми з Василем Захарченком не тільки дивимося, а й клапаємо фотоапаратами «Київ». Піднімаємося на четвертий поверх. Ліфта в будинку немає. І не було.

— Тут і жив Ленін. Квартира ліворуч.

Цими сходами він піднімався ввечері після напруженого і небезпечного робочого дня. Поруч, в Росії, вирувала революція, і вождь поспішав у вир революційний, щоби безпосередньо стати на капітанському містку революції.

Кожен пережитий тут день — окрема глава в історії революції, урок мужності, приклад для багатьох прийдешніх поколінь.

У мої роздуми вклиняється лагідний голос художника:

— А ось у цій квартирі поруч жив шеф жандармів. Фінські соціал-демократи навмисне поселили Володимира Ілліча по сусідству з шефом жандармів, аби відвернути увагу шпиків од Леніна.

Цей факт дає художникові стільки поживи для домислів. Не виключена можливість, що жандарм піднімав ранком два пальці, вітаючи свого сусіду. І Володимир Ілліч міг знімати капелюха у відповідь.

Так, вождь революції мусив ходити на лезі гострого ножа.

Таппіо дзвонить — раз, потім ще і ще. Але ніхто не відчипяє.

— Ще раз не повезло, — зітхає наш друг. І ми спускаємось вниз. Редактор журналу «Техника — молодежи» відійшов од дверей останнім. Захарченко помітив у вічковій живе око (тут, на Заході, обов'язково є вічко), що видивлялося на нас із квартири.

— Ідїть назад, — тихо покликав нас Василь Дмитрович. — Я запримітив ознаки життя.

Двері справді трохи одчинилися, настільки, щоб побачити нас. Ми ж не заглядали, хто це там, тільки почули:

— Вибачайте, я зодягнуся.

Здається, юначий голос. По хвилі той голос запросив нас зайти. Вибачився за свій сонний вигляд, бо таки справді трохи задрімав, вислухав Таппіо.

— Радянські журналісти хочуть оглянути квартиру, де жив Ленін.

Хлопчина називає себе — звати його Рольф, Рольф Вікстрем. Гімназист. Батько Рольфа — робітник-металіст. Він радий бачити добрих сусідів — радянських людей.

На голові Рольфа багато русявого волосся, але до хіппі він ще не дійшов, бо в тих волосся падає аж на плечі. На ньому картата сорочка з засуканими рукавами і штани, в яких ходить половина юнаків планети — джинси. Дві певеликі, скромно обставлені кімнати.

— Отут, у другій кімнаті, і жив Ленін.

Рольф показує: осьдечки стояло ліжко, на цьому місці — стіл.

Одна стінка в другій кімнаті — у вимпелах різнокольо-

рових. Рольф задовольняє нашу цікавість: вимпели з міст, де побував гімназист.

Чути дзвінок. Рольф вибачається, іде відчиняти, на ходу сповіщаючи:

— Це мама.

Тііра Вікстрем ще не стара жінка, років, мабуть, сорока, енергійна, компанійська. Вона затокувала, як птаха, забігала, припрошуючи гостей сідати, мовляв, ласка у робочої людини, і щирість, і відвертість не куповані. О, до них прийшли радянські журналісти? Вона рада, вона все розкаже, що захочуть гості. Як жаль — батько їхній на роботі. Чоловік так зрадив би! Металісти теж збираються відзначити Ленінський ювілей. Приходили друзі чоловікові, фотографували кімнату, розпитували. Йому, робітникові, приємно — саме в нашій квартирі жив лідер російської революції. О, кореспонденти і її хочуть сфотографувати? То, може, треба переодягнутися? Вона швиденько.

— Це ж ви, мабуть, і в газетах своїх напишете? Правда? А газети надішлете? Я зараз.

Господиня справді переодягнулася хуленько, сіла в крісло, урочиста, статечна. Мій колега, упадаючи побіля господині, просив сидіти невимушено. По тому сфотографували Рольфа на балконі.

Тііра Вікстрем теж вийшла на балкон, немов боялася, що без неї не так усе робитиметься. Чи син не догодить дорогим гостям, чи слово не те скаже. Діти, знаєте, є діти.

— О,— сплеснула вона руками.— «Юпка-мамка», «юпка-мамка»!

Я дивлюся на поліглота Захарченка, бо нічого не второпав з отого «юпка-мамка». Чи мені почулося таке сполучення слів?

Господиня показувала вниз на майдан, тикала пальцем на бабусю, яка обережно ступала по смугах переходу, не наче вони, ті смуги, були скляними. Бабуся як бабуся. У світлому капелюсі, такі носять літні жінки, світлому, з темною стрічкою. Довгий коричневий плащ на бабусі. У лівій руці сумка, навіть дві, правою опирається на ціпок.

— «Юпка-мамка»,— повторила ффрау Вікстрем, але я все одно нічого не второпав з того.

Тим часом на майдан вибіг молодик в окулярах, взяв бабусю під руку.

— То зять «юпки-мамки»,— повідала ффрау Вікстрем.

— А хто така «юпка-мамка»?

— Ви не знаєте, хто така «юпка-мамка»? — здивувалася ффрау Вікстрем, та син щось сказав матері, і вона збагнула. — О, що я кажу! Ви вперше в нашому місті? Звичайно, ви не знаєте нашої сусідки. О, вона не проста собі бабуся, яких багато скрізь. Вона бачила Леніна, живого Леніна, зустрічалася з ним, може, єдина в місті, яка бачила живого Леніна. Жили в Хельсінкі ще соціал-демократи, та повмирали. «Юпка-мамка», мабуть, єдина лишилася. І ще енергійна бабуся. Ось побачите.

Ми швидко обстрілюємо бабусю фотооб'єктивами з балкона. І дивуємося: уже не один чоловігя переводить стару, а двоє. Другий — наш певтомний гід і друг Таппіо, художник.

Дякуємо мамі з сином, бажаємо їм доброго здоров'я, просимо передати від нас вітання батькові, металістові Вікстрему, і спускаємося вниз. Назустріч бабусі, котра знала Леніна. Ми, правда, не розуміємо, до чого тут «юпка-мамка».

— Розберемося, розберемося, — заспокоює мене на ходу Василь Дмитрович. — Тут, мабуть, для журналіста буде добра пожива.

Через майдан неквапливо ступає бабуся, підтримувана двома мужчинами. Поспішаємо назустріч, називаємо себе.

— О-о, — пожвавішала стара, — отшень приятно.

Видно, говорить вона напівзабутою мовою. Стара запрошує до себе на квартиру. Молодик в окулярах, розклавшись, щезає.

— То мій зять Алва. Працює в компанії по фільмах.

Стара сідає на стілець, витирає спітніле обличчя — така спека нині в Хельсінкі. Я навіть не міг уявити таку спекотняву в Фінляндії. Суворий клімат, суворі закони, суворі люди живуть в тому краї: такою уявлялася незнай й далека північна земля. І на тобі — спека.

Як завжди гречний з жіпками, Василь Захарченко зауважує: ффрау добре виглядає. На що одержує негайну відповідь:

— Е-е, квоктатимеш, то й з ліжка не встанеш. Ще й зігне дугою. У нас кажуть: скрипуче дерево довго живе.

— І в нас також.

— Справді?.. А може, то я і почула од ваших матросів? Давно те було... Давним-давно.

До кімнати заходить гарне дівчисько, шанобливо й елегантно присідає перед нами і щось підлесливо, масненько і швиденько балабонить бабусі. На гарному личкові гімпазистки хитринка. Та бабуся, мабуть, розгадала ті хитрощі й лабузнощі. Тому відразу зацитькала, відчитала дівчисько, що поклато на столі перед бабуссю грошенята. Після бабусиних докорів зарум'янилася, покопирсалася в білій міпіатюрній сумочці, дістала звідти марку і її прилучила до здачі.

Бабуся махнула рукою, мовляв, от тепер іди гуляй. Це ж, певно, гроші на морозиво потихеньку сховала або на цукерки, а бабуся...

Скрививши гарненьку пицю, присівши, образливо війнула міпі-спідничкою, зeszла. А па гарному, зарум'яненому обличчі ми прочитали: анічутінку я тебе, бабусю, не боюся. Не вийшло тепер — вийде в четвер.

— Чао!

Помітивши наші усмішки, бабуся строго вимовила:

— Ею я люблю. Так, здасться, пікого не любила... Але хтось же мусить наводити в домі лад. Знаєте, яка нині молодь?..

Мені хочеться запитати: а чи не пише Ея віршів?

— Дряпає, чого там,— бурчить стара, але, мабуть, їй подобається, що опука «дряпає» вірші...

Цікавимося, серед кого це бабуся «наводить лад». О, є кому давати і пораду й раду. Тут поряд живе її старша дочка Алаба, дружина Алви. Оце ж випурхнула з хати вертихвістка, їхня дочка, а вже її онука, Ейнен, а простіше — Ея. Метиковане дитя. Ондечки бачите на стіні грамота — то Ея заслужила, на Новий рік видали. Як кращій учениці...

— Що ви кажете? Що робить Алаба? Вона текстильний магазинчик тримає... Маю ще старшого сина, металістом був. Зараз на пенсії. Саша звати.

— Са-ша?

— Так. Саша. У нього два сини, а мені вже — онуки. Один — капітан судна, другий — учитель народної школи.

Як же повернути стару на доріжку, яка привела нас у цей дім? Тим паче, що стара несподівано заохкала, як качка, заахкала по-своєму, по-фінському, досить енергійно, як на свій вік, підвелася, почалапала на кухню, швиденько повернулася, витираючи хустиною спітніле обличчя.

— Перевіряла, чи Ея не залишила газ. Знаєте, у неї

ще голова, як решето, нічого не тримається в ній. Тепер така молодь...

— Скажіть, а що це за назвисько «юпка-мамка»?

Зморшкувате і втомлене обличчя старої немов аж одмолоднуло. Навіть очі заплющила від задоволення. І ми вперше на заштрихованому зморшками обличчі побачили усмішку. Очі заплющені, а губи осміхаються. Може, до старої прийшли спозаколинні спогади, ще з самої молодості?

— І ви вже знаєте? — Стара розплющує очі, і, здається, половина карбів часу, зморщок, розгладилася. І очі, і губи старечі, і навіть оті зморшки немов заусміхалися.

— Мені тепер вісімдесят три. А коли я Леніна бачила — полічіть скільки було. Виходить, я на шістнадцять років від Леніна молодша. А бачила я його перед російською революцією Жовтневою. Мене тоді називали Лілі-Маргаретта Ойкалайнен. Частіше — просто Лілі. Бо молода і гарна, статура тополина, як оце в онуки. Еї... Он, подивіться. Кажуть, Ея, як дві краплі води, схожа на мене...

За її спиною на стіні висить кольорова фотографія вродливої дівчини, круглоливої, голубоокої.

— Тоді називали мене Лілі... А ось уже більше п'ятдесяти років — «юпка-мамка»... Забули й Лілі, забули й Маргаретту. Лишилася «юпка-мамка»...

І на мрійливому обличчі не можна було прочитати — ремствує колишня Лілі-Маргаретт на когось за оте прозвище, чи вдячна долі за те, що трапилося в молодості.

— Як воно було? З чого почалося? Торгувала я в маленькому магазині тканин. Трохи знала російську, бо росіяни-матроси частенько заходили до нас у лавку. «Мамка, покажи юпку», — просили. Або інакше говорили: «Юпку покажи, мамка». Один матросик мамі своїй юпку, спідницю брав, другий сестрі, третій — дівчині нареченій. І так щодня: «юпка-мамка», «мамка-юпка». І я чую, і сиди чують ті слова. Спершу жартома говорили: «Як живеш, Лілі — «юпка-мамка»? По тому не згадували уже й Лілі, а просто: «Як життя, «юпка-мамка»? Забули, що я Маргаретта Ойкалайнен, забули, що я Лілі, — лишилася на все життя «юпка-мамка»...

Бабуся знову заплющила очі, і губ її торкнулася усмішка. У спомини старечі прийшли ті роки хмільної молодості. Маленька лавочка, ось тут недалеко од їхньої Сир-

пейстенрантапіє, заповнена веселими російськими матросами. І вона — молода, вродлива.

— Добрий вечір,— казали ті дужі, чорповусі з безкозирками набакир.

— Добрий вечір.— І вона навчилася тих слів. І всіляких інших теж. І вона узнала їхній зміст, гарні то були слова: «пригожа», «ловка», «лада»... Це про неї все так.

— Стоїш перед тими вусаннями, мов засватана, і слухаєш, слухаєш... Наслухаєшся отих слів і не спиш до ранку. І царицею себе уявляєш, і княгинею... А в голові коловоротиться, бо серцю любо, коли тепла хвиля хлюпає.

Маргаретт знову заплющує очі, додивляється подумки ті далекі-далекі видива. І ми принишкли, сиділи аніччирк, задоволені, бо принесли колишній Лілі спогади, розворушили спозаколишне, але любе серцю.

Не хочеться повертати бабусі з хмільної молодості, та що поробиш — Таппіо дивиться на годинника. Ще багато нам роботи. А ми вже засиділись.

Таппіо делікатно натякає: а тепер розкажіть, як з Леніним зустрічалися, який він був тоді, у що зодягнутий? Як говорив? З ким говорив, що про нього люд мовив?

Маргаретта розплющила очі, вишувато подивилася на Таппіо.

— Як зустрілися? Тепер часто кореспонденти ходять і такі питання ставлять. І не якісь там перошкряби, а журналісти серйозні. Як зустрілися... Як от з вами. Тільки ж ви назвали себе, апарати повиставляли, заклацали мене з усіх боків. Навіть публіка зібралася біля під'їзду — хто це, мовляв, приїхав до «юпки-мамки»? А Володимир Ілліч скромно поселився в квартирі, де тепер живе металіст Вікстрем. Та ви ж піднімалися туди... Квартирант удома й не бував. Куди ходив — ми, звичайні обивателі, не знали. Та й ні до чого воно нам... Хоча й знали — живе вгорі симпатичний російський емігрант. Чи мали який інтерес до пожилця? Мали, авжеж. Бо в лютому в Росії царя скинули, революцію зробили. Люди метякували: а що ж із Фінляндією станеться? Отож цікавилися... Що ви кажете? Який був із себе? Який же, звичайний. У довгому пальті, в чорному капелюсі. Ходив швидко-швидко, ще й руки в кишенях. От і знали ми: живе вгорі російський емігрант. Іде з дому ще затемно й повертається ввечері або вночі. Коли кого зустрічав на сходинах — вітався. І ми йому

одклапювалися. Він завше першим вітався. Підніме капелюха, ще й кілька слів гарних скаже, з усмішкою.

Ще бачили його вдень в іншому домі, де збиралися фінські соціал-демократи. Часто тоді, в сімнадцятому, люд збирався, а найпаче робітники. В Петербурзі царя скинули. Немає царя — немає й власті царської. Голови у всіх забаламучені. Дивишся: чоловік вив'ялений був, почав восковіти, як людина без свіжого повітря, а тепер і він збадьорився, на трибуну поліз: ре-во-лю-ція! Дивишся на іншого: жив чоловік, небо коптив. А то й він промови виголошує. Бо революція в Росії! Розбурхало люд, язики розв'язалися. Той, хто жив собі, як кріт, причаївшися у куточку, і той іде на мітинг. Революція в Росії! Немов щезли помірковані, обережненькі. Це розуміти треба! Тут таке шумовиння було-о! Мітинги, промови! У тривозі жив люд.

Не скажу, що робила я щось для того емігранта, що виконувала завдання важливі. Чого не було, того не було. Більше того: я ніколи й не розмовляла з ним по-справжньому. Ото відповім на вітання, поспасібую за його тепле слово і біжу собі своєю дорогою. А він теж, куди треба, поспішає. Не знаю, чи вітався він із шефом жандармів, котрий жив у квартирі поруч, але шпиків, цих поліцейських у цивільному, не бачили коло нашого будинку. Шеф жандармів відводив удар. Був наче громовідводом для всіляких шпиків.

Ще таке мушу сказати — поїхав той симпатичний російський емігрант, а тут і Жовтневий переворот в Росії, портрети того емігранта в усіх газетах і підпис: вождь російської революції, вождь більшовиків Володимир Ульянов-Ленін. До мене прибігла господиня, де квартирував емігрант. Розбентежена, газетою шелестить. І шамотить: «То він, виходить, сам Ленін. А в паспорті інше було привище. Ди-ви-на!»

Авжеж, дивина, для всіх нас то була дивина. Пояснювали люди знаючі — для конспірації то. А господиня місця собі не знайде, хоче, щоб усі знали — у них жив не простий собі російський емігрант, а сам Ульянов-Ленін. Мені теж було присмно: я Лепіна бачила. Якби ж то знала отоді, що емігрант шляхетний і є вождь російської революції, то, може, наважилася б і заговорити по-справжньому. Може б, і сказала Ульянову-Леніну: «Звісно, я в політиці не той, але можу листа якогось кудись однести. Чи теплого светра вам, чи пальта треба? Це ми роздобудемо

для вождя робітничого. Чули ми — більшовики за народ горою стоять». Та хто тоді знав, що наді мною живе сам Ульянов-Ленін? Коли шеф поліції, котрому по службі треба було все знати, не відав, хто поруч нього мешкає... А що вже вона, проста собі людина...

Та пишається Маргаретта Ойкалайнен: напередодні Великої Жовтневої революції бачила російського вождя. На все життя в пам'яті закарбувалося: невисокого зросту, шия шарфом зав'язана, руки в кишенях довгого пальта. І швидка хода. І швидка мова. А очі живі, жваві, рухливі. Пеначе в душу тобі зазирають, немов питають: «Як же воно, Маргаретто, живеться? Що новенького? Як чоловік, як дітки?»

— Це вже коли портрети в усіх газетах появились, почала я згадувати й пригадувати. І які очі в нього були, і як ходив, і як вітався, і усміхався...

Дивлюсь я на стару і думаю. Мабуть, схоже на те, що сказав поет: «Все хуже вижу, що вблизи, все краще вижу то, що даліше...»

Так, пишається Маргаретта: вона знала Леніна. Раніше чимало було в Хельсінкі людей, які спілкувалися з вождем більшовиків, знали його, співробітничали з ним, допомагали у багатотрудному ділі. А тепер, далекі, сама вона лишилася. А може, ще хто є. Але в їхньому районі — одна. Бо й кореспонденти ходять — свої і чужоземні. Випитують. Мікрофони підставляють — скажи, що думаєш про світ. Про Леніна і його державу.

А що вона думає... Думає вона: коли більше піввіку живе й процвітає держава, яку Ленін створив, то це правильна держава. Коли радянські люди з миром їдуть до нас, то це хороші люди. А вони ж виконують заповіді свого вождя. Це і вона пам'ятає: першим Ленінським декретом був декрет про мир. У всіх газетах було надруковано. І в Фінляндії комуністи за мир борються. А на комуністів чомусь усяке варнякають. Чому? Вона проста людина і розуміє — миру хочуть усі прості люди на землі. А війни хочуть ті, хто набиває свої кишені грішми, баришами. І тому люди все більше і більше хиляться до комуністів, прислухаються до їхнього голосу. Чому б не піти за комуністами, коли вони гарне майбутнє для народу виборюють?

І немов змолоділа «юпка-мамка», паче ще більше стала схожою на оту вродливу жінку, колишню Лілі з магазину тканин, куди забігали вусаті матросики.

А ще не може не сказати Маргаретта Ойкалайпен, з чийх рук фінни самостійність одержали? З Ленінових рук. От так вона думає про світ, котрий російський вождь створив. Це каже Маргаретта Ойкалайпен, котра Леніна бачила.

* * *

Наші мандри по столиці країни Суомі тривають. Зупиняємося на досить-таки великому майдані. Машин тут, здається, менше, ніж у Стокгольмі. Зате густіше автобусів.

— У приміщенні профспілки будівельників я намалював панно. Зайдемо?

Таппіо заходить першим, вітається з жінкою, що сидить ліворуч за скляним бюро і осміхається художникові.

Галантний Захарченко не був би Захарченком, якби не підійшов до усміхненої дами і не привітав її, не поцілував їй ручку; не сказав: «Ви найчарівніша жінка серед жінок Європи й Америки, яких мені доводилося бачити».

В залі на стіні фреска Таппіо. Вона відтворює працю тих, хто зводить оці нові, модерні будови. Фреска сонячна, оптимістична. В центрі — молода будівельниця з замріяним поглядом, трохи схожа на ту жінку внизу. Довкола — товариші по праці, старші і зовсім літні люди. Один дідусь з кельмою немов списаний з київського артиста Яковченка. Така ж хитринка в очах, таке ж розпливчате і усміхнене лице.

Цікава робота. Не зрозумію лише, яким матеріалом користувався автор.

— Васіль інтересант...

Коли — «інтересант», то Таппіо з задоволенням відповість.

— Це мармурова окрушина. Тут 1661 деталь.

Мій московський колега оцінює картину, вдається до хитромудрих порівнянь. А тут справді як не мудрий, а не обійдеся без порівнянь із зпаним на весь світ мексіканцем Сікейросом, відомим монументалістом-прикладником.

Так, у Таппіо є щось від Сікейроса: несподівана експресія, масштабність, сміливе узагальнення.

Виходимо з залу притишені, посвячені у таємницю роботи митця: ми не тільки бачили твір художника, а й чули розповідь, як творилося мистецтво.

Можна було б цього разу пройти повз осміхнену даму, мовчки кивнути головою на прощання. Та (треба добре знати мого колегу!) Василь не був би Василем...

На розбентежену жіночку ллються нові фонтани компліментів. І вона, здається, приймає ту солодку зливу, підставляє ручку з каблучкою під вусаті губи.

На вулиці, зустрівшись з нашими насмішкуватими поглядами, колега у такий спосіб аргументував свої словесні зливи:

— Жінці маскаве слово потрібне, як повітря. Їй краще живеться на світі після такого словесного бальзаму.

Я знаю письменницю Н., котра щодня обдаровує люд компліментами. Обтяжена роками, власними книгами, званнями, вона не сяде за письмовий стіл, поки не осипле когось компліментами. Коли ліньки вийти на вулицю, щоб там «упіймати» жертву, то телефонує літній, якщо не сказати древній художниці, своїй приятельці. «Геню, це ти, голубко? Боже мій, як у тебе голос одмолоднув? Такий голос у тебе був у двадцять... Не буду, не буду. Що я хотіла тобі сказати, голубко! Я була на виставці і мліла перед твоїм «Ранком». Я ніколи не бачила нічого подібного. Скільки світла, повітря, експресії! А яка перспектива. Ти мене, голубко, приголомшила. Стільки років мовчати і— на тобі. Спасибі, голубко. Та до тебе повернулася молодість! Я пам'ятаю таку експресію в твоїй «Роксолані», яку ти виставляла в двадцять... Не буду, не буду... Скільки молодості, пристрасті в твоєму «Ранку»... Вибач, медсестра прийшла укол зробити. Зателефоную по ін'єкції... Тим часом».

Немає вдома художниці — дзвонить закрійниці.

«Стасю, дещо добрий, голубко! Вчора проходила повз ваш «Глобус».

Спитаєте: чому ательє називається «Глобус»? Я й сам ламав уже голову. Може, там директором випускник географічного факультету.

«Стасю, голубко! Вам так до лиця блакитна сукня! Ви в ній як гімназистка. Так, так, якби я була чоловіком, я б очманіла... Ви взагалі вродлива, а в блакитній сукні, як каже один мій знайомий, просто неотрезвіма...»

Отже, Василь Захарченко не одинак у своїх життєвих премудростях.

Машина м'яко загальмувала перед світло-сірим будинком.

— Культурхауз,— оголосив Таппіо і першим одчинив дверцята машини. Зал для глядачів чимось нагадує Палац з'їздів у Москві, але, звичайно, скромніший за розміром.

— Як тут акустика? — цікавиться Василь Дмитрович.— Мені розповідав Мішпель, що в Монреалі...

Та наш приятель не слухас про Монреаль, відповідає на запитання.

— У нашому залі акустика найкраща в світі. Є десять залів у світі з такою акустикою.

— О ля-ля!

Я обережно натякаю колезі: хотілося б послухати господаря — чий це будинок, які зібрання, видовиська тут бувають?

— Васіль інтересант...

— У цьому будинку культури відбуваються і партійні конференції...

— Пробачте, якої партії?

— Комуністичної партії Фінляндії,— наче аж здивувався господар і знизав плечима.— Завтра тут почнеться міжнародний жіночий конгрес. Уже приїхала Валентина Терешкова. Вона виступить з доповіддю. До речі, і моя Тюйне з нею сьогодні весь день...

— Тюйне — чарівна жінка.— Мій колега підняв кошлаті брови й прицмокнув язиком.— Тюйне не тільки чудова мати, а й відомий громадський діяч. Пам'ятаю, минулого разу...

Як людина вихована, Таппіо вислухав, що запам'яталося гостеві від минулого разу, винувато розвів руками.

— Правильно, Тюйне — громадська діячка. Але ви сьогодні через це постраждаєте. Вона повернеться додому хіба пізно ввечері. І не буде того пригощання...

— О, минулого разу, пам'ятаю...

Ми підходимо до величезної, на всю стіпу мозаїки. Увесь правий бік картини віддапо жіноцтву. Молоді, гарні, з весняним цвітом в очах і літні жінки з поглядами, що вже згасають. Розквіт життя і згасання. Бризки радощів і вогонь в очах. І ледь помітне жевріння. Але всі вони чимось приємно стривожені, погляди спрямовані ліворуч і трохи углиб, звідки встас по-молодечому усміхнене, велике й красиве сонце. Могутній дідуган, бородатий, з богатирським торсом, піднявши правицю, благословляє світло, що, нарешті, прийшло до людей. Віє чимось древнім, дрімучим, віє Північчю, для якої сонце — подвійна радість.

— Мозаїка називається «Звільнення сонця». Я взяв мотиви з «Калевали».

Ми мовчки вийшли на вулицю, мовчки сіли в таксі, яке, до речі, чекало на пас, бо Таппіо не відпускав автомобіля. І в таксі ніхто не наважувався говорити першим. Лише господар неголосно кинув водієві:

— Тапіола.

І знову мовчання. Задумливо стрибавши поглядом по соснячку, повз який ми мчали, Захарченко зронив з уст:

— Тапіола, братці, є Тапіола. Тут словами нічого не скажеш. Як про «Звільнення сонця». Тапіолу треба бачити очима. Як і ту мозаїку.

І замовк, замовк надовго. Підозріло позираю на його буйну чуприну, на рухливе обличчя, на вуса настовбурчені, на досить-таки помітний ніс з бородавкою, яка примостилася на перенісці. Чи не занедужав, бува?

Таппіо — навпаки, зрадів несподіваній передишці.

— Про Тапіолу багато писали. Навіть тоді, коли місто ще було у ватмані. Його знають всі урбаністи світу. Фінни затіяли сателіта Хельсінкі за десять кілометрів від столиці. Багато було дискусій, бродінь умів: якою має бути Тапіола? І зійшлися на такому: людина має якпайближче стати до природи, злитися з нею. А житла, магазини, басейни, стрічки доріг мусять гармонійно вписатися в природу, в оці численні озера, в ліси і переліски, бути їх продовженням, органічною складовою частиною лісів та озер. У час побудови такого унікального сателіта постало багато проблем. Одна з найперших — абсолютна чистота повітря.

— Васіль інтересанті...

Я справді дуже зацікавлений: «Як же її розв'язали?»

— Ухвалили так: жодного заводу, жодної фабрики. Дозволити лише теплоелектроцентраль. І все. Робота — там, у Хельсінкі. А в Тапіолі — жити, спати, відпочивати. І от побудували п'ятнадцять років тому сателіта столиці Фінляндії...

Проїздимо повз озеро, на другому боці якого бовваніє білий двоповерховий будинок.

— Там живе наш президент, — киває русявою борідкою господар у напрямку білого будиночка з червоною черепицею.

— Ще одна проблема. — Таппіо позирає на мого колегу, який надовго припинив, замовк. — Скільки нове місто мусить мати населення? Ми знаємо цілу низку міст-сателі-

тів довкола Нью-Йорка, Чикаго, Парижа, Рима. І всі вони починаються з десяти тисяч жителів, а доходять до сотень тисяч. Виникає проблема роботи. Передбачливі підприємці спершу один завод поставлять, навіть не завод, а філіал основного, нью-йоркського, потім другий. І за десять років той сателіт перетворюється у звичайне собі місто. З заводськими трубами, отже, з димом, кіптявою, від яких люди втекли з великого міста. Ті, що створили Тапіолу, мали вже прикрий досвід своїх попередників. Отже, прийняли категоричну ухвалу: жодного заводу! Поставили місто на кілька десятків тисяч мешканців — і пі па тисячу більше. Отже — природа і людина, і ніяких труб.

— Васіль інтересант...

— Хто живе у тому райському місті? Єдиному в світі.

— Хто живе? — ніби винувато осміхається Таппіо. — В основному люди вільної професії.

— І багаті?

— Ріхтіг. Правильно. І багаті, звісно. А вони ж і багаті — письменники, художники. В розумінні — багатші за робітників, клерків... О, уже й Тапіола.

Господар розраховується з таксистом, і ми мимоволі обмацуємо поглядом асигнації — коли скласти усі наші марки — і Захарченка, і Альгердаса, і мої, і ще стількох круїзників, то й тоді не вистачило б розквитатися. Куди там!.. На заході таксі дороге!

— Ну от, це і є моя Тапіола. — Таппіо сховав гаманця, що помітно схуд, і показав рукою довкола.

Отут я зрозумів, чому моему колезі річ одібрало. Справді Тапіолу треба побачити. Ми піднімаємося на оглядовий майданчик висотного будинку, ліфтом, звичайно, і ковзаємо поглядами по навколишній красі. Кажуть — суворя краса. Бо клімат суворий. Не відчув я тієї суворості. Спекотнява усюди. Внизу царство струнких сосон і відточеного, відшліфованого мільйонами років каміння. Каміння рожево-сіре, немов його майстер відполірував. А може, ті валуни полірували багатотонні льодовики, що повзли на південь?

Знизу дивилися на нас сипі очі країни-озера, обрамлені віями сосон. А земля між озерами переплетена хитромудрим плетивом сучасних доріг.

Однаке як ти передаєси словами оту замріяну блакить озер, оту гаму кольорів у басейні, розмаїття форм житла, від висотних із скла та алюмінію до «арабських» дворів

з дувалами. Тобто — жодного вікна на вулицю. З вулиці видно високий камінний мур, над яким піднімається молодий сад. У кожному дворі — сад. І вікна — в сад. Будинки одноповерхові, невисокі, з плоскими дахами — немовдесь у Йорданії чи Сирії.

Магазини в місті-супутнику такі ж розкішні, як і в старшого брата — в столиці.

— Головний архітектор Арне Ерві намагався в житловому комплексі показати нові тенденції і нові шляхи містобудування, гармонійно поєднати людину з природою.

— Васіль інтересант...

Тапіо стежив за моїм поглядом. А погляд той прикипів до самотніх беріз та сосон. Як вони потрапили просто в магазин?

— Усі гості дивуються, — зрозумів мене художник. — А Ерві дбав саме про те, щоб зберегти кожен деревину. Тож бульдозери не корчували, не валили дерев на будівельному майданчику.

— І архітектори пристосовувалися до місцевості?

— В цьому особливість нашого міста. Архітектори виписали в свої проекти цей ліс, цей гай, цей озерний край.

Нарешті прискіпливий «Васіль», котрий «інтересант», знайшов факт, яким спростує оповідь про ідеальне повітря Тапіоли.

— Бачу дим, — кажу я врочисто. — Ага! Що ви тепер скажете?

Тапіо осміхається сміхом переможця.

— То ж і є єдиний димок з теплоелектроцентралі. І не дим, а димок.

— О ля-ля! — проголошує, нарешті, своє сакраментальне після досить довгої мовчанки один з суддів найпопулярнішого телевидовиська — кавеєну.

— А тепер запрошую вас у гості!

Та на гостину ми пішли не відразу, бо на оглядовий майданчик піднялася Ірина Пап, і ми всі зажадали «історичного фото».

— Поїдемо па таксі чи підемо пішки?

— Куди?

— До мене, в гості.

— А хіба це далеко?

— Може, з кілометр...

Зголосилися їти пішки. Пішки й побачимо більше.

Хіба б роздивилися з машини школу, яка побудована за принципом, мабуть, найдревнішого архітектора на землі — бджоли. Класи як соти в щільнику.

Художник живе у зовні звичайному чотириповерховому будинку. Спершу ми зайшли до його майстерні, яка міститься на першому поверсі.

На стінах — численні роботи художника, досконало вивершені й ескізні малюнки. На столі, дивані, просто на підлозі ескізи, ескізи, ескізи...

— Художній безпорядок, правда? — немов аж винувато розводить руками Таптіо. — Тільки я сам можу в цьому морі хаотичному бути лоцманом.

На доказ звідкілясь з-під етюдів витягає журнал ілюстрований. На розвороті в кольорах наш шановний господар зі своїм помічником. Журнал називається «Ландо». В ньому розповідається, як фінський художник Таптіо Таптіовара оформив мозаїчним панно радянські кораблі: «Мурманськ» та «Владивосток». Ці криголами побудовано на верфях Фінляндії.

— То мій подарунок на Ленінський ювілей, — з задоволенням признається художник.

Таптіо показує мозаїку з дерева. Портрети і автопортрети.

— Це я пробую. Зі шматочків дерева скомпопував мозаїчний портрет. Диявольська робота. Складнішого, мабуть, нічого не існує. Але маю і насолоду — робота, як мені здається, вдалася.

Помічаємо багато ескізів і закінчених жіночих портретів.

— Недарма ж художник має дві жінки, — чи заздрить, чи засуджує редактор молодіжного журналу.

Василь Дмитрович коротко оповідає: од першого шлюбу у господаря двоє дорослих дітей — Мімі і Юкка. Сип Юкка морський штурман. А дочка... Захарченко не знає, який ґах має дочка...

— Мімі зараз вчиться в Москві.

— О ля-ля! І ти мені не говорив досі? Не писав?

Господар розводить руками — не смів завдавати клопотів. Адже в неї є друзі в Москві.

На рухливому вусатому обличчі мого колеги — гнів.

— Де ж вона вчиться?

— Моя дочка вчиться в Центральній комсомольській школі. Зараз Мімі в Туркменії.

Таппіо вельми шанобливо говорить про свою Мімі, мабуть, дуже любить.

— Вона там, у Москві, культурним секретарем комсомольським.

Помовчавши, додав:

— Начальство...

Я не запитав, що воно за «культурний секретар», зате подікавився, як звати Мімі по-російськи.

— Анна-Марія називають Мімі в Москві.

Як йому хочеться ще хоч що-небудь сказати про свою любиму Мімі!

— Я оформляв видання «Ленін у Фінляндії», і Мімі мені допомагала. Вона досконало знає російську мову. Вчилася тут в російській гімназії.

Батько довго говорив про свою Мімі — яка вона шляхетна дівчина, як її шапують у тій школі («Якби не шанували, — правда ж, не вибрали б культурним секретарем?»), яка вона товариська...

Тільки батько, що має свою Мімі (хай вона називається Галиною, Гюльнар чи Суліко), може зрозуміти Таппіо Тапіовара, знаменитого Таппіо з Тапіоли.

Господар помітив: очі гостей дуже вже пасуться на жіночих портретах. І авторові нічого не лишилося, як сказати:

— Я вам подарую кожному портрет. Вибирайте... Цим завжди кінчається.

Ми з задоволенням почали вибирати. Коли хтось з нас відкладав два чи три портрети, Таппіо делікатно зауважував:

— Один, один портрет...

Господар ставив свої автографи і навіть загортав у папір кожний малюнок окремо.

— А тепер можна і до моїх хлопців...

Коли ми зайшли до квартири (а вона в іншому будинку), нас зустріло п'ять пар очей. П'ятеро хлопців підбігло до дверей. А в гостей ані значка, ані цукерки в кишені, все повитрушували по інших країнах, по інших столицях. Та й те сказати — не знали, що буде сьогодні зустріч з п'ятьма таппіонятами. Отже, нам нічого не залишилося, як пекти раків.

Батько вранці (про це ми дізналися пізніше) сказав хлопцям:

— Коли будете гарно поводити себе, я принесу російських гостинців...

Замість гостинців він понавів гостей... Таппіо розкуйовдив біляву чуприну синову і заспокоїв малого.

Знайомить нас з малюками.

— Аку, Міко, Віллі, Йовни,— гладить кожного по голівці.— Йовни — лапландське ім'я. О, а Лассе забули. Лассе, іди-по сюди.

Тільки тепер я зрозумів, до кінця збагнув, чому при імені Мімі господар лагіднішає, погляд його блукає за вікном, він, певне, десь далеко-далеко звідси, в жаркій Туркменії, де його Анна-Марія. Бо шестеро синів має, а дочку лише одну-єдину.

— Я забув вам сказати,— спохватився Таппіо,— моя Мімі очолювала спортивну делегацію на Софійському фестивалі. А там було наших тисяча триста хлопців і дівчат. Мімі і там обіймала посаду культурного секретаря.

Пауза, знову погляд у вікно.

— Як там моя Мімі? Туркменія... Пісип, кобри...

Захарченко сміється:

— Туркменія? Канали, оази, санаторії, бавовнозбиральні комбайни...

— Ви правду кажете?

Підбігає Йовни зі срібним келишком.

— О, ще одна інформація надзвичайної ваги,— стрепенувся батько і взяв келишок із синових рук.— Мій Йовни — знаменитий рибалка. За ловлю риби має дві премії. Цей срібний келишок — одна з них... А ще ж і до школи не ходить.

— Васіль інтересапт...

Господар показує журнали, де говориться про картини, мозаїчні панно художника, густо сіються гарні слова: талановитий, популярний, плодovitий.

Так, Таппіо плодovitий.

— Шкода, немає у вас часу і ви не зможете подивитися мою скульптуру, грандіозну скульптуру на місці колишнього концентраційного табору. Не побачите і мозаїки. Я її зробив для голландського банку. І іншу, як на мою думку, цікаву роботу в домі Дружби. Може, ще коли приїдете, обов'язково покажу... А тепер до столу. Ще раз можете пошкодувати, бо немає моєї громадської діячки Туйне.

Ми побачили картину, намальовану фарбами, чудову акварель. Море настільки «живе», справжнє, що хочеться стояти і дивитися, дивитися.

— Як називається акварель?

Таппіо говорить, ніби вибачається за просту назву.

— По-старомодному — «У морі». Тепер так і не називають творів.

Ще одна картина — портрет молодої жінки. Для неї художник пожалів одежі, через те вона явилась глядачеві так, як холодні натурщиці перед ще холоднішим діловим художником.

— Як називається? «Натурщиця». Модель для мозаїки. Ще ось одна модель — голова старого. Адже я працюю в основному в мозаїці.

Художник показує журнал, де про нього теж — велика стаття. Там і репродукції його робіт.

Господар ще категоричніше запрошує до столу, ставить невелику, нестандартної форми пляшечку з темного скла, виносить з кухні маленькі піріжки, видобуває мініатюрні чарочки.

Кухня сполучена з вітальнею з допомогою рухомої пластикової перегородки. Відсувається пластик, і ви берете з кухні все, що треба, може, навіть не встаючи з-за столу. По тому повертаєте перегородку на місце.

Можна, звичайно, і в двері винести. Але дверима звичайно не користуються в таких випадках.

— Василь інтересант...

Що воно за рідина? Здається, усе на світі пив наш брат-журналіст. І вдома, і за синім морем, і в Європі. А от такої рідини...

Господар наповнює чарочки. Ту посудину мініатюрну і взяти важкувато, боїшся, аби з пальців не вислизнула — дуже вже несерйозні ті наперстки.

Випиваємо. Як ото в казці оповідається — по губах текло, а в рот не попало...

— Що нагадує?

Що ж, лікер солоденький.

— Так от, цей напій називається...

Господар зробив паузу, немов для того, аби Захарченко вигукнув:

— Таппіо!..

— Що Таппіо? — питаю.

— Напій називається «Таппіо». Як у нас «Столична» чи ризький «Бальзам».

От тобі й на. Тапіола, Таппіо і... тапіо...

— На честь нашого дорогого Тапіовара?

Виявляється, Таппіо — язичеська назва лісового духа. Отже, Тапіола — місто, де живе лісовий дух.

Отаке нам розповів віце-президент Товариства «Фінляндія — Радянський Союз» художник Таппіо Тапіовара.

Та скільки не сиди, а вставати треба. Випадково в кишені плаща, якого я посив у руках, намацав двое яблук. Що робили з тими яблуками Аку, Міко, Віллі, Йовни і Лассе! Як блищали їхні оченята: російські сувеніри, обіданні батьком!

Попрощавшись з хлопчиками, виходимо на дорогу і знову ловимо таксі, мчимо до Хельсінкі. Проїздимо коло верфей, величної скульптури «За мир», повз російську церкву... Знову верфі...

— Ось тут будується криголам для Радянського Союзу.

Ще далі на стапелях уже стоїть новісінький корабель.

— Це, між іншим, теж для вас, — киває на танкер Таппіо.

На одній пристані знайшли і свій білий красень «Марію Ульянову». Як завше перед відходом теплохода, в салонах, ресторанах, в каютах і на палубах повно гостей.

Малий салон гомінкий, як вулик. У тому гомоні виділяється тенор високого, світловолоосого, ще молодого й вродливого чоловіка з бокалом шампанського в руках.

— Це голова Всефінляндського комітету захисту миру, — шепоче Таппіо. — Відомий... Що я кажу — відомий? Наш знаменитий письменник Паво Рінтала. Він очолює й письменницьку асоціацію. Увесь світ зараз зачитується його книгою. «Leningrad in contalo simvonja». Васілій, як це звучить по-російськи?

— Симфонія лєнінградської долі... Трохи вухо ріже. Але послухаємо Паво...

Паво по-скандинавськи сухуватий, із строгим виразом обличчя. А довкола усміхаються, та що там усміхаються, просто сміються. Що ж він говорить?

— Мені розповідали друзі з теплохода, що місія миру, з якою ви плавали три тижні, закінчилася чи закінчується успішно. Як відомо, у всі часи моряки як вогню боялися жінок, вони просто не брали їх на корабель. Бо жінки, так вважали, приносять лихо. А ви взяли. І я не знаю, кого більше на лайнері: мужчин чи жінок. Я вважаю: ваш рейс закінчився успішно тому, що вас супроводили м'які жіночі серця, що на вашому теплоході були ангели-хранителі,

любі створіння, які називаються чарівним словом жінка. Отже, за тих, хто приносить нам, чоловікам, радість, хто дарує нам щастя!

І ні усмішки на вустах, жодна жилка не поворухнулася на чолі Паво. Тільки в очах витанцьовували смішинки.

Таппіо називає нас із Захарченком. Переходимо до музичного салону. Мова заходить про роман Паво Рінтали, який викликав стільки бродінь умів.

— Я виріс у невеликому місті Оолу серед лісів та озер. Хлопчиськом був, коли почалася війна. Пам'ятаю настрої дорослих, вони хотіли, щоб перемогли німці. Щоб Ленінград взяли, і взагалі перемогли у війні... Перед «Симфонією» я написав книгу про війну, про наступ Радянської Армії 1944 року. Це була своєрідна підготовка до роботи над «Симфонією»... Ви зрозумійте от що. Війна, воєнні марші, марення про перемогу — от така була уява. Згодом хлопчик виростає і довідується: в Ленінграді були жінки та діти, і зовсім похилі віком люди. І був голод, і возили замерзлі трупи і викидали в ополонку в Неву. А то й просто залишалися мерці в квартирі нетопленій. Лише весною, як сніг розтавав — узнавали, що тисячі трупів непохованих. І саме поховання було подвигом. Побував я на Піскаревському кладовищі, зустрівся з тими, кому судилося вижити. Перелопатив гори архівів. О, я ніколи не розповідав так довго про свою «Симфонію», як оце вам. Краще прочитайте. Тоді й ви вклинитесь у дискусію. О, мене вже кличуть, бо паспортні формальності закінчуються. Таппіо, треба й честь знати...

Вони прощаються, ідуть до трапа. В обох сітки з сувенірами російськими. Паво уже на трапі зупиняється, і на його холодне обличчя лягає важenna тінь. Рінтала немов аж постарів за цю мить.

— Ви знаєте, — зітхає Паво, — коли б я не написав своєї «Симфонії», я не вважав би себе письменником.

Таппіо мовчки схиляє голову на знак згоди: мовляв, підпишусь під тими словами залюбки. І, ніби зрозумівши мовчазну згоду Таппіо, Рінтала сказав:

— Кожен художник, письменник, композитор, кожна творча людина повинна створити свою «Симфонію»...

Розтала у мороці морському фінська столиця, минула ніч без ночі, бо півпівне сльиво, це диво нашої землі, не давало нам заснути. Настав світлий літній ранок уже не з химерним сонцем, яке вгадується десь за крижаним

океаном, а справжнім, великим і жаданим. І останні слова фінського письменника наче брилилися в прозорому літньому повітрі.

Ми із всюдисущим Василем Дмитровичем уже встигли кілька разів зустрітися в Києві і Москві, обговорити десятки проблем.

Але коли б не здибалися, про що б не говорили, а не могли обминути отих слів Паво Рінтали: «Кожен художник мусить створити свою «Симфонію».

— Так, друже.

— Неодмінно.

Кожен митець повинен створити свою чесну, правдиву симфонію, яка б розбентежила серце і показала велич людини, її добрі діла на його старенькій і милій колисці — землі!

ТАМ, ДЕ ЯДРАН...

Не знаю, що робите ви перед дорогою, а я запасаюся насамперед словниками. Адже треба спілкуватися з людьми, до яких їдеш у гості, тамтою мовою. Певна річ, найліпше — це досконало знати мову країни, куди маєш намір їхати.

І чимало моїх співвітчизників гарно володіють іноземними мовами.

Збираючись у дорогу, наш брат журналіст гортає енциклопедії, популярні брошури про країну, куди має пуститися в мандри. А ще бігає, шукає словники.

Словники словниками, а живе спілкування найліпше. Мені ще в Києві довелося познайомитись із двома серб'янами — Десанкою Максимович і Мірою Алечкович.

Десанка Максимович жінка уже літня і схожа на строго вихованку. Але та строгість тільки зовнішня. Десанка хороша вислухачка і прекрасна оповідачка. Тим паче добряче знає російську мову. Чорнява, з щедрою сивиною, дотепна і весела — отака Десанка Максимович, запам'ятана югославська поетеса. Її супутниця, русокося й молода Міра Алечкович. І ще б молодшою виглядала, коли б поруч неї не було дорослої доньки. Міра також пристойно говорить по-російськи. Вона поетеса і редакторка дитячого журналу.

Тоді я ще не мріяв про подорожі до Югославії. Отже, я маю уже знайомих у Белграді. А трапилося так, що роздобув знайомість і в Любляні. В редакцію журналу «Україна» приїхав в порядку журналістського обміну співробітник словенського журналу «Младіна» Йожке Шірцель.

Його очі завжди усміхнені. Йожке або радується чомусь, або обдумує якийсь дотеп на ближнього свого. Ще має Йожке клинок трохи рудуватих вусів. А ще великі рогові окуляри прикрашають його веселе обличчя з високим чолом, що переходить у початкуючу лисину.

— Мене в редакції вважають несерйозним. Я багато жартую, глузую з колег своїх. Люблю сливовицю. Хіба серйозна людина може захоплюватись сливовицею, коли на світі є кава?

Я вперше їду в купе на двох. На верхній полиці. В Москві на вокзалі якийсь юнак заніс речі і побіг до свого товариства в інше купе. Мені нічого не лишилося

як гортати словничок, шукати і легкі, і «важкі», «небезпечні» слова.

Як воно матиметься мені в тім краю слов'янським? І приходять на поміч веселий і хоробрий солдат Йозеф Швейк. Це він сказав ну просто-таки геніально: «Якось воно та буде. Бо ще ніколи не було так, щоб ніяк не було...»

В купе постукали, зайшло двоє. Молодий, у якого багато речей в нашому купе. Його речами, власне, все тут захащено. Він ще в Москві заніс свої валізи і щез. Із ним — мужчина років за п'ятдесят, тримає в руках великого чемодана й сумку продуктову. Молодий звернувся до мене з трохи дивним запитанням:

— Ви не будете заперечувати, коли я піду від вас, будь ласка?

Друге питання молодого більш природне:

— Ви не будете заперечувати, коли цей товариш поселиться замість мене, будь ласка?

Той товариш поставив сумку, валізу, протяг жилаву долоню:

— Бранко Кочич.

Осміхнувшись, додав:

— Пенсіонер.

— Такий ще... козарлюга і...

— Мені вже п'ятдесят п'ять.

— Хіба в Югославії так рано ідуть на пенсію?

— Ні. Але я маю право. Я првоборец. По-вашому первоборець. Я носілац споменіци. Не чули про споменіцу?

Я не чув. І Бранко Кочич розповідає. Ті, хто носять значок, споменіцу, ті учасники боротьби проти фашизму. Є споменіци 1941 року, а є з інших років, з сорок другого, третього, четвертого. Бранко боровся проти фашизму з сорок першого. Тому чималі привілеї має. От і на пенсію в п'ятдесят п'ять. Ті, що пізніше прилучилися до боротьби, теж мають привілеї, але відповідно менші.

Переодягнувся первоборець по-дорожньому, оговталися ми обоє, пригостили один одного фруктами й сигаретами, думки сягнули років боротьби з фашизмом. Бранко почав згадувати своїх бойових побратимів.

— Був у нас відважний диверсант, герой, що ніколи не думав про свою голову, а югославські квіслінгівці, навпаки, велику суму поклали тому, хто доставить у гестапо Ілію Громовника живого чи мертвого. Це так прозвали

Івана Хариша. Грізний був месник. Боялися його вороги. Тремтіли при згадці його імені.

Якось приїхав у частину, де служив Іван Хариш, сам Йосип Броз Тіто. Він багато чував про легендарного Ілію Громовника. Про нього ходили легенди. Він справді зривав мости й ешелони під носом у гітлеряк.

Тіто побажав на власні очі побачити знаменитого диверсанта й розвідника. Покликали. Який же був подив! Таке величне ім'я — Ілія Громовник. Такі легенди довкола його особи. А він так собі чоловічина, а як правду казати — просто малюк непоказний. Та ще й голосом обділила природа-матінка, тоненький, жіночий у нього голосок.

— Скільки ж ти мостів знищив? — з усмішкою запитав Йосип Броз Тіто.

А Ілія Громовник пропищав писклявим голоском:

— А ти спитай у Павелича. Він лічить.

Хто такий Павелич? Бранко підняв брови. Товариш не знає, хто такий Павелич?

— Чув у війну... Це щось на зразок угорського Хорті? У хорватському варіанті?

— Так, це хорватський Хорті, — хмуриться Бранко. — Багато він шкоди наробив на нашій землі. До війни з такими ж, як і сам, перебрався до фашистської Італії. Там люб'язно розбили табір для головорізів Павелича. Їх було спочатку в Італії не більше двохсот. Готували з них мокро-го діла майстрів.

А як Гітлер захопив Югославію, явився в Хорватію Павелич із своєю братією, оголосив себе поглавником, тобто вождем Хорватії, і перетворився остаточно в фашиста. Тільки що шеф мав звання фюрер, а цей — поглавник. Такого звання ніхто в історії Хорватії не мав, Павелич вигадав для себе такий титул. Як кажуть, вилетіло, як мак, а учинило, мов хижий птах.

О-о, він багато чого навігадував на хорватській землі, та й не тільки на хорватській, бо скаженіло гасав з похідними шибеницями не тільки по Хорватії, а налітав і на Сербію, Боснію...

Павелич покрит Хорватію концентраційними таборами, як і німецькі фашисти, взявши лицемірний і єзуїтський девіз для своєї кривавої боротьби з патріотичними силами: «Бог і хорвати».

О-о, він виприщився на землі хорватів, мов чиряк.

І таке кредо людодіське взяв до свого кривавого вжитку: хто не хорват, то ворог. Того в табір, того хату пустити з вогнем і димом. Це, звісно, не стосувалося гітлерівців, покровителів поглавника і його головорізів.

У свої пишні виїзди «на люди» Павелич, обвішаний всілякою зброєю, водив злодійкувато очима, мов ворюга на ярмарку: а кому б ще кишки випустити, а чий би ще хаті півня підпустити, а чию ще душу заградувати, а як не вдасться душу, то небо зробити в клітинку.

А як любив поглавник символи! Чому б і йому не гратися в символи. Он же колеги по кривавому ремеслу скрізь на своїх штандартах, навіть на солдатських поясах, пишуть: «З нами бог».

То чому б не кинути в символіку і хорватському поглавникові? Він будує концентраційні табори на землі і в душах людських. Анте Павелич скасовує сучасну літературну мову і вводить древню хорватську. Аби лиш не була схожа на сербську.

Отож і хорватський Хорті, поглавник Павелич мову живу, народну, літературну скасував і звів древню, архаїчну, заkostenілу й задерев'янілу. Аби не була схожою на сербську.

Це ж він автор людожерського гасла: «Чим більше сербських дітей знищимо, тим краще».

Отже, з мови почав, а дітьми скінчив.

Полюбляв поглавник не лише символи («Бог і хорвати»), а любив «крилаті слова». Сорок першого року він говорив, писав у газетах, обляпував стіни плакатами, які кричали його власними «крилатими словами»:

«Скоріше Сава потече назад, ніж Червона Армія приїде в Хорватію».

А вона взяла та й прийшла. І коли судили поплічників фашиста і садиста Павелича, то прокурор, між іншим, запитав:

— То куди тече Сава?

— Як куди? Куди завжди, — виламувалися майстри кривавого ремесла, мов ячні бублики, вдавали — не розуміють прокурора.

Що й казати, полюбляв поглавник символи, «крилаті вирази». Це ж він взяв на озброєння людодіське кредо прісновідомого літератора Міле Будака «Серби на верби». Вчепився у кривавий каламбур, як чорт за грішну душу. То не була гра словами, то не був літературний каламбур.

Той девіз канібальський ілюструвався наглядно шибеницями на майданах міст і сіл, розпочинаючи з дітей.

— Історії судилося розпорядитися інакше. Чимало поплічників Анте Павелича знайшли останнє пристанище на вербі, — повідав не без задоволення Бранко Кочич. Копали яму нам, а самі ж у неї попали.

Бранко оповідає далі про своїх побратимів на ратному полі — і сербів, і хорватів, і словенців, македонців, босняків, чорногорців. Він особисто знає поета-генерала, поета-політичного діяча Кочу Поповича, дитячого письменника, свого тезку Бранка Чопича, Десанку Максимович, що написала героїчну поему про розстріл дітей у Крагуєваці.

— Всяке траплялося у війну. Була смерть, були трагедії, лилася кров, народжувалися діти, розквітала любов... Було так: Чопич летів уже по війні в складі урядової делегації. Очолював її великий державний діяч і його друг, найперша людина в країні. Перед тим, як сісти на літак, Чопич склав молитвою руки і зашепотів, озираючись на членів делегації і на главу її:

Отче наш, ті, кої всі
На небесі,
Тако удесі,
Да нам се нешто десі,
Па да паднем
У кріло стюардесі... *

Керівник делегації слів не розібрав, він бачив молитовний лик Чопича, шепіт пристрасний і був шокований.

...Як міг Чопич — комуніст, атеїст, борець, який не боявся пекла фашистського, як він міг вірити в бога? Він так шанував свого друга, так цінував його героїчне минуле, любив його твори... Що там казати, було прикро, дуже прикро од того сумного відкриття. Та ще й така авторитетна делегація присутня...

Що ж він вимолює в бога, що просить у всевишнього? А Чопич повторює «молитву»... І слова уже чітко вимовляє. А щоб ти скис — просити господа бога таке.

Реготу було, як сіли в літак. Стюардеса таки виявила ся гарною.

— Вимолив Чопич...

— Я вимолив — іншим зась! — смішно хмурих брови вояка й поет.

* Зроби так, аби що-небудь трапилося, щоб я впав у пелену стюардесі (серб.).

Зауважую своєму супутникові: дуже люблять у нас Нушича, його «Пані міністерша» не сходить з кону.

— Нушич, як і Чопич, вчилися в народі свого, волелюбного, дотепного, — на те мепі Бранко. — Адже відомо, що той, хто вже нічого не боїться, — сміху боїться.

Бранко оповідає мені про звичай народні, про обряди, свята.

— Є в нас така жартівлива бувальщина, котра до деякої міри передає характер югослава. Іде подорожній шляхом, чалапає собі в напрямку села Луковіце. Назустріч йому кмет, селянин. Подорожній і питає: «Є лі далеко Луковіце?»

Кмет зупиняється, набиває тютюном лулу, припалює, смачно затягується і починає розпитувати: що ти за чоловік, звідки кульгасш, куди логн б'єш? А ще цікавиться кмет, чи не був раніше в наших краях, чого тобі запендюрилося у ті Луковіце. Лиш по тому відповідає: «То питаєш: «Є лі далеко Луковіце?» Ніє. Єдна лула і охо-хо».

Тобто випалиш одну люльку, і там уже заманячать твої Луковіце.

Чолов'яга дякує, набиває, не поспішаючи, свою лулу, трюхикає собі дорогою, не кваплячись, випалює лулу. Але де ж оте обіцяне «охо-хо»? Перепочивши край дороги, знову дістає лулу, набиває, іде далі, попихкуючи. Вже й друга лула погасла, а «охо-хо» немає, не видно Луковіце. Перепочинок. Ще одна лула...

А коли немає перед мандрівкою у подорожнього лули — чи загубив, чи забув взяти, то йому дарують на дорогу. Бо «чоловік без лули, як без жінки».

Отже, після перепочинку знову «Єдна лула і охо-хо...»

Як це схоже на наш рідний український гак!.. «Та так кілометрів п'ять з гаком буде»... А як розібратись — усі десять кілометрів.

О слов'яни! Як же ви схожі, народи. Які душі у вас м'які та сумирні. Скільки треба мати витримки, мужкості, аби пронести крізь віки, крізь пожежі й кров, крізь вогонь і холод, крізь тисячі смертей найдорожчу рису людську. — почуття гумору. Пронести, зберегти і знову віддати новим поколінням.

І до тих слов'ян я їду в гості.

Чим ближче ми під'їздили до Югославії, тим більше ставало знайомих. І всі вони в одному вагоні. І якось невимушено, без дипломатичної підготовки знайомства кояться.

— Ви вперше їдете до Югославії?

— Ви теж до Белграда?

— Ви, кажуть, журналіст? Ви, мабуть, і писатимете...

З одним перекинешся словом, з іншим затримаєшся довше побіля вікна, з третім дискутувати почнеш, як з перворобцем Бранком Кочичем. Бранко — професор, він багато років віддав вихованню партійних кадрів, викладаючи у Вищій політичній школі. О, з ним можна цікаво поговорити.

Це той Бранко Кочич, який доводив мені з Москви до Белграда: Союз комуністів Югославії не керує країною, економікою, політикою, культурою, наукою, а ви-хо-ву-є маси.

— Та зрозумійте ви, нарешті, девіз нашої партії: «Водіті, алі не руководіті»! — пристрасно, добре поставленим голосом декламував Бранко, закликаючи на поміч все своє ораторське мистецтво, яким він володіє досконало.

— Мені важко це збагнути, — говорю я. — Ви кажете: «Водіті». А що значить водити? Вести за собою. Вказувати шлях. Спрямовувати.

— Як вам пояснити... Перекладу оте «Водіті, алі не руководіті». По-російськи буде так: «Руководить, но не водить за руку».

— Коли партія — провідна сила, вона керує, вона на основних, вирішальних ділянках ставить комуністів, які й проводять лінію партії в життя?

— Правильно. Комуністи й у нас мусять проводити лінію партії. Але не обов'язково, аби керував заводом, задругою чи агрокомбінатом комуніст. Ви зрозумійте: «Не водить за руку».

— Без дрібної опіки?

— Саме так — без опіки.

— «Водіті, алі не руководіті», — повторюю той афоризм, думаючи: слова немов збагненні. Треба вникнути у їхню суть, так би мовити, на практиці.

Кажу розмовникові:

— Сподіваюся — розберуся на місці, у мене ж будуть зустрічі з комуністами на заводах, в задругах,— заспокоюю розбентеженого Бранка.

— Розберіться, чого ж,— почав справді заспокоюватись Кочич,— ми б дуже хотіли, аби більше і більше ваших людей приїздили до нас, цікавилися, як ми живемо. А ми до вас... Що хороше є у вас, і ми переймемо. Що в нас є гарне — не стороніться, не нехтуйте. Подумайте, може, і наше знадобиться? А чого ж?.. Зоддалеки важко роздивитись, що воно діється в іншій країні.

Бранко осміхається чомусь своєму, довгенько мовчить. Проти нашого купе стоїть Ясмiна Крстанович, худенька, білявенька молодиця, і вдивляється в вікно. Я з Ясмiною вже познайомився. Вона працює на радіо. Їде з Москви, на один день завітала до Києва, була в гостях у Михайла Стельмаха. Вона перекладає «Гуси-лебеді летять» на македонську мову. Подобається Ясмiні Київ древній, мова наша співуча.

Ясмiна призналася: вона чекає зустрічі з чоловіком, в угорській столиці в Будапешті побуде днів зо два. Чоловік зустрічатиме її на вокзалі. Хто в Ясмiни чоловік? Комівоєжер.

Повіяло чимось далеким, минулим, згадалися Чехов, Шолом-Алейхем, їхні невмирущі персонажі. А може, це по-вашому просто торгпред, представник якоїсь зовнішньоторговельної організації, а в македонців збереглося древнє слово? Зміст новий, а слово — старе.

Радіожурналістка запрошує в Скоп'є:

— Приїздіть, виступите на радіо. Ми часто передаємо ваші народні мелодії. Македонці люблять українські пісні.

З нами їде молодий інженер з Белграда Светомир-Дуда Фадевич. Це він помінявся з Бранком місцем, аби бути в товаристві знайомому. І часто забігає в купе, винуваю позираючи на мене: чи не ображається набурмосений тип, тобто я?

Светомир-Дуда працював у Москві на югославській виставці, їздив до Ленінграда і захоплений містом-музеем:

— Іншого такого немає в світі!

— Бо ви не були в Києві,— напівжартома-напівсерйозно зауважує я.

Інженер розкотисто регоче.

— А ви знаєте, Вася, у сербів є теж приказка про кулика, що вихваляє свою мочвару...

— Ось приїдете до Києва, переконастесь, що я не кулик, а місто моє — не мочвара, — одбиваюсь од Дуди.

— Для того, щоб ми порозумілися, потрібна обстановка домашня, потрібний затишок.

Светомир-Дуда записує до мого блокнота свою белградську адресу. Я не обіцяю, мовляв, протокол буде. Як випаде, то завітаю. Дякую за увагу.

— Як це по-сербськи, до речі? — цікавлюся.

— По-сербськи «Дякую за увагу» буде: «Благодарім на пажні». А от по-словенськи звучить для вашого вуха дещо незвично й трохи смішно: «Хвала за позорност...»

А ще в вагоні нашому їдуть артисти естрадного ансамблю АБС на чолі з молодим і гарним Шпишичем Звонко. Блідувате, видовжене і стомлене обличчя у Шпишича. На голові — багато русявого волосся. Так багато, що воно закриває шия, розсипається по плечах. Розпатланістю та ще білими вузепькими і коротенькими штанцями, наче він з них виріс, Звонко відразу привертає до себе увагу. Надто дівчат і молодиць. А коли б вони ще знали: Звонко — популярний у Загребі, та й по всій країні, естрадний співак, то жіноцтву це б більше імпонувало.

По-юначому стрункий і жвавий, Звонко не може всидіти довго на одному місці, він підходить до своїх земляків і в який уже раз розповідає про успіх гастролей АБС в Москві та багатьох інших містах країни.

Шпишич з молодечим запалом і так красномовно оповідає, що я не просто уявляю, а бачу очима заморочену Звонком та його мистецтвом дівчину-росіянку Неллю Масленникову, котра ходила за ним, мов тінь, побувала на всіх концертах естрадників із Загреба. Дівчина з Ярославля, а приїхала в столицю, щоб ще і ще раз послухати югославських естрадних артистів. В Москві у неї не було де ночувати. І хлопці віддали свій номер, а самі тулилися як-так в іншому.

— Що я вам скажу... — Це вже мені говорить Шпишич, пеквапливо, нсмов вибачаючись, і пильно розглядає свою випещену руку з довгими пальцями. На одному я побачив вінчальну каблучку. — Коли б я не був одружений, або не любив своєї дружини так, як я люблю, то кращої подруги життя не побажав би, як Нелля Масленникова.

Ми все ближче й ближче під'їжджаємо до Белграда. Мої нові приятелі якісь розбентежені. Та воно і не

дивина — кожен давненько з рідної хати. Знову бачу Ясміну. Де вона взялася тут? А Будапешт?

— Е-е,— махає зневажливо і картинно рукою на чорнявого красеня з вусиками.— Знайомтесь, мій комівояжер, що не зумів дістати номера в готелі.

Красень з вусиками щасливо осміхається, жмуриться, мов кіт на теплій черені. То, мовляв, вона тільки каже так. А рада, що їдемо додому. Правда, Ясміно?

Вона осміхається йому очима, сповненими інтимами. Очі її злодіювали на комівояжерові, хмелили його уяву. Авжеж, рада Ясміна, бо додому їде, до-до-му!

Підстав для хвилювання і у «Васї» теж повний міх. (Мене югослави називають «Вася»). У Васї чимало речей: подарунок колегам з «Младіни», і сувеніри секретареві Спілки письменників Сербії Младену Олячі та кореспондентові «Правды» в Югославії Тімуру Гайдару. Так, Тімур — син знаменитого письменника Аркадія Гайдара.

До речі, я дав на всякий випадок телеграму Тімурові. Може, вийде? А як ні? Це і з речами возня, і з оформленням квитків. Коли я заїкнувся про це моїм новим знайомим, вони запевнили: не поїдуть додому, поки не влаштують мене, а Светомир-Дуда навіть зрадів, що багато часу до люблянського поїзда.

— Пообідаємо в мене. Моя мама такі сербські страви готує! Ні, ні, я не хвалю свою мочвару...

Їдемо через Воеводину. Дуже вже вона нагадує Україну, особливо Полтавщину. Воеводина — житниця Югославії. Вона дає країні пшеницю і всяку пашницю. Мені б хотілося проїхатися по Воеводині ще й тому, що там є місто Новий Сад і село Руський Керестур, де живуть українці.

А поки що наближаємося до югославської столиці.

— Вася, дивіться, це Новий Белград. О, не подумайте про мене, як про кулика, що хвалить свою мочвару. А таки на місці оцих модерних кварталів справді кілька років тому була мочвара. Дивіться, отой архімодерний будинок, що нагадує гармошку,— то картинна галерія...

Белград зблизька... Вокзал одноповерховий, непоказний, а суєта суєт, як і на великих. Снують носильники, спокійно-заклопотані залізничники. Светомир-Дуда торкає мене за лікоть:

— Вася, ти не хвилюйся. Обідати будемо в мене. Мама знаєш як уміє...

Мені допомагають винести валізи, вузли. Я не встигаю подякувати Светомиру-Дуді за увагу, як чую:

— Вася, я тут!

До мене поспішає з торбою не торбою, саквоюж не саквоюж (з тим невизначеним предметом не розлучався і в Києві) Йоже Шірцель.

Ще в Києві я достеріг — Йоже чолов'яга веселий, дотепний. Він посидів якусь годину в редакції, а вже здалося: давно знаємо його, спілкуємося з ним. Йоже належить до того типу журналістів, який відразу стає своїм, домашнім, наським... Отож заприятелілися ми з Йоже, ще не з'ївши ні грама солі. Зрадив, побачивши його з нерозлучною валізою.

— Вася, сігурно!

Хіба ж не розчулить така увага?

Біля нас зупиняється невисокий кремезняк, з засмаглим обличчям чоловік і з люлькою в зубах. Виймає люльку, говорить, осміхаючись:

— Коли ви Вася, то, мабуть, і Большак?

— Тімур Аркадійович?

— Власною персоною.

От тобі й на! Як кажуть росіяни, «не было ни гроша, да вдруг алтын!»

Светомир-Дуда кисло дивиться на Шірцеля й Гайдара, подає мені руку і як з рукава сипле:

— Вася, не загуби адреси. Я з мамою буду чекати.

Бранко запрошує в Загреб, Ясіна з чорновусим кра-сеном — у Скоп'є, Звонко теж сподівається...

Тімур Гайдар пропонує свої послуги транспортні.

— Я можу бути і гідом...

— Тімуре Аркадійовичу, я резервую за собою право звернутися до вас за допомогою через десять днів. Добре? А зараз Йоже заопікується мною.

— Ну, то до зустрічі. Я сьогодні якраз перебираюсь на нову квартиру. Клопотів... — понихкує Гайдар люлькою.

Прощаємося. Оптиміст Йоже кладе руку на моє плече:

— Вася, все буде сігурно!

— А що таке сігурно?

— Ну, добре, чудово, прекрасно, обов'язково...

— Будемо сподіватися, дорогий Йоже.

Ідемо в Белград. Мене цікавить все. Я прислухаюся до дихання столиці Соціалістичної Федеративної Респуб-

ліки Югославії. Що тут за люди живуть? Про що вони клопочуться? Яким радощам радіють? Якими печалами печаляться?

Буду дивитися з усієї сили, як казала одна маленька дівчинка своїй мамі про жінку з великими, чорними, виразними й красивими очима: «Мамо, глянь, ота тьотя з усієї сили дивиться».

То й я буду так, з усієї сили. Не минатиму дрібниць, вживатимусь у побут, звичаї, намагатимусь вивчати їх, при звичаюватись до тих звичаїв. Читаю вивіску: «Берберін Лазар Петрович».

— Хто такий Лазар?

— Перукар.

— Приватний?

— Так.

— То приватна власність заохочується державою?

— Допускається, — по хвилі відповів Йожке.

Друга вивіска: «Озіміца».

— Що таке «озіміца»?

— То магазин, де продають овочі, фрукти на зиму — картоплю, моркву, капусту, цибулю, — терпляче тлумачить Йожке і чомусь уже осміхається.

— Чого ти?

— Ще у нас у Словенії «озіміца» кажуть на великий живіт. Як це по-українськи?

— Живіт. Але коли великий, то — черво... А ще кажуть — баняк. То це — натяк?

«Преглед робе не обавезує куповіну». Це велика вивіска на універмазі, котра розтлумачує відвідувачам: можна просто подивитися товари, не обов'язково купувати.

— Подобається?

— А чого — добре. Ніхто тебе не смикатиме за полу, не нав'язуватиме товарів, які тобі не потрібні сьогодні. А в інших смикають?

— Поживеш, Васья, все побачиш на власні очі. — Йожке вірний своїм принципам — показувати, розказувати, але не узагальнювати.

«Читалніца»... Не лякайся, шановний читачу, я не всі вивіски підряд витлумачуватиму. Але ж читальня? Як у нас колись були хати-читальні?

Заходимо, просто відчиняємо двері з вулиці до величезного залу. Тут багато людей. І, незважаючи на це, тиша розкошує. Тільки шелестять сторінки газет і журналів.

Що ж, зручно. Заходиш, сідаєш у м'яке модерне крісло, береш на столику потрібні тобі газети і гортаєш. Як немає на столику, тобі принесе девойка, що м'яко, намагаючись не стукати каблучками, ступає між кріслами.

Сідаємо й ми, гортаємо свіжу штампу, як тут говорять. На газетних кіосках так і написано «Штампа». Он воно як. Ми критикуємо один одного за погані статті, називаючи їх образливо штампом... А наші колеги всю пресу називають штампою...

— Подобається в читальні?

— Так. Одначе...

— Що — одначе?

— Ви курите тут.

Справді, над кожним столиком піднімається біла тютюнова хмарка.

Ідемо далі. Йоже не був би Йоже, аби не звернув до найближчої кав'ярні.

— Малку, малку,— заспокоює мене.

Справді, чашечки для кави малкі, такі вже маленькі, як наперстки. Та й не любитель я кави.

— Ти мене після трьох чашечок не пускай до кав'ярні. Бо мені погано буде. І люблю каву і ненавиджу,— признається Йоже.

— Любов і ненависть — тема багатьох драм у світовій літературі,— нагадую.

— До драми ще не дійшло. Ти просто не дозволяй мені пити більше трьох чашечок. Бо в мене вже були сердечні приступи через ту капосну любов до кави. То ти той... Домовилися?

— У країні, де я гостю, хіба посмію затискувати колегу? Це втручання у внутрішні справи...

— Не жартуй. Це серйозно. Домовилися?

Хай буде й так. За годину по тому забрели ми в буфет. Перша кімната — власне буфет. Над дверима в іншу висить табличка: «Сала за ручак і вечеру» — «Зал для обіду й вечері»).

У першій буфетній кімнаті вам дадуть п'ятдесят грамів шлівовіци, навстоячки, звичайно, як називають швиденький перекус французи, а ля фуршет.

Біля стойки бармена круглі стільчики.

Йоже благально дивиться на мене.

— У тебе до поїзда ще є дві резервні чашечки кави,— заспокоюю.

Йоже замовляє каву — собі й мені. Розмішуючи мініатюрною ложечкою в мініатюрній чашечці, дивлюся у вікно. Читаю «Београдська філхармонія».

Йоже помітив мій інтерес до «філхармонії».

— Як повернемося з Словенії, сходимо на концерт. Дивись — на честь річниці Жовтня буде велика програма. Зірки столиці будуть.

Час уже повертатися на вокзал. Читаю вивіску на якійсь майстерні: «Лімар Лазар Секідкі».

Йоже киває на вивіску:

— Бляхарі полюбляють приватну власність.

— У вас є навіть приватні заводи, фабрики?

— Ні, заводів немає. Приватні підприємства обмежені державою. Не більше десяти робітників може мати власник якоїсь майстерні. Є й інші обмеження.

Перед самим вокзалом люду густіше — тут і торгівці з лотків, і пасажирів, що поспішають на вокзал. Читаю: «Уліца Гавріла Принципа».

— Це на честь того Гавріла, що стріляв у Фердинанда? В новій історії ту подію історики називають «Постріл у Сараєво»?

— Так, його іменем названо вулицю.

Вулиця Гавріла Принципа веде до вокзалу. Проходимо обіч базару. Йоже очима показує — зайдемо? Такі дебели молодіці, як на сорочинському ярмаркові, такий же галас стоїть. Одні жінки голосно рекламують найкращий у світі перець, інші пропонують груші, на всю Воеводину, треті підкидають червонобокi яблука. Якийсь дідок сидить на низенькому стільчику і плете сітки-авоськи. А ще сидить тітонька з насмішуватими очима, мовчить і осміхається. І погляд її говорить: «Я не галасую, як усі, але спродамся раніше за інших. Бо в мене ж тов-а-ар!»

Таких тіток я бачив і на Яготинському базарі, і на далекій Волзі, в містечку волзьких болгар. Йоже киває на усміхнену тітку.

— От би тобі таку ташту...

— А з чим його їдять, оте «ташта»?

— Ташта по-вашому теща.

У мене тільки до Белграда квитки у спальному вагоні, а з Белграда до Любляни — у звичайному. Той вагон схожий на наш купейний. Тільки купе тут на шість чоловік. М'які дивани на трьох. Можна й спати, але сидячи...

— А чи далеко до Любляни? — цікавлюся.

— Треба проїхати майже через усю країну. Десь о третій виїдемо, а о дванадцятій ночі прибудемо.

Речі поставили вгорі на спеціальні полиці, подрімали трохи, аж поки не почули:

— Йоже, це ти?

Йоже підхопився назустріч розповнілому, рум'янолицьому дядюзі, що ледве не запізнився на поїзд, вскочив у вагон на ходу.

— Де ти взявся, Бранко?

Відзначаю сам собі — тут густо Бранків, як у нас Іванів.

Мене знайомлять з красенем років за сорок. Бранко має вигляд гуляки чи купчика, що вже перебрав. Смаглолиций, раменистий, очі мов стиглий пасльон. І відчайдушні, веселі, трохи насмішкуваті. І обличчя не було б симпатичним, коли б його не прикрашали чорні, з ранньою сивизною вуса.

— Ходімо обідати в ресторац. Яка радість, що я тебе зустрів, Йоже.

— Ми з Вася вживасмо лише пиво. А я ще одну каву можу.

— Пийте ви пиво, а я сливовицю. Давненько не пробував.

— Хворів? — дивується Йоже.

— Я ж тепер живу в Італії. А сливовиці в Італії пемас.

— Що ти там робиш?

— Працюю. Текстильнику в Італії робота знайдеться. Ну, ходімо.

В ресторані вже сидів Шпишич Звонко, він їхав додому в Загреб.

— Звонко,— заволав Бранко.— Звідки ти тут взявся, друже?

Звонко розставляє руки для обіймів.

— Повертаюся з Радянського Союзу. Он ми разом з Вася їдемо. Ви знайомі?

— Ми познайомилися, і я вже встиг достерегти: Вася — неовноцінний, він не п'є сливовиці.

Бранко нараз замовкає, піднімає свої куці брів догори.

— Щось ти, дорогий Шпишичу, спав з лиця.

Він манить пальцем офіціанта, а коли той побіг виконувати замовлення, крикнув навздогін:

— І не забудь чінчін.

Йоже оповідає мені про Бранка. Він інженер-текстильник, працює в Італії, бо на батьківщині, на жаль, роботи йому немає. Ні для кого не секрет, офіційна цифра безробітних давно вже переступила двісті п'ятдесят тисяч. Уряд дозволяє і робітникам, і спеціалістам виїздити з країни на заробітки в Західну Німеччину, Італію, в інші країни.

Забіжимо трохи наперед, у весну 1971 року.

Нещодавно Йосип Б. Тіто, виступаючи на засіданні Союзної конференції Соціалістичного Союзу трудового народу Югославії, сказав, зокрема: «Нелегко дивитися на речі, коли майже мільйон осіб, до того ж з нашої соціалістичної країни, працює в різних країнах і створює додаткову вартість капіталістам. Ми постійно повинні працювати над тим, щоб якомога скоріше створити умови для повернення цих наших громадян додому і для забезпечення їх роботою в країні... Робітничий клас не може більше затягувати пояси».

Та повернемося до бесіди.

— Що ви там інтимничаєте? — перериває нашу бесіду Бранко. — Он принесли ваше пиво... Післязавтра маю їхати знову в Італію. Як транить не поїду — обов'язково запрошу вас на лапч. Ей, Звонко, покажемо журналістам, як треба пити. Ну, чінчін.

Йоже нахилиється до мене і розтлумачує.

— Це його постійний тост по-італійсько: чінчін...

Та минає час, і я вже не можу дивитися на веселоюкого Бранка як на пропийдушу. Він заклопотано оповідає Йоже про свої заробітки, хмуриться, коли згадує ліри і свої домашні химерії з тими лірами. Просто Бранко веселої вдачі чоловіка і не вміє довго хмурка хмурити. Такий він є, текстильник Бранко.

Відхилившись од свого приятеля Йоже, знову заяснів поглядом, веселоюким обличчям.

Продрімали ми малі й великі міста та села, лише в Загребі розбудив мене Йоже, подивись, мовляв, цілком сучасне місто.

Скоро Любляни. Тут нас, мабуть, зустрічають. Питаю про це Йоже.

— Усяке може бути. Главні уредник може занедужати на цю годину, а Мішо поїхати у відрядження. От і вся редакція... — підготовляє на всякий випадок київського колегу Йоже Шірцель.

— Йожє, прошу мене правильно зрозуміти. Я не жадаю, аби мене весь колектив редакції зустрів. Але ж де поділися інші співробітники?

— Які інші? А-а, Маріца і Лізіка? Ну, вони жінки. Їх чекають вдома чоловіки. А зараз північ... У нас ще є фотокореспондент Андрей Агнич, так він зараз у Росії. Може, навіть у Києві.

— І все-таки — де ж поділася решта співробітників? — доскінуюсь я.

— Яка решта? Немає в нас решти. Всіх наших у журналі «Младіна» полічу на пальцях. Це той випадок, Вася, коли образний вислів треба розуміти буквально. Бо такі справді: можна полічити на пальцях наших «младінців»: Наце Боршнер (головні уредник), Мішо Саміде (заступник, він же веде культуру), Йожє Шірцель (політика), Маріца (листи), Андрей Агнич (котрого немає) фотокореспондент. А ще Лізіка. Вона в нас і завідує редакцією, а ще по сумісництву кур'єр, а ще вона ж і прибиральниця, а ще керуюча прийомами гостей. От і всі. А ще ж лишилися чотири пальці...

— І це па тижневик? На чотири журнали в місяць? — дивуюся-милуюся.

Очі за склом рогових окулярів сміються.

— Не чотири, а п'ять. П'ятий — літературний додаток, — розтовкмачус Йожє.

— А хто робить додаток?

— Кожний з нас додатково один раз на квартал.

— Дивоглядія!

Приїхали. Ура! Нас таки зустрічають.

І справді, на пероні походжали дві молоді парочки. Повнощогого й густобрового підтоптаного молодика ще не дуже впевнено тримала під руку дівчина. Друга парочка почувалася куди впевненіше. Коли молодий мужчина з повним обличчям мав перспективу на озімніцу, то другому вона не загрожувала. Стрункий, високий, жвавий, він то тримався ліктя жіночого, який належав худорлявій дамі, то кидався до залізничного чиновника і щось енергійно доводив йому.

Запримітила нас, а точніше Йожє, худорлява дама.

Почалася церемонія зпайомства. Товариш, що мав перспективу на озімніцу, був головні уредник «Младіни» Наце Боршнер.

А його юна супутниця — наречена Мойца.

Високий чоловіча років тридцяти в окулярах та худорлява дама — подружки Мар'яна і Мішо Саміде.

— Добро дошли! — люб'язно висловлює головні уредник вітання, яке і в болгар звучить подібно — «Добро дошли!» Щось на зразок «Ласкаво просимо».

— Добро дошли,—повторюють усі. На нас чекали два автомобілі. Наце гостинно одчинив дверцята своєї «Шкоди».

— Згідно з міжнародним етикетом Вася поїде зі мною.

Йоже підкинув приказочку:

— Та й взагалі гість, як певільник: де посадять, там і сидітиме.

— Е, ні,—заперечую я.— У нас кажуть: гість як чирка — де захоче, там і сяде...

Але моє бажання в даному разі збіглося з бажанням шановного Наце. Доїхали ми до готелю «Лев» двома машинами.

Піднялися на п'ятій поверх. Я розв'язав торби і влаштував імпровізований «прийом» виключно з українських страв і питва. У мене знайшлися помічниці. Мойце різала запашний український хліб і підносила кожному скибку. Мар'яна четвертувала товсте, на долоню, сало.

— Увага! Українське сало.

А за ним пішли таранка, горілка з перцем, коньяк «Таврія», мариновані гриби, мариновані помідори й чорна ікра...

Почався прийом. Господарі-гості хвалили українські продукти, наскільки напої і консервовані фрукти.

— Сігурно! — темпераментно виголошувала вирлоока жіночка, дружина Мішо Саміде — Мар'яна.

— Сігурно! — стримано, але вневчено і щиро погоджувався головні уредник.

ЙОЖЕ ШІРЦЕЛЬ З ЛЮБЛЯНИ

Вранці на місто виповзли з гірських ущелин клубки сивого туману. Згори впиз видно було лише рожеве намисто лампочок-мигавок — то мчали в сивому тумані автомобілі.

Любляна трудова піднімається о п'ятій ранку, бо трудитися починає о шостій. Прокидається люд і прошкує, їде, поспішає до своїх установ, заводів і фабрик, магазинів і бюро.

Зате після одинадцяти сонце з'їдає туман, і місто, немов умите вранішньою росою, сяє чистотою і своїми новітніми будовами, сучасними кварталами.

Перше враження — в Любляні багато світла, простору. Це тому, що місто має широкі площі й проспекти. Я живу в п'ятсот першому номері, що перекладається на словенську — петсто ена.

О, тут не круїз, спокійно видивляюся на вранішні люблянські тумани. Суднове радіо не кличе до сніданку, не запрошує швиденько виходити до автобусів, — темпо, темпо, темпо! До десятої встигну. Приїде Йоже, оглянемо місто — так домовилися.

Стук в двері. Молодий офіціант з ресторану «Лев» котить легенький візок. І вітається:

— Гутен морген. Бітте шьон.

Він має мене за пімця.

— Гутен морген, — відповідаю з усмішкою. — Але я громадянин Радянського Союзу.

Хлопчина заморгав очима, осміхнувся щедрою усмішкою.

— Вибачте. Добрий день. Дуже приємно. Я вперше бачу радянську людину, — поспішає він по-російському.

І в очах його я прочитав благаання повірити в те, що скаже ось тепер. Тож він, помовчавши, переборюючи в собі якусь бентежну хвилю, додав рішуче:

— Радянські люди — наші вірні друзі!

Я охоче підтримую заяву молодого офіціанта. Були, є і завше будемо надійними друзями. Запитально показую на паруючу каву, на масло, булочки, яловичину на візочку.

— Ваш сніданок, — кланяється хлопчина.

— Але я не замовляв у номер, — одбиваюсь.

— За вас заплачено. — Він виймає з кишені ключ мого номера з масивним пластмасовим брелком, на якому вигравіровано цифру 501. — За петсто ену завжди платять.

— Дякую. Але я вже поспідав.

Хлопчина картинно знижує плечима: мовляв, коли мос не в лад, то я зі своїм назад. І повертає свій легенький візок до виходу.

— Ауф відерзейн... Вибачте. До побачення.

Оп воно як! Виходить, основна клієнтура готелю — німці, австрійці. Дістаю карту. Словенія найближча з усіх югославських республік до Заходу. Недарма ж кілька сторіч онімечували Габсбургів пайдальшу слов'янську гілку з великого слов'янського дерева. А чи онімечили за століття?

Перші враження говорять не на користь Габсбургів, хоч молодий офіціант і гутенморгав. Отака історія з географією.

Але Йоже, певне, уже чекає внизу. Іду шостим поверхом і не бачу ані лялечки. Ні чергових, ні старших чергових, ні якихось тіточок, що снують коридорами будь-якого іншого готелю.

Спускаюся новітнім двигалом-тихоходом, ліфтом, до першого поверху. Тихоходом я називаю тому, що ходить ліфт справді беззвучно. І швидко. Внизу віддаю молодіку ключ від свого номера. Бачу лише двох скромно й елегантно одягнених службовців. Вони і оформляють пожильців, і одержують гроші за прожиття, і відповідають на телефонні дзвінки, й інформують про всілякі видатні місця Любляни. А ще цікавляться, як спалося, чи не було яких незручностей в номері, чи не холодно, чи не заважає відпочивати вуличний рух...

Шукаю очима Йоже, а натикаюсь на чоловіка середнього віку в форменій лівреї.

— Ви хотіли щось запитати? Ви когось шукаєте?

— Так, шукаю свого приятеля.

— А він уже заходив, просив передати, що чекає в своєму «Фічо».

— Вельми вдячний вам.

— Ні за кай. Просім,— ледь вклоняється той, у лівреї.

Йоже нетерпляче походить-тупає побіля свого маленького автомобіля, котрого називають тут «фічо» (за те, що він трохи менший від звичайного «Фіата»).

— Як спалося на нашій словенській землі? — Йоже, свіжопоголений, папахчений ледь вловимими парфюмами, веселий і бадьорий, як завше, з пахучою сигаретою, іде назустріч.

— Як дома,— чесно признаюсь я. Адже журналіст часто мапдрує. І звик до будь-якого сервісу — і до соломяного і до фешенебельного. Справді, де тільки йому, бурлаці, не доводиться спати-почувати — і на сіні, і на березі річки, і в самотньої древньої бабусі на селі.

— Прошу,— Йоже люб'язно запрошує до своєї мініатюрної черепашки, в яку гостеві важко втиснутися.

— Аби я знав, що приїде журналіст з такою озимницею, я б купив справжнього «Фіата»,— зробив перший укол «несерйозний» Йоже.— У вас там будують завод «Жигулі». Але, боюсь, поки запустять того автомобіля в серійне виробництво, збільшиться в декотрих озимниця і... тоді купи «Меркурія» або «Волгу».

Коли рушили, Йоже признався:

— Весною я продаю «фічо» і купую нового автомобіля, а то мої молодші колеги вже дивляться скоса. Журналіст, мовляв, як журналіст, а їздить на не першої молодості «фічо».

— Автомобіль у вас можна купити вільно?

— Не зовсім вільно. Черга все-таки є. А ще було до цього року так зване поручительство. Два приятелі мусили поручитись. Коли ти не спроможний будеш за п'ятнадцять років виплатити гроші, то поручителі мусять розрахуватися... Чого смієшся? — не повертаючи голови, питає Йоже.

— Знайти б такого поручителя... А серйозно ще одне питаннячко: скільки коштує малогабаритний, скажемо, автомобіль?

— Відповідаю: якихось півтора мільйона динарів.

— А ти скільки одержуєш щомісяця?

— Мабуть, тисяч двісті з гаком, як ви, українці, кажете. Авжеж, старих динарів. Данке шьоп. Мерсі. Сєнк ю. Дякую.

— Люблю поліглотів.

— А я гумористів.

Автомобіль минув широкі міські проспекти і покотився вулицями передмістя. На одній виділяється серед інших старовинний будинок,— видно, замок якогось німця або онімеченого багатія.

— Ізвршні свет,— пояснює водій «фічо».— Виконавча рада. За ним рожна долипа. Що це таке? Од слова рожка...

— Долина троянд?

Я побачив чотири літери на будинках — Трст. І всі пригосні. Важко їх вимовляти.

— Це вулиця, звідки виїзд на місто Трієст. А Трієст ми пишемо Трст.

Звертаю увагу водія на численних велосипедистів,

— То — спортсмени?

— Ні. Просто люблянци. Коло — звичайний і найпопулярніший вид міського транспорту.

Згадав я Копенгаген. Там теж тисячі велосипедистів, навіть черниці в своїх довгих балахонах відчайдушно крутять колеса велосипедів та мотопедів. Адже комунальний транспорт — дорогий.

— А зараз поїдемо в студентсько населє.

Замкнена система кількаповерхових будинків із спортивними майданчиками посередині — то і є студентське селище.

— У вас теж так, — згадує господар маленького «Фічо». — Тільки ви почали будувати їх років сорок тому. Пам'ятаю ваш «Гігант» у Харкові. О, то ціле студентське місто.

Що й казати. «Гігант» звучить навіть тепер, коли з'явилось багато новітніх, сучасних студентських містечок. Біля двоповерхового старовинного будиночка Йожке гальмує і, як гід, інформує:

— У цьому будинку 27 квітня сорок першого року формувалася Освободілна фронта словенського народу.

Проїздимо повз пам'ятник політичному діячеві Борисові Кидричу. Йожке каже: автори проекту хотіли знайти оригінальне мистецьке розв'язання монумента: скульптуру поставили не на п'єдестал, а просто на землю. І пам'ятник, так би мовити, в динаміці — Борис Кидрич стоїть і говорить.

— Ну, як?

— Будемо відверті?

— Будемо. Завжди.

— Не подобається.

— Мені теж. Значить, уперед?

Зовсім уже за містом мій добрий гід показує Високу політичну школу, де слухачі вчать три роки. Там — два факультети — журналістики та загальнополітичний. На останньому факультеті студіюється, в основному, як сказав Йожке, політологія.

Поминули невеликий акуратний міст через Саву. Он коли я тебе здивав. Понад тридцять років тому вчитель географії викликав мене до карти і говорив:

— Покажи річки Югославії.

І коли ти забув — не біда. З місця підкажуть твої друзяки: Сава, Драва, Морава. Це так легко запам'ятати — Сава, Драва, Морава. Як вірші.

— А ще? — доскіпується вчитель.

— Як ще? — дивуєшся ти. — Я ж сказав — Сава, Драва...

— То ти думаєш, що в Югославії і річок більше немає? А найбільша річка? Ну, як ото в пісні «Тихо, тихо...» З-за парти Степан Коваленко ехидно підкаже:

— ...дівка косу чеше...

Ти чесно повторюєш:

— Тихо, тихо дівка косу чеше...

Клас зривається реготом, регоче і вчитель, здається, регочуть і сніжинки, що кружляють за великими вікнами нової школи. Не смієшся лише ти. Не можеш збагнути, чого це всі такими веселунами стали?

Вчитель розтовкмачує: ще є в Югославії якийсь Дунай. Але він випадає із легенької скоромовки — Сава, Драва, Морава...

За Савою, як каже Йожке, іде сад і солата. Деінде стоять юнаки й дівчата, групами й поодиночі з піднятими вгору великими пальцями, — голосують на дорогах.

Йожке розтовкмачує. То — автостопери.

— У нас автостоп дуже розвинений вид транспорту. Кожен зацікавлений в автостопі. Бо має від того втіху і вигоду. Автомобіліст може виграти телевізор по спеціальній лотереї. А автостоперу теж вигода. Бо його везуть. Отже, всім гарно.

Торохтимо мостом ще через одну річку з ліричною назвою — Люблянiца. Мабуть же і Любляна від Люблянiци?

— А тепер поїдемо до мене на обід. Главні уредник звелів пильнувати за твоїм здоров'ям. Аби воно не похитнулося. Не дай боже змарнієш у нас... Отже — на обід.

Йожке не був би Йожке, аби не підкидав колючок. Може, і Йожке походить від слова їжак? Не доїхавши до дому, заходимо в прехрану. Так називається торгове підприємство.

За чашкою кави Йожке оповідає мені різні билиці. За перегородкою дебела, вищепена, кругленька жінка з пасупленими підбитими бровами мис підлогу. Хитаються триповерхові кліпси в такт її рухів. Кліпси, далєбі, дорогі.

— Як ти думаєш — хто ця мадам? — Йожке киває на молодицю з двома підборіддями і коштовними кліпсами.

Я знизую плечима. Мабуть же прибральниця.

— Не вгадаєш, хоч сто років думатимеш. То дружина одного професора.

— Вона що ж, підробляє?

— Тобі бракує фантазії. Цій тітоньці адміністративний суддя присудив таку кару — мити підлогу в магазинах у своєму районі, аби бачили знайомі. Вдома, мабуть, вона такої роботи не робить.

— За що ж їй такий присуд?

— У вас є клептоманки?

Не розумію, чому цій слабості, цій хворобі мусять віддавати перевагу жінки? Я знаю клептомана-мужчину, що краде книжки. І краде майже відкрито. Той хитромудрий клептоман назбирав з крадених книжок унікальну, може, єдину в місті, домашню бібліотеку. Їй би назву дати — клептоманське чи клепто-бібліотека?..

— А що вона крада, професорша?

— Шоколад. Люблянські мадам, місцеві клептоманки, крадуть пересічно чомусь шоколад. Вочевидь крадуть. Адміністративний содник, суддя, за малу вину засуджує до тридцяти днів арешту або штрафує на 3000—5000 динарів. Окрім того, у нас є вища, так би мовити, мережа судів, але то за серйозні злочини. Інша воліла б, аби її засудив общинний суд. Краще б у тюрмі відсиділа, ніж отака ганьба... Люди ж пальцями тикають.

Йоже осміхається з-під жорстких вусів.

— Що це я тобі про суди. Наче у нас іншого життя немає, окрім судів. Пішли вже на обід. Он і хата моя.

У хаті тій гостя зустріла привітна, золотоволоса господиня в окулярах. Повна, гречна. У нас про таких кажуть: «Гарна молодиця, хоч з лиця води напийся». Окуляри не псують її округлого обличчя, а надають солідності, статечного вигляду. Мартіна професор, читає курс бібліографії в педагогічному вузі. Не пасує їй лише цигарка. Часто курить. І до обіду, і в час обіду. Тут, здається, курять усі жінки. Я запримітив: любить Мартіна повторювати «йа». «Йа», німецьке «так», дуже прилипло до словенської мови. Одне з небагатьох, бо словенці у, здавалося б, нерівній, мужній боротьбі з асиміляцією, з онімеченням перемогли, вистояли.

Шкода, ми так мало знаємо словенську літературу, надто багату поезією, перекладену на багато мов світу. А які пісні тут співають? Мар'яна Саміде мені подарувала мініатюрну книжечку «Трісто народніх»,

У книжечці вмістилося триста пародних пісень, як і в невеликій, за нашими, українськими масштабами, республіці Словенії стільки розлилося чудових рік і мальовничих озер, виструнчилося багато мальовничих гір і затишних, тихих долин.

Пісне словенська! Ти, як і всяка пісня, душа народу, що відвоював тебе, вистраждав і зберіг для нових поколінь. Маленький ти народ, лише півтора мільйона налічуєш, а душа в тебе велика, а серце гаряче, а мудрість сягає у віки, у сиву давнину.

«В ТЕМ ГОРСКЕМ СВЕТУ...»

З чим зміряти горе народне?.. З чим порівняти його? Так каже пісня народна, яка оспівує сонце і контрастом — жалобу.

Сяє щедре сонце, як влітку, стелиться гудрон в гори, по обидва боки дороги мирна й красива словенська земля, яку роботящі руки прикрасили великими й малими містами та селами. Коли кажемо великими, то, звісно, в масштабах Словенії. Бо як порівнювати з Україною, то лише в Києві жителів стільки, скільки у всій Словенії.

Мирне небо, мирна земля, врочисто піднявся Триглав над словенськими просторами, ніби хоче повідати про сиву давнину, ніби хоче кинути докір людям за оту веселу безтурботність, з якою вони виїхали того недільного ранку із своєї столиці. Триглав — якась мізерна частка величних Альп.

Заклопотано шиплять шини на добрячому гудроні, підминаючи під себе кілометр за кілометром шляху. Ми звернули з центральної дороги. Обабіч чепуркуваті села, що їх стережуть ну просто-таки українські тополі.

Сьогодні неділя, отже, і ота бричка теж святкова, новенька, теж підчепурена, а може, лише для парадного виїзду споряджена? В празникову бричку запряжено два огирі. Ті молоді, в яблуках коники не перебирають ногами, а танцюють, пеначе хочуть сказати: «Це для нас не робота, а свято, як і для господарів. Звозити півдужини дядьків і тіток, малих діток в церкву у сусіднє село — то сама забава».

Господар сидить у передку, як і належиться главі фамілії, вирядженій по-недільному, а за ним жінки і діти теж у празникових обновах і теж врочисто-притихлі, задумливо-строгі.

Мирне небо, мирна земля, що відпочиває після того, як віддала людям літні дари. А он хтось, не розбираючи, де стежка-доріжка, павпростець по полю чимчикує. У капелюсі з короткими полями, в чоботях і галіфе, в короткому піджаку і з рюкзаком за плечима. О, та ще й рушниця в руках?

— То є ловець, — на устах Мішо Саміде вимостилася усмішка. Мішо сьогодні забрав мене до себе, у свій автомобіль, отже, і взяв обов'язки гіда. Не заздрю тобі, друже. Я належу до кореспондентів-нудняків, котрі не перестають ставити питання навіть уві сні.

А тут така нагода, погомоніти з приводу ловця, мисливця. Перед нами словенський мисливець. Ти такий же, як і скрізь, ти всюдисущий, ти сторожко ступаєш по осінньому полю з рушницею в руках, немов ось-ось має піднятися і посунути на тебе ведмедище, кинутись вепр, неначе плигоне і схопить тебе мертвою хваткою вовк, а хитрюща лисиця мелькне хвостом і — шукай вітра в полі.

За першим ловцем другий, по тому третій, четвертий...

— Скільки ж тих ловців?

Мішо притаює в куточках губ посмішку. І говорить, немов ціпом молотить:

— У всякому разі більше, ніж зайців.

І в нас так. Єдина, мабуть, різниця: немає у наших мисливців уніформи. Хто в що спорядився, в тому й никає по полю, болоту, калюжах, замерзлій ріллі, чагарах і нетрях. Чалапас і чекає тієї священної хвилини, коли «старшой» відкоркує пляшку, забулькає рідина, задля якої бив ноги, мерз на вітрі і па хвищі. Прокашляється мисливський отаман і беззастережно скаже:

— Ну, братці, ні пуху ні пера!

Якого пуху? Якого пера? Адже вовків, ведмедів, лисиць давно вже розполохали. Звірина збереглася хіба що в нетрях та пуцах заповідних. І це добре знають ловці, купуючи на полювання пляшку й закуску.

— І в нас так, Вася.

Попрошували собі ловці, котрі самі добре знають, що нічого не вполюють. Напливає на нас селище Бегуньє, за

річкою Бегунышчіцею. Село як село, невелике, затишне, по-осінньому парядне. Наряд простий — кучері садів, золоте листя. А над усім краєм — полями, лісами, садами, над річкою літає традиційне бабине літо. І тут воно є, бабине літо. Навіть в Америці я бачив той срібний витвір осені. Тільки там воно називається індійським літом. Так. Мабуть, на всій землі, де квітують весни, наливаються соками землі люди, є свої листопади й снігопади.

Але не над кожним селом височіє старовинний замок, мовчазний і суворий. Мовчазний, бо не хоче оповідати про таємниці свої; суворий, бо важкі ті таємниці. Коли каміння мовчить, то розкажуть люди, як у першу світову війну мордували німці у тамтому замку словенців, господарів цього мирного і гарного краю.

А ще повідає про те пісня, викарбувана в горах за селом Бегуньє. Викарбувана на камені, для майбутніх поколінь, на віки. Юначе і юнко, молоді та гарні, зупиніться на хвилику, послухайте, що оповіло каміння.

В тем горськем свету,
К'єр со в летіх зліх
Побіялі може, отроке, жеце,
Є знова мір а тазі с
всє тіх
Моріде тожі ін славі
умор'єне.

Сумна оповідь, юначе та юнко. В тому гірському краї, де за лихоліття убивали мужчин, дітей і жінок, тепер знову мир, мир тихий і ясний, і славить тих, що загинули.

Такий вільний переклад пісні, увічненої в камені.

Мир тихий і ясний. Долина Драга за Бегуньє теж притихла, немов чекає на когось, немов хоче і не може повідати людям свої таємниці.

Мир тихий і ясний. З планіни, полонини, спускається пастух, планшар, і веде з собою овець. Вони біжать попереду, дріботять позаду, а він всередині з герлигою споконвічною. Вівці помекують стиха, а пастух спокійно крокує все нижче і нижче з планіни, пастухи й вівці спускаються з гір.

Пастухи знімають капелюхи в долині Драга і йдуть мовчки. Здається, немов і мажара не скрипить і белькотливі ягнята не сміють бентежити тиші, врочистої тиші долини Драга.

Вся долина в полум'яних квітах — вогнених каннах,

в червоних сальвіях. Вони вкрили п'ятсот могил долини Драга. І пламеніють, як тільки зійде сніг, і палахкотять до першого снігу, до перших віхол.

П'ятсот талців, заложників, заснули вічним сном під старою фортецею. Там, у фортеці, мордували їхніх дідів і батьків. Тут, у долині Драга, вбили синів і онуків. Хто вбив і замордував словенців? Пришельці, фашисти. Запам'ятай, подорожній, запам'ятай, туристе, запам'ятай, гостю Словенії!

Споменики, по-словенськи пам'ятники. П'ятсот спомеників під старим замком, п'ятсот полум'яних сердець зупинилося чверть століття тому. Ким би став ти, Пстрац Здравко, коли б хижі круки не вкоротили твого віку в дев'ятнадцять літ? Хліборобом, поетом, музикою, інженером?

П'ятсот мовчазних могил, а скільки матерів, дітей, братів і сестер, скільки людей оплакує до сьогодні рідних, найдорожчих у світі?

Біля самої гори Наце з своєю нареченою стали на коліна. Наце з Мойцею не молилися. Вони прополювали траву на могилі. На споменику викарбовано:

P I R C
L E N A R T

1910

1942

Мені пояснює Мішо: тут поховано дядька Наце. Тридцять два роки прожив на світі. Ленарт, лише тридцять два. Тепер би йому і шістдесяти не було. Колихав би онуків дядько Ленарт, вирощував би овочі в своєму Чернуше, пив би на свята свою любиму сливовицю в гостілні, корчмі, приїхав би до свого племінника і як родич сказав би: «Гарна в тебе наречена, Наце. Тільки дивись — наречені не люблять довго ходити в наречених... То коли весілля?»

І витанцьовував би дядько Ленарт під годало чи фрулу, під сопілу чи двойніцу, витанцьовував би на весіллі Наце і Мойци.

Не діждався весілля дядько Ленарт. Мовчить під спомеником дядько Ленарт. О ні, він не мовчить. І квіти оті полум'яні, і холодний блиск цвинтарного каменю волають до сучасного покоління.

Приглядайся пильніше, Наце, до гостей Любляни, що

п'ють собі мирно сливовицю у фешенебельному «Леві», чемні, гречні пани з дорогими каблучками на руках, з білосніжними комірцями. Благодатні, ввічливі, гречні.

Придивися пильніше, Наце, до гостей, котрі понаїхали з Боннської республіки. Може, впізнаєш ката, що вбив тридцятидворічного твого дядька Ленарта, тих п'ятсот талців.

Ти б узяв за руку тих панів, що попивають туршку каву і, немов коти, напівзаплющивши очі, видивляються стриптиз у нічному клубі, узяв би й повів у Бегуньє. Хай би просто подивилися на криваве палахкотіння сальвій та канн, хай би подивилися в очі планшарів, що повертаються восени з полонини і на хвилику зупиняються в долині Драга.

Пан-гер уже б не міг безтурботно, по-котячому спостерігати стриптиз і попивати запашну люблянську каву, він не міг би спокійно спати в люксі готелю «Лев», до якого молодий хлопчина щоранку привозить сніданок з поклоном: «Бітте шьон».

Я ще побачу югославські заводи і мирну працю трударів, побуваю в кооперативах, познайомлюся з письменниками, відвідаю картинні галереї. І постараюся запам'ятати ці зустрічі з людьми, з творіннями людськими.

Але зустріч у долині Драга закарбується в моєму серці надовго. Я розповім про сальвії на спомениках своїм дітям, онукам повідаю.

Сальвії на пам'ятниках, на могильних плитах. Палахкотять криваво. Полум'яні, з рососо-сльозою вранішньою.

А може, то не роса, а кров юнача, яка пролилася чверть століття тому і застигла навіки, як колись смола перетворилася в бурштин? Може...

ПІСНЯ В МУЗЕІ

Немов мертві експонати: фотографії, автомати, гвинтівки. Пожовклі сторінки партизанських газет. Знамена слави бойової.

Музей як музей. Як сотні інших. Може, навіть скромніший за бачені мною. А бентежить, хвилює. Щось тут є таке, чого немає, далєбі, в жодному музеї світу.

І тут — тиша, і тут є одежа, рукописи. Але щось є, чого немає в інших музеях. А чого — я так і не знаю, я так і не можу збагнути.

Музейні експонати, фотографії, документи. Страшнішого документа фашисти не могли залишити живим, як оцю фотографію. Холоднокровно наведені дула автоматів. Ще мить — і заволає лейтенант: «Фоєр!» І ці люди, які хотіли волі та радощів земних, впадуть на вже мертвих, але ще теплих. А потім буде ще — скажене слово «фоєр», а за словом — свинець.

Дивлюся я на цю диявольську роботу і знову й знову повертаюся до скромної, усміхненої, ще моложавої й гарної журналістки з «Младіни» Маріци Бенко, до «партизанської мамки»...

Таке було партизанське звання шляхетне, звання підпільника — мамка. Не досить доброго серця, лагідної душі, треба одну рису людську мати, котра не у всякого є. Треба бути дуже мужньою людиною, аби в часи фашистської окупації годувати, обмивати, переховувати чужу дитину. Сина чи дочку партизана, підпільника. А ще коли це єврейська дитина...

Бути «партизанською мамкою» важче, мабуть, ніж лежати у відкритому бою під вогнем ворога, що поливає свинцем з автоматів.

Так, їй, партизанській мамці, було важче, ой важче, люди. Бо ти не знаєш, коли прийде есесман у супроводі землячка-поліція і запитає: «А чий це хлопчик бігас в хаті? Га? Відповідай! Шнель відповідай!»

І ти не скажеш: «Сестри моєї, що живе в Урніці, недалеко від Любляни», бо шпики були вже в Урніці, перевірили. І тоді тобі й хлопчикові йти до ями, побіля якої молодий льойтнант викрикує те страшне слово — «Фоєр!» Ти б придивилася, Маріца, до туристів, які немов сарапа, налітають щоднини на твою землю. Приглядайся, Маріца, може, впізнаєш того, хто стояв побіля катів і сам був оберкатом.

Вони дуже любили фотографуватися. Вони це робили скрізь і в час своїх п'яних бенкетів, і за кайновою роботою. І, не моргнувши оком, посиляли ті фотографії дружинам, коханим, дітям. Важко подібне уявити зараз, але таке було. Я сам бачив листи солдатські, де в конвертах разом зі словами «Майне лібе Марта» були фотографії вбитих ними жінок і дітей.

Музей оповідає, нагадує, застерігає.

На ці два експонати не можна не звернути уваги. 26 квітня 1941 року Адольф Гітлер вже хизувався з приклеєною усмішкою перед фото- і кінорепортерами в Маріборі, бо Югославію, йому здалося, остаточно прибрав до рук.

А в цей час студенти Іво Клімениш та Іван Арзіншек на кав'ярні «Слон» вивели червоною, як кров, фарбою дві літери: «ОФ» — «Освободілна фронта». Ті букви згодом почнуть малювати по стінах урядових гітлерівських установ, офісів, навіть військових штабів. І кривитиметься той же Гітлер, паче кисллицю розкусить, Гітлер, що хизувався в позі переможця в Маріборі, читаючи допесення з Югославії: на пущених під укіс ешелонах з воєнним спорядженням стоятимуть все ті ж букви, як прокляття катам, як девіз до помсти — «ОФ».

Здорові сили усіх народів землі югославської — серби, хорвати, словенці, македонці, босняки, чорногорці — стали під знамена «Освободілна фронта».

Вся країна стала партизанським краєм. Тому найшановнішим у цьому краї є й нині слово партизан. І кпиги про боротьбу з фашизмом любить народ, бо в тих книгах — їхнє життя, їхня історія. І початок нової епохи.

— Цікаво, де зараз ті хлопці, що першими вивели ОФ? — доскікуюсь я.

Охоче відповідає працівник музею:

— Ми знаємо лише про Іво. Донедавна був амбасадором у Гаїті. Отже, Іво — дипломат.

Коли писав свою першу партизанську «резолюцію», певно ж не мріяв Іво: минуть роки, розстрошена буде гітлерівська воєнна машина, і та «резолюція» разом із квадратом стіни переселиться до Музею революції в Люблян. Як і гвинтівка з написом «Но пасаран». То не випадковий експонат із знаменитим іспанським девізом у словенському музеї. Чотириста словенців чули в Іспанії ті слова з вуст самої Пасіонарії.

Експонати, експонати... Німі, безмовні. Ні, не німі. Ось колода. Кажуть: німий і глухий, мов деревина. Але то неправда. Придивіться, люди, до тієї колоди. Поїдене шашелем дерево з тієї загороди, де сіно складають селяни. Намічую на загороді 16 слідів від куль. І самі кулі ось стирчать.

Перш ніж пробити колоду, кулі шматували живе тіло

людське, адже жертви прив'язували до цієї деревини-мучениці.

Нові красномовні експонати. Праски, кошики, скрипки, портфелі. У цих звичайних побутових предметах переносили зброю, радіоприймачі — в бідонах для молока, у звичайному рублі, яким колись у селі білизну прасували, а в ті роки, коли сум з відвагою героїською перепліталися, переносили листівки.

Скромна скатертина, вишита в'язнями-жінками. Екскурсовод звертає нашу увагу на ім'я Неди Герзінич, вишите на скатертині поруч з іншими іменами. Отже, Неда теж гаптувала ту скатертину, котрій судилося стати історичною. Не думала, не гадала Герзінич, що знову побачить чисте небо над рідною Словенією, що в новому житті свого народу вона посяде достойне місце. Неда нині секретар Люблянського окружного партії.

...Кістки й шкіра. Шкіра сама по собі, а гаманці із шкіри теж експонуються. То гаманці з людської шкіри... Он куди сягнув прогрес двадцятого століття. Куди тим варварам, що пили вино з людських скальпів. Цивілізація! Поступ!

А були ж люди, що готували ту шкіру, так би мовити, напівфабрикати, починаючи з льойтнантів, що верещали «Фосер!», і кінчаючи тими, котрі робили вже безпосередньо гаманці. Були такі. І це не дивно. Дивує інше — як не відсохли у них руки, як не повилазили їхні очі, як не заляк язик, що давав такі дикі команди, розпорядження.

Наш люб'язний гід показує фотографію: зима, сніг брудний, колючий дріт на снігу. Офіцер перевіряє аусвайси, документи в люблянців.

— Уся Любляна була обилетена колючим дротом, — коментує екскурсовод. — І в цьому гігантському концентраційному таборі точилася невпинна, важка, нерівна боротьба з найлютішими ворогами людства — фашистами і фашизмом.

На закінчення гід веде нас в останні зали. Один з них заповнений карабінами воєнного часу. Тут — лише гвинтівки, численні ряди, ряди гвинтівок з багнетами.

У другому залі — знамена, повно знамен, які ворухнуться під штучним вітром електричним. І над урочистим шовком бойових прапорів і блискучим полиском багнетів тихо й зворушливо звучить партизанська пісня!

Пісня! Партизанська пісня! Нарешті я знайшов найзворушливіший, хоча й невидимий експонат, який супроводжує тебе, як тільки ти ступив до Музею революції. В кожному залі тихо лунала та пісня партизанська (і, певно, не одна), а в залах, де багнети і знамена, вона звучить дуже, голосніше, наче реквієм переходить у гімн.

З тими піснями йшли партизани в бій і перемагали.

Мене розбентежив у музеї не тільки такий оригінальний експонат, як пісня. Твори Володимира Ілліча Леніна розбурхали душу. В роки окупації, в партійних підпільних друкарнях надруковано близько двохсот ленінських праць. Це не може не розтривожити душу, не навести на всілякі роздуми.

Складні й нерівні відносини склалися у нас з югославами по війні. Але з певністю скажу: коли до ювілею Леніна в Югославії вийшов сербсько-хорватською мовою перший том підготовленого сорокаторного видання Володимира Ілліча, то це засвідчує велику і сердечну шану до великого вождя.

Не забути партизанської пісні в музеї люблянським. Мені уявляється: у пісні тій Ленінова пружна думка, яка вела мужній народ югославський до перемоги; у пісні тій ідеї вождя, якими керувалися і керуються усі комуністи світу, борючись за здійснення заповітів Леніна.

Пісне! Ти жива душа народу.

Де співають — там лишайся жити.
Лихі люди не мають пісень.

Це слова Фрідріха Шіллера. Шіллер... Теж німець. Як і Карл Маркс, як і Фрідріх Енгельс. Добре, що німецька нація дала таких людей. А не тільки Бісмарка й Гітлера. Майбутнє за тими, хто з комуністами, з будівниками нової Німеччини.

«Де співають — там лишайся жити. Лихі люди не мають пісень».

Словенці мають. Мають гарні й мелодійні пісні. І вміють їх співати. Складають нові і не забувають старих. Можна забути багато чого на землі, але не пісню, надто ту, яка вела у бій, кривавий і переможний.

ДІАЛОГИ

Діалоги розпочалися ще в Києві у нас з Йоже Шірцелем, який жартома назвав себе людиною песерйозною. Але насправді Йоже — вдумливий журналіст, що мислить, любить щирість і правду.

Ми багато говорили з Йоже про нову реформу в Югославії. Я доскіпувався, чому в різних республіках країни по-різному її зустріли, і не однаково вона входить у життя.

— Країна наша невелика, як ти сам переконаєшся, — просвіщає мене Йоже. — І як результат — надто мало установ, своїх, нізвідки не завезених, а пароджених на рідній землі й традицій, і поглядів, і шкіл, і напрямків. І нас не треба за це критикувати, варто краще нас зрозуміти. Може, навіть посипчувати нам. От твій друг (Йоже про себе говорить у третій особі) знає російську, англійську, німецьку, італійську мови. Гадаєш, дуже вже мені хотілося їх вчити. Гадаєш, я вчив, аби мене вважали сучасним інтелектуалом? Тут інше. Моя республіка маленька. І нам, її мешканцям, доводиться спілкуватися, активно спілкуватися з сусідами. А ще я хочу прочитати в оригіналі Пушкіна, Шолохова, Шевченка, Діккенса, Джека Лондона, Марка Твена, Гете, Шіллера. От звідки мовна ерудиція Йоже Шірцеля. Питань немає?

Я тобі вже казав. Коли я тільки робив свої перші кроки з журналістики, я купив собі скромного «фічо». Він мені вірно служить і досі. Минали роки, виросли нові, молодші за мене журналісти, котрі мають уже автомобілі кращих марок. Часом вони знизують плечима: «Щось наш Йоже засидівся на «фічо»...» От так, брат. Тут щось уже від американського обивателя: «Мати кращу машину, ніж у Джонса». Там, за океаном, це закон життя. Ти ж був в Америці, знаєш. От щось подібне спостерігається й у нас. Держава продає автомобілі в кредит на п'ятнадцять, двадцять років. Оцей скромненький «фічо» коштує півтора мільйона старих динарів. Заводи у нас свої, в кооперації з італійцями та західними німцями робимо машини. Туди, до речі, у Федеративну республіку їде на роботу більша частина наших безробітних.

— Пробач, Йоже, як так безробітних?

Йоже видобуває сигарету з пачки, довго розтирає її пальцями.

— Ми повинні називати речі своїми іменами. Економісти, може, соромливо іменують те явище кількістю незайнятих. Коли петровдовлаштований мій приятель, скажімо, Мішо Саміде, то це петровдовлаштований Мішо, який завтра піде до редакції газети «Дело» і його візьме чоловік нашої Маріци Бенко. А коли таких Мішо чверть мільйона, то це вже безробітні. І вони їдуть у Західну Німеччину, Бельгію, Швейцарію, Швецію. До речі, сестра Мішо, архітектор, працює за спеціальністю в Швеції. В Словенії вона не могла знайти собі роботи.

Подивись газети, вони допомагають «петровдовлаштованим», «незайнятим», друкують оголошення — західні фірми закликають їхати працювати на їхні заводи. І люди їдуть. Родина тут, а він за тридев'ять земель. На чужій землі заробляє на «фічо». Ось, до речі, ще одна причина, чому нам треба знати не тільки свою мову. Це не просто примха, не для того, щоб похизуватися у вас в Києві перед своїми колегами українськими: дивіться, мовляв, який я — і спікаю, і шпрехаю... Словенець — людина практична. Ми кажемо: «Больші врабец в рокі, кот голоб на веі».

— І в нас є така приказка: «Краще синиця в руці, ніж журавель у небі», — з радістю відзначаю, в який уже раз, спорідненість наших мов, культур, традицій...

— Практичність — це риса, одна з рис сучасного югослава. Держава сприяє розвитку приватної ініціативи. Приватники поживали, скажімо, торгівлю.

— Торгівля у вас вся приватна?

— Ні, в деяких сферах. Як ви називаєте, громадське харчування? Так от, гостіни у нас тепер приватні. Але великі ресторани — державні.

Йоже зупиняється на хвилику, під його жорстокими вусами викривається усмішка.

— Ти дозволиш критикувати вас раз чи два?

— Ти ж знаєш: критика і самокритика — рушійна сила соціалістичного суспільства.

— У тебе по політології було п'ять?

— У нас немає такого предмета у вузах. Є політична економія, філософія, історія...

— Не будемо відволікатися. Ми з вашим співробітником зайшли в одну районну чайну і я попросив склянку чаю. На мене так подивилася барменша...

— Буфетниця.

— Так, буфетниця, немов я прилетів принаймні з

Марса. До речі, я частенько заходив у ваші магазини. Товарів чималенько у вас, є вибір. Але я мушу двічі-тричі звертатися до продавщиці, аби вона зволила відповісти. То, бідняга, «зайнята», точить яси з колегою своєю за стойкою, не наговорилися ще, то по телефону теревенить з кимось по-пусто-порожньому, про якогось Тольку, котрий такий крет, такий крет... До речі, що таке крет?

— Кретин.

— А покупці, між тим, чекають, поки вона наговориться про свого крета...

— Що є, то є, — признаюсь.

— І в нас було так, поки не поставили заробіток торговельних працівників в залежність від виторгу. Тепер...

— Я знаю, спостерігав. Заходиш до вашого супермаркету, а до тебе кидаються кілька дівчаток з усмішкою на вустах: «Бітте шьон». Чого це скрізь біттешьонають у вас?

Йоже знизує плечима.

— Мабуть, ти схожий на пімецького бургера. Це жарт, звичайно. А взагалі у нас густо німців — і туристів, і купців-комівояжерів, і спеціалістів всіляких. У нас зараз сумно жартують: німців (туристів з ФРН) тепер в Югославії більше, ніж було в 1941 році.

— Скажи, Йоже. Розвиток приватних промислів поруч з державними чи не схожий на наш неп? Неп поживав економіку, особливо торгівлю. Але партія, Ленін поставили нову економічну політику у певні рамки. Панівні ж позиції були в руках соціалістичного сектора. Ми не дали можливості непманам розперезатися. Правда, дехто з творчої інтелігенції, а були серед неї талановиті й знані в країні, розгубився, не зрозумів непу. Тому писалися і такі вірші:

Я не знаю, хто кого морочить,
Але я б нагана знову в руки взяв,
І стріляв би в кожні жирні очі,
В кожну шляпу і манто стріляв.

— Я не економіст. Але й економісти не схильні до такого порівняння. Питаєш — чи не захлюпне нас дрібно-буржуазна стихія? Думаю, ні. Приватні майстерні, підприємства — дрібні, обмежені державою. Власник має не більше десяти робітників, не більше п'яти автомашин.

— А чи немає зловживання? Де належиться десять, можна ухитритись і двадцять?

— Думаю, зловживання може бути. Де йдеться про гроші, про фінанси,— все може вчинитися. Де їх немає, тих зловживань. Гадаю, не це нам несе неприємність. Зловживання будуть, врешті, викриті, бо державні органи, особливо фінансові, тримають під неослабним контролем власників. Мене непокоїть інше. Моральний чинник. Коли я, інженер, працюю на державному підприємстві і одержую сто тисяч динарів щомісячно, а мій товариш, з яким я вчився в одному інституті, трудиться в приватника і одержує сто п'ятдесят тисяч... Тут я починаю замислюватися. Починається, може, не з мене, а з моєї Мартіни. Зустрічає вона дружину товариша, Мар'яну, і та цокотить їй про оті сто п'ятдесят тисяч... Минає кілька років, зустрічається Мартіна з Мар'яною. «Як живеш, голубочко?» — питає Мар'яну. «Спасибі. Оце на Ядрані дуже вдало купили дачу...» — «О-о, у вас уже дача є?» — «Є-є, мій же тепер двісті тисяч одержує».

От так. Ввечері мені моя Мартіна і співає пісеньку. І завтра співає, й післязавтра. А всі ми люди. І я починаю ненавидіти свого товариша, а найпаче його господаря, а разом з ним усіх, як ти кажеш, непманів. А вони є, любі їх чи ненавидь. Вони існують не підпільно, а відкрито, так би мовити, юридично, конституційно. У нас і в пресі частенько виникають дискусії з цього приводу.

— Та ми ще побудемо на таких дискусіях...

І побували. В Белграді. Вихоплю один виступ з дискусії «Чому я безробітний?» Я почув з уст студента, зокрема, таке:

— Друже професоре *. Я хочу відповіді на таке запитання. Наша партія і держава мають на своєму озброєнні марксистсько-ленінську ідеологію? Так? Суспільна система у нас соціалістична. Так? Засоби виробництва в руках суспільства, всенародна власність? Так? І разом з тим приватники. Мільйони на ощадних книжках у банках в окремих хазяйчиків, дрібних власників, вілли фешенебельні на Ядрані та на озері Блед. Наймані робітники. Чи немає тут протиріччя? Чи не робимо ми кроку в бік буржуазних відносин, ну, елементів буржуазного суспільства? Чи не допускаємо співіснування буржуазної і соціалістичної ідеологій?

* «Друже» — офіційне звертання в Сербії. В Словенії — «товариш» (прим. авт.).

Студентів оплескувала молодь за таке питання-відповідь.

Друг професор, дуже повний чоловік, говорив про те, що студент, бачите, догматик і не вловив демократизації і новаторства в югославській моделі соціалізму. Професор теж під оплески виступив. Бо відчитував студента дотепно, цитуючи по пам'яті Рабле, Канта, Конфуція.

Після професора знову підвівся студент і сказав: немає нічого дивного, мовляв, що вам, друже професоре, оплескували за блискучу й глибоку, ерудовано-уїдливу відповідь. Якби я чверть віку мав справу з політекономією, якби я чверть віку був книжником, я папам'ять визубрив би цитати не тільки Рабле, Канта й Конфуція, а й Еразма Роттердамського, Шопенгауера, Шеллі. Я ж поки що студент-хімік, а політика — моє хоббі...

І знову оплескували студентів, ще більше, ніж перший раз, ще палкіше, ніж другі професору.

Та оплески оплесками, але звернемося до преси югославської за останній час. Ось виступ президента Й. Броз Тіто в колективі «Джердап». В країні виявились деякі негативні явища, такі, наприклад, як «неліквідність» в економіці країни. Справа дійшла до того, що деякі підприємства, навіть рентабельні, обладнані найсучаснішою технікою, виявились неспроможними виплачувати робітникам зароблені ними гроші.

А в хорватському місті Сісак президент сказав: «Появляються антагонізми між республіками, між общинами». Це так заявив президент Тіто.

Діалоги продовжуються. Об'єктивний Йосе змушений був сказати:

— Так, розвиток нашого суспільства проходить не гладенько, бувають у нас навіть страйки.

— Страйки?

— Так, прогресивні і консервативні. Пам'ятаю, був один страйк проти бюрократів. Такий ми підтримуємо. Атмосфера після того очистилася. Ті, що мали схильність до бюрократизму, переглянули свої концепції. Одне слово, на користь такі штуки. А от в Чорногорії страйк був консервативний. Ми, журналісти, рішуче проти таких. В місто, скажімо, прийшли сучасні поливні машини, так дворники підняли страйк. Ми будемо, мовляв, поливати вулиці, як і поливали, вручну, бо частина з нас, при машинному поливанні, лишилась без роботи.

Авторові нетерпеливилось глибше вникнути в життя країни, зрозуміти економічне становище, тому він і доскіпувавсь:

— Йожє, у вас дуже багато говорять і пишуть про нову економічну реформу, про Робітничі ради. Як би мені ближче познайомитись з оцим усім?

— Найкраще знайомство — безпосередньо на виробництві. Хочеш, поїдемо на наше велике підприємство, на Літострой?

На Літострой, то й на Літострой. Везе нас сам шеф-редактор Наце Боршпер, власною машиною.

— Як на наші масштаби — це виробництво-гігант. Виробляє турбіни, електромотори, ротори для великих океанських кораблів, стіпові крани, автокари різних типів, дизель-мотори, дизель-генератори, компресори, редуктори, обладнання для металургійних заводів... Правильно я кажу, Йожє? — обертається на своєму передньому сидінні Наце.

— Хіба може головні уредник говорити неправильно? — осміхається в свої жорсткі вуса Йожє.

— Це по-нашому називається маленьке підлабузництво, товаришу Шірцель, — підпускаю і я їжача шаповно-му Йожє.

— По-нашому теж, — на цей раз не одбивається Йожє.

На Літострої нас уже чекають. Запрошують за довгий стіл. Кімната нагадує малий зал засідань. Заводські товариші по один бік столу, по другий — журналісти. Як на великих офіційних перетрактаціях. Знайомимося. Комерційний директор прийшов на зустріч, видно, з роботи, бо ні білого комірця не видно на ньому, ні інших атрибутів підготовки до розмови з іноземним гостем. Звати його Звонимир Вольфанд. Йому, мабуть, береться до п'ятдесяти. А може, й менше зозуля накувала.

Зате голова профспілкової організації Франц Розман одягнутий, як на справжній прийом. Темний костюм, білосніжна сорочка, до блиску пачищені черевики. Час від часу він непомітно для гостей (хіба можна щось приховати від журналістів?) позирає на годинника, але зовні не виявляє ніяких ознак занепокоєння. Наймолодший з господарів, Йожє Баумкірхер, голова заводського комітету Союзу комуністичної молоді. Четвертий по той бік столу — Нарцис Демський, елегантний, грецький, завбачливий

перекладач з можливими «грузинськими», хай буде дозволено так назвати, вусиками.

Зовсім по-домашньому розпочалося наше, вірніше, моє інтерв'ю в заводоуправлінні знаменитого Літострою. Виступаю з коротенькою преамбулою:

— Радянські люди, в тому числі й українці, дуже цінують внесок югославського народу в запеклу боротьбу з найлютішим ворогом людства — гітлерівським фашизмом. Вони з інтересом слідкують за будівництвом нового життя в братній нам Югославії. Особлива цікавість у нас, звичайно, журналістів, людей дійшлих, настирливих і, коли хочете, набридливих. Отже, мої питання будуть продиктовані живим інтересом до життя своїх побратимів по боротьбі з фашизмом, по будівництву нового життя. Ми хочемо знати, як ви живете, як будете свою економіку. І про все побачене мені хочеться розповісти своїм землякам.

Нарцис Демський акуратно перекладає, але я бачу по обличчях господарів — вони зрозуміли мене без перекладача. Отже, ми домовилися користуватися послугами Нарциса лише в деяких випадках.

— Найперше питання — про Робітничі ради. Знаю про них мало. Прошу розповісти, як вони діють у конкретній обстановці на вашому підприємстві?

— На Літострої є Центральна робітнича рада, що складається з шістдесяти чотирьох осіб,— починає розмову Франц Розмац.— Є на підприємстві кілька секторів, які мають свою Робітничу раду, своє робітниче самоуправління. З центральної ради ми вибираємо комітет управління з десяти членів. Одинадцятий за законом — генеральний директор заводу. Обирається він на чотири роки, за курсом.

При комітеті існують комісії. До комісій входять члени Союзу комуністів, члени колективу взагалі, члени комуни. Робітнича рада щороку міняє половину свого складу. Отже, цим ми досягаємо відповідної демократизації. Щороку обирається голова Робітничої ради, але не більше як на два роки підряд один голова. І комітет теж. Комітетові підлягають всі комісії та служби заводу, бо комітет готує всі матеріали для Робітничої ради. А для комітету — відповідні служби й комісії. Комітет регулярно, раз на два тижні засідає, розв'язує поточні справи. Доповідають, як правило, голови комісій. Доповіді обговорюються. Після

обговорення пропозиції керівників комісій приймаються або повертаються на ґрунтовнішу підготовку того чи іншого питання.

Я прошу шановного профсоюзного шефа хоча б коротко розповісти про роботу якоїсь комісії. Франц мовчки киває головою, затулюється сигаретою.

— Добре, розглянемо діяльність економічної комісії. Плани, собівартість продукції, продуктивність праці, оптова ціна, нормативи, зарплата, премії — всі ці питання завжди в полі зору економічної комісії. Як слідкує? Одна з форм — звітність і відповідна документація служб заводу, доповіді керівників служб. Це дає можливість комісії завжди тримати руку на пульсі виробничому, помітити своєчасно хворобу в великому і складному організмі, в зародковому періоді якийсь гандж. Ми маємо, отже, можливість у такій ситуації вжити рішучих заходів. Які заходи вживаємо? В залежності від обставин. Доповідає на комітеті, звертає увагу керівників служб. В залежності від того, як далеко зайшла хвороба — початок її чи перейшла в хронічну. Є ще одна комісія в комітеті — кадрова. Вона друкує в газетах об'яви-конкурси на директора заводу і командирів виробництва. Один раз на чотири роки оголошується конкурс.

Нахваляюся поставити цілу низку питань. Франц та інші заводські товариші осміхаються нездобливо — діїшлий кореспондент приїхав.

— Питання: через чотири роки ви обов'язково міняєте директора?

Замість відповіді Франц запитує своїх заводських колег:

— Може, ви відповісте на це питання?

Молодіжний вояк Йогке Баумкірхер затулюється сигаретою.

— Можу і я.

— Попали ви, браття, як у ярмо борозенний, — співчував наш Йогке господарям.

Молодик стримано осміхається — нас, мовляв, не так легко збити з пантелику. Відповідає спокійно й розважливо, наче йому на пенсію слід збиратися — побував уже у всяких бувальцях.

— Ні, ми такого завдання не ставимо — обов'язково міняти. — Чирк-чирк запальничкою, і нова хмарина диму піднімається до стелі. — Коли за конкурсом пройде людина,

яка своїми діловими якостями цілковито переважатиме нині існуючого, Робітнича рада затвердить нового, на подання кадрової комісії. Бо наш девіз: «Із кращих — кращого». Як казали древні: Платон мій друг, та істина — дорожча.

— Ваш директор давно керує Літостроєм?

— Уже другий строк.

— Значить, ніхто не «пробився» на його крісло в час другого конкурсу? Чи, може, і не було заяв?

— О-о, скільки ще було! Ніхто не витримав директорського конкурсу. Наш директор виявився найсильнішим, кращим з кращих.

— Ще питання: як практично ви оцінюєте ділові якості? Аналізуєте документи, які претендент подає комісії? Характеристики, успішні й провальні, з місця попередньої роботи? Влаштовуєте екзамени? Звертаєтесь по допомогу до кібернетичної машини? Чи вас влаштовує жива бесіда? Чому ви віддаєте перевагу — діловим якостям, ерудиції, кругозору, характеру, досвіду? І як може оцінити якості інженера простий робітник, член Робітничої ради? Робітник, в силу свого становища, очевидно, не може кваліфіковано, в апалітичному плані, підійти до кандидата в директори?

Його, лідер молоді, поглядає на Франца: допомагайте, люди добрі, хіба я можу відповісти на таку зливу запитань.

— Очевидно, всі ті форми, названі вами, якимсь чином застосовуються в час конкурсного відбору. Поки не домацаємось як слід. Зважте на таку обставину. Відбирає комісія, а це завжди колектив. За комісією йде комітет. Тут ще колектив. Більший, кваліфікованіший. За комітетом — Центральна робітнича рада. Помилитися тут шансів менше, ніж у тому випадку, коли б одна людина порекомендувала.

— Дякую. Скажіть, будь ласка: а ще які питання веде кадрова комісія? Один раз на чотири роки обрали командирів виробництва і закривай папки? Відпочивай?

— Ніколи їй відпочивати. А робітників три тисячі з гаком? Живі люди. Це теж діло кадрової комісії. Без неї ніщо не розв'язується. А пенсії. А заробітна плата. На заводі є п'ятдесят чотири категорії по зарплаті.

А апалітика робочого місця? Без нього важко нараховувати зарплату. Тут чимало треба химерувати.

— Наприклад?

— Все треба зважити. І виконання норм, і якість продукції, і відповідні нормативні строки. До того ж беруться до уваги і умови роботи. А вони різні і впливають на працю. Приклади? Будь ласка. Протяги. Шкідливий вплив хімікатів, сторонні шуми, кваліфікація робітника, досвід...

— Питання: як заохочується робітник? Існують премії чи інші стимули?

— Без стимулювання ми не уявляємо нашого підприємства. І стимулювання інженерних кадрів, і стимулювання робітництва. Скажімо, за перевиконання плану.

— Дякую. Ще таке питання. Закінчився рік. Підбиваються підсумки. Очевидно, заглядає колектив заводу у свій завтрашній день? Як у вас це робиться?

— Звичайно, підбиваємо і виробничу, і фінансову діяльність. Дивимось, наскільки наші плани здійснилися. Коли в якійсь області вийшов перекося, докопуємось причин. Тут є у нас така категорія, як прибуток, який розподіляє Робітнича рада.

Комсомольський вождь говорить своєму елегантному сусідові:

— Все-таки, може, це питання ближче вам? Профспілка і робітничий клас, воно, знаєте...

Франц бере брошуру зі столу, гортає її, знаходить потрібне місце.

— Ось робота Душана Біланджича «Громадське управління». Тут є розділ «Про створення доходу і його розподіл». Для зручності я зачитаю ці місця. Стисліше не скажеш. А коли будуть питання, деталізуємо. Згода?

«Кожне підприємство в основному самостійно планує виробництво, в рамках загальних умов для господарської діяльності і планових пропорцій суспільних планів: общини, республіки і федерації. Вартість, одержана підприємством за проданий товар і зроблені послуги, складає його валовий дохід. Вирахувавши з валового доходу господарські витрати, підприємство одержує дохід. Крім того, підприємство здійснює по відношенню до суспільства певні обов'язки, серед яких найголовніші такі:

а) Відрахування на громадські кошти, які колектив використовує і якими управляє...

б) Відрахування з особистих доходів, для фінансування суспільних служб (охорони здоров'я, соціальне страхування, освіта, державне управління тощо). Розмір цих зобо-

в'язань міняється в залежності від можливостей і потреб країни.

в) Відрахування з доходу складає 15 відсотків чистого доходу.

г) Решта відрахувань такі: податок з обороту, мито тощо.

Отже, підприємству залишається чистий дохід для вільного і самостійного розподілу робітничими колективами, вірніше, органами самоуправління на своє споживання, особисті доходи робітників і загальні потреби колективу, як, наприклад: професіональна освіта робітників, житлове будівництво, будинки відпочинку, дитячі ясла, дитбудинки тощо і на підвищення свого ділового фонду (для капіталовкладень, модернізації підприємства тощо).

Колективу належить вся сума амортизації за утримання та заміну засобів виробництва.

Із таких відносин ясно витікає, що кожен колектив, який дає кращу якість і асортимент продукції, а також знижує собівартість продукції (краще організовує виробництво, економить сировину і доглядає за машинами), котрий виділяє більше коштів на модернізацію і реконструкцію підприємства, тобто який більше і краще проводить капіталовкладення, матиме, безперечно, і більші доходи, і більші фонди. Завдяки таким відносинам у виробництві і розподілі суспільного продукту кожний робітник зацікавлений в безперервному піднесенні виробництва. Ініціатива і відповідальність, турбота про успіхи підприємства стає, таким чином, справою всіх трудящих, тобто і робітників і керівників... В таких умовах робітники поступово перетворюються з пасивного виробничника, виконавця, в управляючого, і це міняє їх психологію, особистість, матеріальне і політичне становище, одним словом — поступово народжується нове суспільство з іншими суспільними відносинами, з меншими суспільними протиріччями та конфліктами — народжується співдружність рівноправних, вільних і рівних виробників і управляючих».

Після такої довгої цитати настає мовчанка. Йожке, наш Йожке, порушує ту несподівану тишу.

— Як кажуть на Україні, тут без нівлітра не розбереш.

— Вибачаюсь за настирливість, але підкреслюю — хочу знати більше про друзів. І ви, шановні, допоможіть мені. Мене цікавить збут продукції.

— Будь ласка,— каже Франц. Видно, він уже ввійшовся, бо позирає на годинника все відвертіше. Чи, може, у нього яка нарада? Профспілки люблять збори, наради всілякі.— Слід мати на увазі — виробництво наше не серійне, а індивідуальне. Ми маємо агентів у республіці, у всій федерації, а також за кордоном. До недавнього часу мали свого представника в Ленінграді. Наші агенти укладають контракти, на основі яких ми й випускаємо продукцію.

— Літострой безпосередньо входить у ділові контакти з закордоном?

— Так, безпосередньо.

— Хіба немає в країні зовнішньоторговельної організації, яка б відала контрактами і збутом продукції?

— Чому ж? Така організація є.

— І ви з нею спілкуєтесь?

— Спілкуємось. Вона часом дає нам адреси клієнтів.

Я справді не розумію і не криюся, чому підприємство не користується послугами солідної державної організації, яка, певно ж, кваліфікованіше веде б зовнішньоторгові зв'язки з закордонними клієнтами. Та й не розпорошувалися б кошти на оту клієнтуру, на контракти, на пошуки клієнтури. Коли кожне підприємство буде мати своїх агентів у багатьох країнах Європи, то скільки ж треба того люду? Тут штати так розбухнуть...

Усмішка не один раз капдзюбилася і розтавала на обличчях терпеливих господарів у час того інтерв'ю.

— Тут ви мусите збагнути основу основ нашої нової реформи. А суть її в де-цен-тра-лі-за-ції виробництва.— Це Франц розбив слово на склади, наголошуючи на ту суть.

— Держава нам каже: більше самостійності, більше власної ініціативи. Няньюк не буде. Господаруйте самі.

— Ну, добре. Цього року ви вдало уклали контракти, ви задоволені клієнтурою, клієнтура — вами. А наступного року не знайшли відповідних споживачів вашої продукції. Що робити — скорочувати виробництво, звільняти сотні робітників? Який вихід ви знаходите в даній ситуації?

Йоже, котрий колега, підпускає у своєму стилі:

— На Україні є така приказка: для того і шука в ріці, щоб карась не дрімив.

Я вдячний своєму колезі за розрядочку, в час якої хто

потягнувся до чарки, хто кресонув запальничкою. Мушу сказати,— аби хто зайшов до невеликого залу, то чи й впізнав би нас, так начадили, чи, як кажуть словенці, накаділі.

— Так,— вдячно киває Франц Йозе Шірцелю.— Треба шукати. А втім, не забувайте: клієнтура стає більш-менш постійною. Коли наші машини, наші мотори задовольняють фірми, швейцарську, англійську, італійську, то фірма обов'язково буде замовляти машину знову в нас. Тут багато залежить не від наших агентів, які укладають контракти, а від якості, добротності виробів. Якість залежить од кваліфікації, а вигода для Літострою — від сучасного обладнання.

— Одне слово, закон діалектики,— підкидає словечко наш Йозе.

— Згода і на цей раз,— уклін у бік йоржистого Шірцеля.

— Йозе міг би працювати на Літострої консультантом,— зауважую я.

— Будь ласка,— усмішка Франца вигинається, потім ламається.— Через кілька років ми оголосимо в газетах конкурс... Витримає конкурс — буде гідом, водитиме по заводу настирливих кореспондентів.

— Ще питання. У нас є Робітнича рада. Є комітет. Самоуправління робітниче, як ви називаєте. А яка ж роль директора, роль парткому? Насамперед директора. Крім відповідної кваліфікації, досвіду, директор мусить бути керівником, людиною діловою, принциповою, одне слово, вольовою. Там, де треба, може й гарно критикнути когось. Поставити на місце, коли в цьому є потреба. Врешті, звільнити завод від людини безініціативної, може, ледачої, може бездарної. А коли це ще й керівник, то тут велике зло. Він своїми пікчемними якостями наробить багато лиха для колективу. То чи може директор бути справжнім господарем заводу, коли він підпорядкований і комітету і Робітничій раді, коли його чекає за кілька років конкурс?.. Чи не почуває він себе зв'язаним по руках і ногах? Тимчасовим керівником, як кажуть росіяни — временщиком?

— Розумію вас, розумію.— Франц узяв чарку, покрутив у руках, хотів сьорбнути, але передумав, поставив на місце.— Так, директор — виконавець волі Робітничої ради, всього колективу. Але він — господар на заводі. Кого треба — заохотить. Кого треба — і звільнить. Робітнича рада

розумну ухвалу директора завжди підтримає. Коли директор усього себе віддаватиме заводові, людям, цінуватиме людину, такого директора підтримає і Робітнича рада і весь колектив.

— А все-таки Робітнича рада не зв'язує руки адміністраторові, директорові? Поставлю питання трохи інакше: чи може директор не погодитись з ухвалою Робітничої ради? Таке право він має?

— Може. І право таке має. Директор може затримати ухвалу Робітничої ради. Арбітром тут виступатиме суд.

— Не партійний комітет, а суд?

— Так, суд.

— От ми й підійшли до ролі партійного комітету, комуністів взагалі на виробництві. Питання: який вплив має партійна організація у розв'язанні важливих виробничих питань?

— Щось не зовсім розумію...— хмуриться Франц.

— У нас є таке поняття — авангардна роль комуністів. Як це поняття... у вас?

— Лякже, існує і в нас. Комуніст, де б він не працював, і сам мусить трудитися сумлінно і провадити лінію партії.

— Як же проводиться партійна лінія при розв'язанні питань, скажімо, на засіданні Робітничої ради? Незгоду директора з ухвалою ради не партійний комітет розв'язує, а суд... Чому суд?

— Ми завжди запрошуємо секретаря партійного комітету на засідання, і він виступає завжди. Переконує. Доводить. Одне слово, виховну роботу здійснює. Лінію партії проводить.

— Хто веде засідання?

— Голова ради. Тепер ми обрали головою молодого інженера Франца Грегориша. Досить сучасний голова. Вчиться заочно. І навіть маленьку бородку має. Ось, до речі, в нашій газеті і портрет його.

Беру газету. Розповідається в ній про нових членів робітничого самоуправління. І портрет молодого симпатичного інженера з чорною борідкою і коротким йоржиком на голові.

— Ухвала приймається простим голосуванням? — цікавлюся.

— Так, простою більшістю.

— Секретар парткому член Робітничої ради?

— Ні, не член.

— Отже, він не бере участі в голосуванні?

— Не бере.

Западає пауза, довгенька. Йожке, молодіжний секретар, нетерпляче поглядає на годинника.

— Прошу вибачити,— звернувся до всіх, але мені здається, просив пробачення у мене.— Мені треба на засідання.

Мовчки розводимо руками,— мовляв, що поробиш. Моспитання наздоганяє Йожке Баумкірхера біля дверей:

— Часто засідаєте?

Знову пауза. В цей час наш Йожке відповідає на питання:

— Можна було б і менше.

— З такою відповіддю згоден,— піднімає руку на прощання Йожке-секретар.

— Цікаво, а яке представництво власне робітничого класу в робітничому самоуправлінні?

— П'ятдесят відсотків робітників у Робітничій раді. Друга половина — від різних служб: плановиків, бухгалтерії, командирів виробництва, комерційних служб. Половина — на половину. Скажімо, від п'ятдесяти слюсарів — один представник в Робітничу раду. Так і від інших груп і служб.

— А скільки на Літострої людей взагалі?

— Три тисячі сто сімдесят п'ять.

— В тому числі комуністів?

— П'ятсот.

— Членів Союзу комуністичної молоді?

— Сімсот п'ятдесят.

Господарі, гребні й люб'язні, пропонують оглянути їхнє підприємство, якому, до речі, виповнилося двадцять років.

І за кілька хвилин ми з Йожке і Наце, в супроводі Франца і Нарциса крокуємо цехами ювілейного Літострою. Франц називає ім'я робітника, що, осідлавши мостового крана, з якимось приладом перевіряє якість складання машини. Мовляв, один з кращих наших робітників.

Я чекав: відкладе свій прилад робітник, витре руки паклею, подасть усім нам руку, присяде на якусь деталь і запитає: «Кадіте?»

Тобто не дасте, люди добрі, закурити? Запаливши сигарету, почне розповідати про себе, родину, дітей.

Ні, так не сталося. Франц Розман назвав нас, і робітник гечно поклонився нам і продовжував свою роботу. А Франц оповідав про робітника. Так і в іншому цеху, так скрізь.

З прискінливістю сатирика я шукав курців і не міг знайти. Серед тисяч людей ні одного курця?!

А довкола звучала симфонія праці — сичали мостові крани над головою, грюкали гігантські молоти пневматичні, десь чикрижилось залізо об залізо. Люди виробляли конкретні речі — мотори, редуктори, дизелі. А он стоять високі красені голубо-червоні — то мотори для океанських кораблів, замовлення Радянського Союзу.

Підходжу до велетенської споруди, яка скоро оживе і вдихне життя якомусь дизель-електроходові, що, може, повезе колись мене або моїх колег, розтинаючи океанські хвилі могутніми грудьми, кормою, до небачених земель, до незнайомих країн.

А я їй не здогадуватимусь, що був присутній при народженні серця корабля, мотора, гладив його прохолодне тіло долонею.

Хотілося притулитися щоким до воронованого металу і відчутти теплоту рук людей, котрі із металу зробили серце.

Бийся ж, серце корабля, повнокровно, повносило, веде корабель туди, куди звелить серце і розум людини.

НА «ФОЛЬКСВАГЕНІ» ПО СЛОВЕНІЇ

«Фольксваген» — автомобіль теж малолітражний. Сотні тисяч таких котяться по дорогах Європи. І не тільки Європи. Вперше я побачив цього автомобіля на дорогах Америки, а тепер і самому довелося вмоцуватися в авто, схоже на гарбуз з колесами. «Фольксваген» трохи більший за «фічо». Коли «італієць» має вигляд добродійного старого дідуся, то «німець» виглядає набундюченим і настороженим, немов вгодована кішка з вигорбаченою спиною перед псом.

І проворніший «німець», і молодший, як і Мішо Саміде за Йозе Шірцеля. Єдине, що єднає обох (колег, а не авто) — окуляри. Тільки Йозе має масивну рогову оправу,

а Мішо — тонку металічну. Такі посили колись у нас провізори в аптеках. Виходить, мода повертається, і не тільки на штани й капелюхи. До речі, у словенців аптека — лікарна, лікар — здоровник.

Ідемо на край землі югославської, в місто Марібор. Сонце люблянське з'їло тумани, і столиця Словенії усміхалася новому дню просторими майданами й вулицями. Ті зелені вулиці люблянські і вивели нас у простір полів, гірських долин.

Попереду, як кажуть, вічність. І та вічність мені на руку: я буду брати інтерв'ю у Мішо всю дорогу до самого Марібора, скільки влізе! Правда, таке не часто буває: інтерв'ю журналіста бере журналіст? Товариш Саміде охоче піддається інтерв'юванню, я «вивудив» у Мішо: околиця по-словенськи так і називається — околиця.

Перше сільце на нашій дорозі має назву Вір. Нічим непримітне, затишне, з добротними кам'яницями, з кучерями садів, як на нашій благословенній Полтавщині.

Звертаю увагу Мішо на двоповерхові будинки, вони поодинокі і, так би мовити, випадають із загального ансамблю.

— То є хати двойчки, дві родини там живуть, — охоче пояснює господар «фольксгагена». Мішо говорить, немов ціпом молотить, — гуп, гуп, гуп. Чітко, добре поставленим голосом, виразно.

— Наші журналісти неохоче йдуть у великі будинки, в ті людські вулиці. Коли є можливість, ставлять хати власні, на околиці міста. І я люблю околицю. Свіже повітря, садовник, невелика ділянка для салати — сігурно! — повідав Мішо і на мить навіть очі заплющив од задоволення.

— Селище майбутнього — поєднання міста й села. Про це мріяв Фрідріх Енгельс, говорячи про майбутнє комуністичного суспільства, — нагадує Мішо.

— Це буде сігурно!

Проїздимо повз новісінький, прозорий, зі скляними стіпами, маркет.

— В такому певеличкому сільці отакий розкішний маркет? І там є все, що і в люблянському магазині?

— В цьому сила маркету, — не відриваючись від баранки, просвіщає мене товариш Саміде. — Одна фірма постачає і Люблянку і оце мініатюрне сільце Вір. Фірма називається «Прехрана».

Чого ж тут не зрозуміти? Це добре, коли маркетами займається одна фірма, одна організація. В тієї фірми і одна голова, котру можна і за чуба схопити, коли не туди буде повертати, і помилити голову можна. Біда, коли багато фірм, а спитати нема з кого.

А «фольксваген» котиться собі далі, з задоволенням котиться назустріч красі. Не можу відмахнутися від думки: я в Карпатах. Такі ж смерекові ліси пропливають обабіч, такі ж мальовничі міжгір'я і полонины, веселі річки жебонять з гір, закуті вниз в бетон. Хотів був писати «Як у Карпатах». Та схаменувся. Не закуті там річки в бетон. Але прийде час, закуємо, аби зберегти їх для прийдешніх поколінь.

— Горе-доле, горе-доле, — повторює, наче рядки з хорошої пісні Мішо. Тобто: гори-долини, гори-долини. Справді, казкова краса довкола.

Мішо щось бубонить собі під ніс, ні, не бубонить. Він наспівує відому мелодію. Але слова... Прислухаюся.

Хороша страна Болгария,
А Словения лучше всех.

Мішо сміється, самокритично нагадує мені про кулика, що свою мочвару хвалить.

— Чого ж. Коли є що хвалити — хвали. А краса землі твоєї — ось вона, не вигадана, не куплена — своя.

— Добре, буду хвалити Словенію, — погоджується Мішо і підрулює до заправочної станції «Петрол». Виходить з машини мій гід, а юнак у голубій блузі уже несе планк, наливає бензин. Тим часом Мішо розплачується. Юнак не лише налив бензин, а й помив переднє скло в машині, насухо витер його, хоча Мішо не просив мити й витирати. Такий сервіс фірми «Петрол». Очевидячки, за сервіс плата особлива, джентльменська?

І знову наш кінь, напояний і прихорошений, пустився в путь-дорогу.

— Ти, Вася, мабуть, хочеш запитати, що то за тичини стоять у полі? Тисячі тичин! Там сушиться хмел. Знавш, що таке хмел?

Замість відповіді я мугичу:

Ой хмелю, мій хмелю,
Хмелю зелененький...

— І в нас є пісня про хмел. Тут, в оцій комуні, усі задруги, кооперативи, хмелярські.

— А багато в Словенії комун?

— Шістдесят дві. Ти ж знаєш, наші комуни — адміністративні одиниці, як у вас область чи район.

Цікаво, чи багато мають прибутку задруги з хмелю?

— Не можу сказати достеменно, скільки гектар хмелю дає прибутку,— охоче задовольняє мою цікавість господар «фольксвагена». — Але твердо знаю: добре живуть тут кмети, делавці. Подивись на їхні села. І все це дав їм хмел. Хмел для кмета батько, а не очим.

«Батько, а не очим»... Мабуть же очим — це вітчим? Он Мішо назвав одного «жартівника», що кидав камінці на машину:

— То є блазен човек.

Мабуть, то — блазель, а точніше — придуркуватий. Ми так домовилися — перед Марібором зупинимося в місті Цельє, відвідаємо невелику фабрику «Аеро».

Перед містом Цельє стрілка показала ліворуч — «Обвоз» — об'їзд. Ремонтується шосейка. Чи не вперше в Словенії я підскакую на тряскому сидінні, мимоволі згадуючи фронтові розбиті дороги. Нічого не поробиш — обвоз. Та все має початок і кінець. Теліжались-теліжались обвозом не так і довго. Обвіз Мішо, покривулявши кілька кілометрів, і ось ми в Цельє, невеличкому, охайному, затишному місті.

«Аеро» знайшли відразу. З контори вийшов похмурий високий чолов'яга з кислим виразом на вусатому обличчі, крадькома зиркнув на годинника, зітхнув, мовчки подав руку, пішов до своєї машини і кицув — паняйте за мною. Не скажу — важким духом дихає чоловік, але заклопотаний, немов і невдоволений чимось чи кимось. Може, кудись поспішає, а ми увірвалися несподівано? Пересікли половину міста, в'їхали на просторе подвір'я фабрики. Цехи новенькі, подвір'ям снували молоді жінки. Все дихало новизною і молодістю.

Тут роблять копіювальний і ватманський папір, а також «самолетову бумагу».

В нових цехах світло й затишно. І робітниці, і інженери таки справді молоді. Високий чолов'яга з вусиками, ветерляче позираючи на годинника, коротко знайомить нас із інженерами фабрики.

— Нада,— подає руку смуглява молодичка, так схожа на українську дівчину десь із Полтавщини чи Вінниччини. Невисокого росту, натоптана, з повними руками

й рум'яним обличчям. Одне слово, нашої слов'янської природи.

Нада принаджує нерозтраченим здоров'ям, привітною усмішкою на повних, чітко окреслених вустах зі смагою, і очима ласкавими. Про такі очі у нашій пісні гарно співається: темні, мов нічка, і ясні, мов день.

— Як ваше прізвище, Надю?

— Моє прізвище Цар, але я не Надя, а Нада, — поправляє вона.

— По-українськи ви просто Надія, Надійка.

Нада знайомить із своєю колегою, теж інженером Єлкою Новак.

— На Україні вельми багато Новаків.

— Он як. А я думала — маю рідкісне прізвище, — вдавано зітхас Єлка.

Молоді інженери ведуть нас до лабораторії, пояснюють хімічні реакції з папером, показують процес виробництва «самолетової» і ватману. Виробництво напіваавтоматизоване.

Підходимо до робітниці, яка сортує ватман.

— Добер дан.

— Добер дан.

Нас з Мішо називають.

— О-о, ви з Радянського Союзу? — В очах молодиці, як дві стиглі вишні, спалахують живими мерехтливими цяточками сонця.

— З Москви? — жвавішас робітниця.

Пояснюю: з Києва я, із столиці України. Чи чула, Станіславо, про Україну?

— Знаю. Майка розказувала: партизан у війну був у нас з України. З міста Конітоп.

— Конотоп...

— Так, Коно-топ, — видавлює Станіслава. — Майка оповідала, коли Сашко кидав грапату, то волав: «За Україну, за Коно-топ!» Ви були в Конітопі?

— Воював там, визволяв Конотоп від фашистів.

— О-о? Сашків Конітоп?

— А словенець Іван Лешник з Марібора воював під Ленінградом.

— З Марібора?

— Так, з вашого Марібора. Недавно наш посол вручив Іванові нагороду — орден Слави. Двадцять два роки нагорода шукала героя і знайшла-таки.

- Де знайшла?
- У Словенській Бистриці.
- О-о, то це ж поруч нашої комуни.

Станіслава робить своє діло і гомонить з нами. Вона добре освоїла роботу, довівши її майже до автоматизму.

— Ми не заважаємо вам, Станіславо?

— О ні. Розкажіть ще щось. Про Україну.

Оповідая. Жінка дякує. Зітхає.

— От би поїхати, подивитися, яка вона є, Україна.

— Ласкаво просимо, приїздіть,— запрошую молодицю.

Станіслава переводить погляд на Наду.

— А що, хату закінчимо з Коврадом і майнемо вдвох.

У Конотопі побуваємо, в Сашка.

Я в свою чергу прошу Станіславу розповісти про себе, про родину, роботу, життя взагалі.

— Скільки вам років, Станіславо?

Молодиця кинула оком на Наду.

Хто ж питає жінок про роки? Жінка має право анічогісінько не відповісти на те питання.

— Кореспонденту й попу можна зізнатися,— жартуємо з Мішо.— Тим більше, Станіслава може ще й не приховувати свого віку.

Заохочена компліментом, вдавано зітхає молодичка і признається: хай буде по-вашому. Їй уже аж... тридцять. Станіслава з Коврадом мають двох синів, восьмирічного й трирічного.

— У нас на Україні кажуть: один син — не син, два сини — півсина, три сини — оце син! Так що у вас лише півсина.

— Е-е, ні, поки що досить. Ось хату збудуємо, там видно буде.

— Все крутиться навколо хати?

Принагідно згадую цілині землі в Казахстані, де довелось подорожувати. Заїхали в нове село. Заходимо в хату, добротну, світлу. У хаті — повно кароокої малечі. На подвір'ї — дівора. Питаю карооку господиню:

— Чиї діти?

— Як чиї? Хіба у моїй хаті можуть бути чужі? Мої з Петром.

— Скільки ж їх у вас?

— Скільки ж. Восьмеро. Усі наші з Петром.

— Давно на цілині?

— Дев'ять років як той... як здибалися з Петром.

У цій хаті, з усього видно, верховодить Петро.

В іншого тракториста семеро білобрисих і вихристих. Питаю, чи давно на цілині.

— Оце-о вісім років, як побралися з Марусею...

— І це не межа?

— Маруся каже: до матері-героїні дотягнемо. Оце-о двойко ще треба в капусті знайти... Маруся каже...

В трактористовій хаті вкорінився, видать, матріархат.

Он яка благодатна, он яка родюча земля цілинина. А які там простори!

— У нас земля не дуже родюча,— хитрюще виграс, лукавить очима Стапіслава.— І простори не ті...

Слов'янська натура! Слов'янська кров.

Весело, наче граючись, працює молодиця. І розповідає далі. Усім місця вистачить, коли й повний син буде. Ще й резерв лишиться... Копрад — електрик, заробляє непогано, та й у неї нічогоісінський заробіток. Норми виконус, а то й перевиконус. Премії має. Хай он Нада скаже.

— Хороша робітниця. І мати чудова. І дружина гарна.

Що я достеріг — ні Стапіслава не стелиться перед молодого інженеркою, ні Нада не виказує своєї зверхності пад робітницею. Стапіслава трохи наче піяковіє під зливою похвал інженерки.

— Скажеш, Нада... Я таковісіпка, як усі.

— А як усі — хороші? Тоді що?

— Нічого. І я, як усі. Не краща і не гірша.

Прощаємося, як давні знайомі.

— Приїздіть з Копрадом і трьома синами в гості.

— Спасибі. Ось хату закінчимо...

Високий з вусиками веде пас до техпінного директора, крадькома позирає на годинника. Пам назустріч піднімається молода, коротко, за останньою модою підстрижена, чорноволоса жінка з темним пушком на губі.

— Изволте,— осміхається вона, тисне нам руки. Називається: — Нада Стоян.

— Знову Надя? І — Стоян? Таке враження, немов я пікуди з України не виїздив.

Непомітно для себе я перейшов на українську мову, словенці мене розуміють. Та й як не зрозуміти, коли: «Врана» — «Ворона», «Тако» — «От так», «Пес» — «Пес», «Просім» — «Прошу»...

Нада витрясла всю інформацію про фабрику — історію, сьогодення, будучину.

— До війни тут був філіал чеха-фабриканта. Після війни словенці розмахнулися. Нині відправляємо продукцію «Аеро» майже в усі європейські країни. Тепер «Аеро» знана повсюди. Була наша фабрика експонентом і на югославській виставці в Москві. Між іншим, пропонували нашим фірмам оцю «самолетову»... На жаль, купця не знайшлося.

Нада Стоян дарує мені рекламні проспекти фабрики «Аеро». Тут і зразки фарб, фарбників, різних лаків та паст. Симпатичний технічний директор дарує також і вищепоіменовану «самолетову» зі спеціальним верстатом-ножиком.

— Може, напишете добре слово...

Нада просить вибачити за те, що терміново їде до робітників, які вчаться по обіді — пополдне.

Високий з вусами мовчки проводить нас аж до контори, де його в автомобілі чекає блондинка, багатозначно і часто, як і вусатий, позирає на годинника. Мовчазний вусань сів поруч з блондинкою, зітхнувши (ну, й буде йому зараз!), натиснув на акселератор. Мені здалося, разом з мотором заторохтіла штучна блондинка.

Коли ми виїхали з Цельс, я спитав у свого гіда і колеги:

— А яку посаду обіймає той високий, мовчазний, з вусиками?

— Мазей Стане — секретар фабрики.

— Секретар партійної організації?

— Йа... О, що я кажу. Секретар фабрики.

— Секретар директора?

— Ні, він секретар фабрики. Як тобі пояснити... Ну, реклама, візити, ланчі, прийоми делегації — це все його обов'язки. Директорові не треба відволікатися від безпосередніх виробничих справ, супроводити делегації, приймати їх, влаштовувати прес-конференції. Отже, всім цим відає секретар підприємства.

— Це діло, як кажуть, треба розжувати...

Мішо не розуміє слова «розжувати», і я пояснюю з допомогою кінетичної мови, якою користувалася ще первісна людина.

А тим часом ми знову викотилися на добру дорогу. І знову горе-доле, горе-доле... Аж до нового гірничого міста Войник, яке, власне, й народилося на базі вугільного виробництва. Шахта піднесла оці багатоповерхові будови з новими магазинами, клубами, ресторанами.

Місто ще молоде. Видно по деревах — вони тяж юпі, не встигли піднятися над будинками. Всім видалося місто — і вдалим розташуванням — між горами в долині, обрамлене лісами. І гарним кліматом.

Ми обідаємо в порожньому ресторані, їмо щось схоже на український борщ, але гострий, у болгарському стилі.

— Пройдемося трохи по місту, — пропонує Мішо по обіді.

— У нас кажуть у таких випадках: щоб само не зав'язувалося.

Поволеньки човгаємо повз помпезний, з колонадами Будинок культури гірників. Все в ньому дихає монументальністю, величчю.

— Давно побудували?

— Мабуть, більше десяти років тому.

Помовчавши, пояснив далі:

— Але роботи в ньому майже ніякої. Збори, кіно. А все інше життя он там проходить, після зміни я маю на увазі. То старенький одиоповерховий «Делавські клуб». Зайдемо?

У двох невеличких залах — виставка. Цікаво — чия виставка? Виявляється, тут виставлені твори і професійних художників міста і аматорів. Творів аматорів — більше, вони різні за жанром і художньою манерою. Тут і графіка, і живопис, і скульптура, аплікація, вишивка, чеканка по міді.

Твори аматорів — земні. Шахтар на роботі. Подруга шахтаря з коханим у лісі. Молоді, мрійливі. Все у них попереду — радощі земні, щастя жити і трудитися на рідній землі.

«Мати», «Наречена», «Весна», «Перші радощі»... І багато, дуже багато полотен, звідки дивляться на тебе очі війни — обпечена вогнем земля, обпалені люди і душі.

Пам'ятаю, кілька років тому один автор закликав письменників зі сторінок «Літературної газети» писати про поточні діла, а друга світова війна — це вже історія.

А проте... Станіслава на фабриці «Аеро» пам'ятає Сашка з Конотопа. Сама вона була ще дівчиськом, більше з оповідей матері, а — пам'ятає. Ні, друга світова війна не історія. І герої її — наші сучасники. У тисяч і тисяч людей, покалічених війною; ще болять рани фронтові, мільйонам фронтовиків сняться окопи, кров і шаленство війни.

Он і скульптори виставили більше творів про боротьбу з фашистами: борець з кулеметом. «На смертному рубежі», — санітарка і смертельно поранений командир. Видно, по жалобі жіночій видно, для неї командир не лише борець.

Відвідувачі ходять тихо, розмовляють пошепки, ніби бояться порушити врочистість, атмосферу, яку створили митці, згадавши вікопомні роки, незабутніх воїнів.

Ідемо у внутрішні апартаменти низенького робітничого клубу. Грають у шахи гірники, стукають у більярдній по білих кулях, гортають журнали. А чи не найбільше людей у барі. Люду чималенько, а стоїть тиша. Он два приятелі тихенько собі бесіднують і, видать, давно. Дідусь вхлюпився в газету і забув про своє пиво. Біля стойки бара на високих стільцях перешіптуються парочки.

— Гірники звикли відпочивати тут.

— А хіба в Будинку культури не можна було влаштувати вернісаж? Хіба там не можна мати бар? — не розумію все-таки я.

— Не знаю. Виставку, очевидно, можна. А бар там не палезиться... Культура і бар — речі несумісні. — Мішо явно зпущається з мене чи з тих, хто витурив бар з Будинку культури.

І вже в машині Мішо розповів цікаву історію про енергійного начальника шахти. Завдяки його діяльній натурі багато чого створено в молодому місті, та й саме місто, яке воно є, клопотами його побудоване.

Був він хорошим добувачем, умів вибити і будівельні матеріали, і кошти, і кадри. Але розгорнув таку енергійну діяльність, що не розрахував, спіткнувся і впав. Видно, забув, де кишеня державна, а де своя.

— Де ж він тепер спокутує свої гріхи?

— Сняжками й гулями одбувся. Зняли його з поста. Критикували вельми. У пресі, на зборах. Але тепер він теж «при ділі». Якусь приватну контору відкрив. Чудасія. О, якби не обмежили приватне підприємство, він далеко пішов би! Розмах у нього ого-го... Чого мовчиш, Вася?

— А що я скажу? Я не хочу втручатися у внутрішні справи твоєї країни.

— Дип-ло-мат. Недаремно на Бродвеї побував.

— Може, й дипломат... Ти дивись, Мішо, що за дивоглядія...

Нас обігнав мотоцикл з якимсь дивовижним екіпажем. Попереду, за кермом, сидить років тридцяти чоловік. За

ним жінка, видно, мати отих двох карапузів, що підгопують собі в саморобній колясці, причепленій до мотоцикла. В карапузів за спинами ранці, на головах формені картузи, на щасливих лицах цвітуть усмішки. Мабуть, хлопці-близнюки.

Мішо міркує вголос, бухає, немов ціпом молотить:

— Напевне, батько й мати працюють у місті і щоранку возять дітлахів у школу, а після школи забирають додому. Дім їхній десь тут, мабуть, по дорозі, — здогадується водій горбатої, схожої на карафоньку, машини. — А давай привітаємо малих.

Він натискує на акселератор, і ми наздоганяємо дивний екіпаж, привітно махаємо їм руками. Діти з радістю відповідають нам довго-довго, аж поки й не зчезли за поворотом.

«...ТА НЕ ЗМАЛЮВАЛИ ТИХОЇ РОЗМОВИ»

Пам'ятаєте народну пісню? Її чомусь немає в збірниках, великих і малих, хоча дослідники зібрали скарби — тисячі й тисячі українських народних пісень. Останнім часом шукачі неоціненних скарбів довели, незважаючи на цвірінькання деяких «дослідників», що геніальна українська поетеса Маруся Чурай — не легенда і вигадка, а людина, яка жила, любила, страждала і творила такі пісні як «Засвіт встали козаченьки» та «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Отже, пам'ятаєте ту пісню, як приїхали малярі із чужої сторони і змалювали неньку на білій стіні.

Змалювали очі, змалювали брови,
Та не змалювали тихої розмови.

Вдумаємось у ті прості, до болю прості і художньо витончені слова. Так міг сказати лише народ, відшліфувавши у віках первозданні слова про матір, якої немає, якої не буде. І не існує таких малярів на світі, які б «змалювали тиху розмову».

А хороші художники все-таки є, скрізь є, і вони намагаються відтворити життя у всій своїй суперечливості, складності сьогочасній.

Я особисто шаную реалістичне мистецтво, в основі якого б'ється живе життя. Якби кружальця не малював дехто з сучасних художників, якби не переконував мене, що це українська ніч, я ніколи не можу погодитися з ним, бо я знаю «Українську ніч» Куїнджі, я знаю справжню українську ніч з її припадами, неповторними прикметами і своїм чаруванням. Якби трикутники не підсовували декотрі маляри і якби не пазивали, я не збагну того письма. Я назавжди полюбив, скажімо, Рспіна і його «Запорожців», котрі пишуть листа султану турецькому.

Отже, я безнадійний традиційник, з тих, хто бореться з ретроградством. Я радію пошукам молодих художників, підтримую ті порухи душі та серця всіма доступними мені засобами, бо розумію: там, де кінчаються шукання, там кінчається мистецтво.

Мине час, молоді перестануть бути молодими і зрозуміють: «сучасне письмо» з синюшним кольором облич і з чорними руками трударів — не еталон. Складних гам почуттів, неповторних людських доль у всій їхній складності, суперечності й неповторності — ось чого чекає народ од художника.

Так, у нас реалістичне, коли хочете, традиційне мистецтво. І кожне покоління художників на основі традицій існуючих мусить збагачувати його новими сюжетами, барвами, думками, отже, збагачувати сміливим новаторством.

Окрім реалістичного мистецтва на заході, де відбуваються складні процеси, де поруч з реалістичними творами виставляються відверто абстракціоністичні, формалістичні картини, скульптури, вітражі, де одна хвиля змінює другу, накопилася висока хвиля абстракціоністів, яку зміла ще більша хвиля примітивістів, за нею — поп-арти, ганчірники.

І ті хвилі можуть оббризкати когось з наших сучасних малярів.

Гірше, коли тебе захопить хвиля. Ї хвилі смертельні, вони можуть так ударити об камінь, що вже й не піднімешся, і море забере тебе навечно. Отож хвилі небезпечні.

Однак ближче до мистецьких галерей, які мені довелося відвідати: національної галереї в Словенії, галереї в Словенській Республіці і виставки карикури в Белграді.

Нелегко досягнути усіх цих мистецьких закладів, різні за своїм змістом, художніми іменами та манерами. Але їх щось об'єднує, зближує. Чого не можна сказати про юго-

славське кіномистецтво. Наше ставлення до кінострічок, які довелося побачити, певне й стало. Ми шануємо його за реалізм, за патріотизм і бойовитість. Кіномитці знають, за що вони воюють, які ідеали відстоюють, проти чого ведуть методичну, цілеспрямовану, пешадну боротьбу. І це мистецтво народилося теж не на голому місці. І ніякий Голлівуд не вплинув. Хоча весь Голлівуд піддавати анафемі теж не можна. Там, поруч з гендіярами, бізнесменами, є чесні, пенідкупні митці, справжні художники.

Повернемося, одначе, до живопису. Тут, у Національному музеї, влаштовано виставку польських художників і скульпторів.

— Може, подивитесь? — запрошує Меліта Стеле-Можина, завідувачка графікою музею. — А моя колега Бріда Місья, заступник директора, може зробити пояснення.

Бріда багатозначно осміхається.

— Як на мою думку, польська виставка пояснень не потребує. Подивимося, потім обміняємося думками. Згода?

— Було б блюзнірством заперечувати волю жінки, — галаптно схиляю голову в падії, що словенські жінки оцінять не так мою персональну гречність, як гільдію, до якої я належу. Йожке Шірцель, мій добрий гід, несподівано підкидає в розвиток моєї тиради на честь другої половини роду людського:

— На Україні був письменник Іван Котляревський, а в Івана та була поема «Енеїда». А в тій поемі є такі рядки: «Хоч чоловік і не онеє, та коли жінці, бачиш, тес, то треба догодити їй...»

Це було для мене відкриттям — Йожке шпарить по-українськи.

Польський живопис репрезентують в основному молоді художники. Вони виставили в Словенії, думаю, не все, чим багаті. А ті твори, які імпонують панівним настроєм у живопису чи сучасному глядачеві Словенії. Отже, хочеться вірити — виставка однобока. Не може ж такого статися, щоб не було в нинішній Польщі серед молоді представників реалізму.

Ось полотно, що має назву «Рапок». На мілшковині натягнута стара порвана рибальська сітка. До неї прикріплені порожня консервна банка, іржава і зазубрена, наляпані бугри різної форми, які створюють враження рельєфної місцевості. І середину сітки прикрашає кісткяк чималенької рибини. Справжній кісткяк, не мальований.

На інших полотнах чимало робітничих селищ, сучасних міст. І так намальовано, що, коли б мене запитали, чи хотів би жити в цьому місті, рішуче і без роздумів випалив би: «Краще в печері...»

Дівочий портрет. Видовжене обличчя. Замість рота — кривава пляма. Очі теж неприродно видовжені й порожні, як у сліпої.

Скульптура. Жінка без голови, з гіпертрофічно великим животом і діжоподібними персами.

По залах походжають поодинокі відвідувачі з кам'яними обличчями, переважно молоді, чомусь лише в білих штанах і обов'язково бородаті.

Мовчки виходимо з залу. Довго мовчимо. По тому жінки пропонують сигарети.

Навіть незручно, але що поробиш — не курю.

— Ваше враження? — позирає на мене Меліта.

— Цікаво, яка ваша думка? — підтримує свою колегу Бріда.

Що сказати жінкам, які присвятили себе мистецтву і знають усі класичні твори, — коли написані, з кого писані, в яких галереях світу виставлені чи в фондах якого музею зберігаються. Жінки знають історію кожної картини з Ермітажу, Лувру, Третьяковки. Вони живуть мистецтвом у прямому й переносному розумінні.

Дуже просто відповісти на питання: чи курю? І не хочеться, аби мене зарахували до розряду ретроградів, хоча я справді безнадійний традиціоніст, в хорошому сенсі, звичайно.

— Таке складається враження, що я десь усе це бачив?

— Цікаво... А де? — допитується Меліта.

— В музеї Соломона Гугенгайма.

— В Нью-Йорку? Я недавно побувала в Гугенгайма.

В свою чергу запитую молодич, які живуть своїми картинами.

— Скажіть, а чи довговічне оте мистецтво? Чи заповнить воно галереї світу? І що переможе: реалізм чи «сучасне письмо?»

Жінки не нападають на абстракціонізм, вони вважають, що на певному етапі розвитку живопису треба пройти і через експеримент, через оцю дитячу хворобу. Що, кінець-кінцем, експериментатори самі зрозуміють: право на життя має мистецтво, яке зрозуміле мільйонам і може

зворушувати мільйони, яке до чогось кличе і проти чогось бореться, воює за людину, оспівує її з любов'ю і з душевним тренетом.

На прощання жінки дарують проспект своєї галереї, свіженьку книжечку, видану в Любляні.

— Ви щороку видаєте проспекти?

— Обов'язково.

Видання дороге, на чудовому папері, з репродукціями.

Одначе поспішімо в іншу галерею. Ви ж не забули, що ми з Мішо Саміде у «фольксвагені» подорожуємо по Словенії? Мішо зробив великий крюк од прямої дороги до Марібора, аби показати мені унікальний музей.

Вже вечоріло, коли ми в'їхали до невеликого містечка з поетичною назвою — Словеньградец. Невеличке, затишне, а центр нагадує досить респектабельне місто. Сяйво вогнів, модерні магазини, кав'ярні. При вході до галереї читаємо:

Мир,
гуманність
і дружба
між
народами.

Входимо до галереї. Вона справді унікальна. Просто з вулиці, без ніяких фойє і вестибюлів потрапляємо до величезної зали. І перш ніж звернеш увагу на скульптури та полотна, мимоволі дивишся... під ноги.

А під ногами в тебе морська галька, дрібні камінці, немов ти не в музеї, а на березі морському десь у Коктебелі чи Ялті.

В галереї немає нікого із служителів. І відвідувачів теж. Окрім одного старого чоловіка, що сидить у низенькому крісильці, куняс. На нас не звертає уваги. Воно й не дивно — уже вечір, смеркалося.

Мішо коротенько переповідає історію створення галереї. Музей і містечко тепер знає, можна сказати без перебільшення, увесь світ. Словеньградці мусять завдячувати своїй популярності, в основному, одній людині, Карелу Печку. Віп почав, як кажуть будівельники, з пулевої відмітки. Спочатку привіс свої праці, за ним подарували музею полотна його приятелі, теж художники. Потім — приятелі приятелів. Згодом Карел звернувся до художників по радіо, видрукував у газетах статті: є таке містечко, мовляв, нічим не знамените, Словеньградец. А в тому

містечку є музей. Та ось біда — немає хороших творів у ньому. Чи не прислали б графіки, живописці, аплікатори, плакатисти, карикатуристи, скульптори свої роботи? На рік хоча б. Оскільки в галереї коштів немає, то купити твори мистецькі музей не має можливості. Але все-таки вхід до галереї платний, то згодом накопичиться якийсь мільйон, влаштується конкурсний огляд і з п'яток художників галерея преміює.

А може, знайдеться добра людина та подарує своє полотно чи свою скульптуру? Ті, що започатковують гарне діло, і в пресі розкажуть про такого благодійника. Отже, маленьке місто чекає на ласку, шановні і дорогі...

— Отак ми зверталися до своїх колег і в своїй федерації і за кордоном.

— І діждалися?

— Згодом у невідоме містечко, богом і людьми закинуте десь під австрійський кордон, почали приходити контейнери, посилки, ящики. Відгукнулися добрі люди. В Європі, Африці, Азії... І вже не тільки контейнери приходили до Словеньградця, а й цікаві почали їхати до нової галереї — і з ближньої округи, і здалеку. Спочатку поодинокі, згодом автобусами, цілими колективами, а тепер навіть спеціальними поїздами по п'ятсот чоловік. Завдяки галереї все життя містечка збудоражилося, збадьорилося і тепер підпорядковане музею. Виросли нові готелі, нові сучасні магазини, супермаркети на американський манір, ресторани, кав'ярні, майстерні словеньградських сувенірів.

Обійшовши обидва поверхи, ми хотіли вже їхати далі, в Марібор, та нас здибав директор галереї, ентузіаст-художник, який здобув славу рідному містечку своєю невситимою енергією. Я знаю подібних людей і на рідній землі. Такий ентузіаст живе в Яготині, Олександр Степанович Непорожній, художник-аматор і поет, літературознавець і вчитель, засновник історико-краєзнавчого музею і його громадський директор, ініціатор створення пам'яток Т. Г. Шевченка та ще багатьох і багатьох добрих справ.

— Вчора нас відвідали японці, — оповідає Карел Печко. — Був французький консул, старі художники з Любляни, письменники із столиці Словенії. Кмети з одного села приїхали за вісімдесят кілометрів. А ще три великі делегації. За триста кілометрів забилися вчителі з Хорватії. Вдень оглядали місто, галерею, а вночі повернулися додому.

— І це лише вчора?

— Так, лише вчора... Бувають чехи, австрійці. Четвертого вересня галерію відвідав президент Тіто, картину подарував.

Карел веде до свого кабінету, дістає з шухляди стола книгу-проспект свого мистецького закладу і звертає нашу увагу на передмову. Її написав генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй У Тан.

— У Тан взяв моральний патронат над нашою виставкою.

Цікавлюся — скільки в місті мешканців.

— Понад чотири тисячі.— За скельцями окулярів Карела Печка, в сірих очах його грає-виграє усмішка.— А підвідувачів за рік було сто тисяч.

Цікавлюся, чи є роботи українських художників у галереї.

— На жаль, немає,— розводить руками гречний Карел.— А взагалі з Радянського Союзу є твори. Ви вже бачили?

Ні, ми не бачили. Директор люб'язно веде нас до робіт радянських художників. Приємно, що відгукнулася на заклик Карела жінка, своє полотно прислала, Альдона Скірутіте. «Човен» — називається та картина. Її «Човен» симпатичний, хоча оті бризки, про які було мовлено, і торкнулися художниці.

Ім'я другого живописця, Олега Кудряшова, мені відоме. Його полотно «Зустріч на городі» справляє гарне враження.

— О, тут ще є радянські художники. Ось, будь ласка, Толі Віве — «Дівчина з птахами». А ще два голуби на фоні індустріального пейзажу. Картина називається «На одрі миру» і теж належить пензлю радянського художника Оказа Еланда. Автор недавно відвідав нас.— Карелу приємно повідати про цю зустріч радянському журналістові ще й тому, що Оказу Еланду тут вручали премію — п'ятдесят тисяч динарів.

Ще раз шкодую, що українські художники не представлені тут. Думаю, вони обов'язково надіслали б свої роботи, а може, і подарували б, коли б знали про цю унікальну галерею. А може, і премію одержали б. У нас багато талановитих — і графіків, і живописців, і скульпторів, особливо розмаїта молодь. Просто заклик ентузіаста Карела Печка не дійшов до нас.

Не вина ентузіаста Карела Печка, що добра половина творів, які з'юртувалися тут, з перекосом до абстракціонізму та формалізму. Бо такий перекося мистецтва в світі. Двісті десять художників із сорока країн надіслали свої роботи до галереї Карела Печка. А сто десять — подарували твори галереї.

Директор запрошує нас на ланч. Ми поспішаємо, вже вечір, а до Марібора ще далеченько. Тим більше — скрізь дорога: горе-доле, горе-доле.

— Ви не можете поїхати, не випивши нашої кави. Такої кави не зустрінете в світі. Тільки у нас така кава. Фірмова галерійська. — Карел Печко так просить, що наші з Мішо вольові натури здаються. І ми плавимося, немов віск.

Офіціантка приносить паперові серветки, на яких зображено символічний знак галереї, отже — реклама. Дівчина ставить тарілки — з рекламою галереї, кладе розкішне меню... з рекламою. Навіть страва називається на честь виставки...

Нас пригощають супами, яких ще не доводилося смакувати, м'ясними стравами, салатами. По тому дівчина вносить вчисту пахучу каву.

— Галерійська кава, — не без гордості зустрічає той фірмовий напій директор. У малесенькі чашечки він власноручно наливає, не наливає, а священнодіє, половину чашечки справді запашної кави, а половину — вершків.

— У нас є архієрейська юшка, а галерійської кави немає, — признаюсь хвастовито.

— А, юха, — подає голос Мішо. — Юха є і в нас.

Треба скуштувати галерійської. Сьорбнув раз і — кава щезла, бо половина мізерної чашечки — гуща.

Бачачи моє скрутне становище, Карел бере кухлика:

— Ще трохи?

— Як потім з'ясувалося — та гуща і є неповторною особливістю галерійської кави.

Коли ми з Мішо почали шелестіти диварами, господар рухом руки припинив наше шелестіння.

— Я вже заплатив.

Тут такий звичай. По закінченні обіду той, що має платити, кличе офіціантку і говорить:

— Просім, плачам. Будемо розраховуватися.

— То, може, кав'ярня теж належить галереї? — єхидничав Мішо. Мій колега жартує, але мені здається: і мо-

дерні магазини, і ресторани, і готелі справді належать галереї, тому закладові, який вдихнув нове життя у місто, дав хліб добрій половині його мешканців. До того ж і господар випустив з уст:

— Можливо, можливо...

— І ми об'їдаємо, обпиваємо мистецтво?

— Що ж поробиш, — жартома розводить руками Карел. — Як відомо, мистецтво вимагає жертв...

Мистецтво вимагає жертв... Ця сакраментальна мудрість згадалася мені і після відвідин виставки карикатури в Белграді.

Експонатів на тій виставці обмаль, але гостроти, я б сказав, багато, до того ж сатири гострої, їдкої.

Запотовую собі дотепні текстовки до карикатур, а то й швиденько перемальовую. Ми з Йоже поспішаємо на дискусію «Чому я безробітний?» Ось карикатура, яка називається «Кар'єра режисера». Режисер піднімається вгору по своєрідних сходинах з жіночих персів. Перси модні, пишні, як після уколів стимуляторами в Америці.

А хіба не дотепна карикатура, яка складається з одного слова: «Социализам». Виділені дві букви — по-сербськи звучать «Йа». Мовляв, соціалізм мені вигідний для задоволення власного Я. Головне — Я, моя персона, моє благополуччя. І я використовую соціальний устрій для власної персони, у першу чергу.

Але найдотепніша — третя. На довгому човні веслує, гребе з останніх сил чолов'яга, обливаючись потом. Худий, змарнілий, почорнілий. А десятеро пикатих морданів, з рупорами в руках дають вказівки, як веслувати, куди веслувати. І підпис: «Веслування».

Недаром цю карикатуру відзначило журі. Автор одержав премію — сто тисяч динарів. Карикатура пагадує нашу приказку: «Один із сошкою, а семеро з ложкою». Автора, звісно, хвалили в пресі, брали в цього інтерв'ю, запрошували на радіо і телебачення. Одне слово — приглубили, вшанували, славою сповили. А за кілька тижнів по тому, уже перед закриттям виставки карикатур, столична газета «Вечерні новіни» видрукувала велику добірку статей і відгуків з портретом премійованого і приглубленого автора. У газеті оповідалося: свій малюнок, славою сповитий... поцупив у газеті «Канадівн трібун», що видрукувала карикатуру ще в роки війни.

В газеті розпалилася палка дискусія: одні доводять —

геніальні речі повторюються. Разом з Ейнштейном до теорії відносності прийшов такий-то вчений. А брати Черепанови винайшли паровоз незалежно од англійця Д. Уатта...

Інші нападали на карикатуриста, називали людиною нечесною, натякали, що сто тисяч треба повернути, інакше... Одне слово, карикатуристові було не до сміху.

Що ж, справді: мистецтво вимагає жертв...

КОГО ЛЮБИТЬ ДИРЕКТОР?

Нам назустріч виходить директор, подає руку і каже: — Янко Живко... А по-російському — Іван. Вибачте, накурили тут. Приймав агрономічну делегацію із Словаччини. Цікава була розмова.

Господар кабінету вже немолодий, але й не дуже старий, з білявим волоссям і великими залісинами. Сивина он починає виспівати на скронях. А ще усмішка тепла, щира. І якийсь він свій, домашній. Є ж такі люди на світі білому.

Агрокомбінат. Незвично звучить те слово. Що це? Овочева фабрика? Господарство типу радгоспу? Колгоспу?

— Ні, ні і ні! Це — агрокомбінат, — заперечує господар.

Пояснюю шановному господареві: як журналістові й письменникові мені найближче село. Бо й виходець із села, стежу за процесами, котрі кояться-учиняються в нашому сільському сьогодні. І пишу завше про це.

В Югославії я вперше. Само собою — хочеться познайомитись з агрокомбінатом, його структурою, принципами господарювання й керівництва.

— Коли ваша ласка, — директор знімає темні, димчаті окуляри, заклопотано протирає їх, — ми розділимо нашу зустріч на три частини. Побесідуємо тут, потім поїдемо по дистрикту, хазяйству, а по обіді піднімемося на планицу, трохи відпочинемо. Коли немає заперечень...

Заперечувати не стали.

— Питаєте: що воно таке агрокомбінат? Організація державна. Створено її 1962 року. Маємо вісім тисяч гектарів землі. Двадцять п'ять відсотків землі державної.

А сімдесят п'ять — приватної. Наш агрокомбінат схожий і на ваш радгосп, з одного боку, і на нашу задругу, з другого боку. На державній землі ми вирощуємо хліб і виноград, овочі й фрукти. На хліборобському ділі зпасмося добре. І не буває такого: сіємо гречку, а родить мак. На землі державній працюють сільськогосподарські делавци. Як і в усякому сучасному соціалістичному господарстві, ми хазяйнуємо, спираючись на наше законодавство, маючи добру техніку, спеціалістів з різних галузей, безперерйне кредитування тощо. Це один бік.

Другий — кооперування з кметами, селянами. Звичайно, куди б ліпше було господарювати на всіх восьми тисячах як на державній землі. Аби не було отих шматочків поля, отих меж. Гадаю, прийде час — розоремо всі межі. І тепер потихеньку розорюємо. Потихеньку, бо процес це довгий, декретом отак відразу перевести кмета на нову колію життя важко. Не так легко перевернути душу кметові.

Та й те сказати. Кмет брав участь у партизанщині, він боровив свою землю від фашистів. А все-таки кмет — найконсервативніша частина суспільства. Природу його дрібновласницьку, дрібнобуржуазну дуже добре дослідив Ленін, я читав. То ми й не поспішаємо. Знаємо, прийде коза до воза. От ми й кооперуємося з кметами. Дасмо йому машини, добрива, корови...

— Пробачте, для чого ви дасте корови?

— Агрокомбінат має тисячу корів і тисячу теличок. Ми їх роздаємо кметам, хто скільки може доглянути. Допмагаємо кормами, комбікорм систематично поставляємо. Маємо з кметом договір, де все чітко регламентовано. Віп доглядає корів, стільки-то молока падоює, здас комбінатові і одержує за це відповідну винагороду. Так і з кметом, який відгодовує телички. На тобі сіно, на тобі й макуху, а ти щодня нарощуй м'ясо на теличках. За це тобі комбінат — гроші. Отже, в цьому кооперація. І агрокомбінат, і кмет мають інтереси.

— Чи багато селян або селянських родин, кметів, як ви кажете, працюють на кооперативних засадах у вашому комбінаті?

— Двісті п'ятдесят родин. Хочу ще звернути вашу увагу на спеціалізацію. Комбінат має сімнадцять відділень. І кожне відділення спеціалізоване: або викохує телички, або доїть корів. Чи вирощує виноград, солату. Як

це практично робиться? Має кмет, скажімо, три гектари землі. На тобі ще три. Бери сто теличок, годуй на своїй і на державній землі. Має гекдель і кооперативний селянин і державна організація.

— Скажіть, Янко, чи спостерігається тенденція до розширення державного сектора на землях агрокомбінату?

— Ми не спостерігаємо. Ми самі створюємо тенденцію. Скажімо, так. Кмет має три, чотири гектари поля, оточеного з усіх боків державною землею. Кооперативний кмет з нами спілкується. Ми допомагаємо йому машинами, добривами, кормами для худоби. Минають роки, кмет бачить, що його сусіди, делавці агрокомбінату, живуть не гірше за нього, а, як правило, краще. І кмет вливається до нашого колективу, а земля вливається до загального масиву. От тут, мушу сказати, і перевернулася душа власника. І не словами ми її перевернули, а ділом, життям підтвердили: колективна праця приносить більше достатку, змінює життя дрібного власника. Ось дивіться, як воно у житті.

Директор дістає аркуш паперу і починає малювати. На живих прикладах доводить розширення державного сектора.

— І це не єдиний шлях. Виїздить, скажімо, родина до міста, а землю продає нам. Чи ще така ситуація. Діти працюють у місті, а старі живуть у селі, але фізично їм уже несила трудитися на ґрунті. Як кажуть: доходилися піжки, доробилися ручки. І знов-таки те приватне поле приєднується до державного. Отже, ви приїхали, друже, в господарство державне, соціалістичне, але ще не викіпчене, а таке, що знаходиться в процесі створення. І процес цей, не є таким уже й швидким, як декому може здатися. І штучно ми його не прискорюємо. Процес повільний, але вірний.

Цікавлюся системою і принципами управління і кооперованими кметами, і відділеннями своїми. І хто керує комбінатом зверху, так би мовити.

— Питає багато. Розберемося... Як і на промислових підприємствах, ми маємо самоуправління. Окрім того, живемо за статутом. Спираючись на офіційні федеральні закони, створили децентралізоване самоуправління.

Комбінат має Центральну робітничу раду, кожне з сімнадцяти відділень — свої Робітничі ради. Центральна спрямовує діяльність усіх рад.

Кожне відділення в економічному й господарському відношенні самостійне, працює за принципом самоокупності. Але комбінат концентрує капітал. Центральне управління координує діяльність відділень — економічну, фінансову, виробничу.

— Як і кожне соціалістичне підприємство, ви, певне, плануєте свою господарську діяльність?

— Без плану ми збанкрутували б. Центральне управління, яке можна назвати аналітичним органом, координує плани відділень. Воно і керує, і координує. Для цього маємо в управлінні п'ять спеціалістів.

— Скажіть, а принцип конкурсів розповсюджується і на агрокомбінат?

— Так, кожен чотири роки — конкурс. Усі спеціалісти, починаючи від директора, проходять конкурси. У наших відділеннях є сімдесят спеціалістів сільського господарства, командирів виробництва, дипломованих інженерів, агрономів, ветлікарів і зоотехніків, економістів.

— Окрім того, Центральне управління має комерційну службу. Ця служба відає куплею й продажем. Купуємо машини, обладнання, добрива, хімікати, корми концентровані для худоби. І продаємо вироблену продукцію. Центральне управління через свою комерційну службу купує все необхідне для своїх відділень.

— Скажіть, Янко, куди ви здаєте вироблену продукцію? Якій організації?

— Однієї організації, як такої, не маємо. Укладаємо на початку року договори з різними фірмами — в республіці, федерації і навіть за кордоном... Так, і там є наші агенти.

— Ще питання. Яка державна інституція здійснює керівництво агрокомбінатом?

— Державна інституція?

Янко Живко заклопотано потирає долонею чоло.

— Керує Центральна робітнича рада. Я, директор. Спеціалісти. Фінансова служба, яка, до речі, має найсучасніші машини.

— Це внутрікомбінатське керівництво. А зверху? Хто, скажімо, координує ваші плани?

— Ніхто.

— Ви мене, мабуть, не зрозуміли. У вас у республіці є міністерство сільського господарства?

— Немає.

— Але хтось же опікується сільським господарством?
— Є міністерство економіки. А там — наше, кметське управління.

— Значить, те управління керує, координує, опікує?..

— Ніхто нами не керує.

Я вже готовий покликати на допомогу Мішо. Може, не зрозумів мене директор, оскільки ми майже не звертаємося до послуг Мішо? Заходжу з іншого боку.

— Вас, як директора, як комуніста, може викликати на бюро, скажімо, партійний комітет комуни Маріборської? Заслухати звіт, подати раду, допомогу, покритикувати?

— Ні. Звітую я перед Центральною робітничою радою.

— Ну, це внутрі комбінату.

Топчу стежину ще з одного боку.

— Хто вас може заохотити? Преміювати, скажімо?

— Робітнича рада.

Я іду, як кажуть дипломати, ва-банк:

— Хто може вам догану всучити? Врешті, звільнити з роботи.

— Робітнича рада.

Керівники партії й держави все частіше аналізують економічне становище Югославії. Гадаю, села, його економіки не можуть не торкатися слова з виступів президента Тіто, який заклопотано говорив про югославську економіку: «Необхідно дещо виправити в нашій системі, оскільки деякі речі тепер не відповідають нашим запитам»... І далі: «Коли ми не будемо рішуче усувати все те, що у нас не годяться, ми можемо створити політичні проблеми. Тому, на мою думку, кожний комуніст повинен пробудитися... Я вимагаю від комуністів, щоб вони були на своїх місцях, як революціонери, які повинні виконувати все те, чого хоче народ, які в нашому соціалістичному суспільстві повинні дійсно служити прикладом для всіх».

Янко викликає секретарку і дає їй якісь вказівки. Наскільки я зрозумів — з приводу нашої подорожі на планіну. Випровадивши дівчину, склав губи до усмішки, мовляв, слухаю, прискіпливий кореспонденте.

А прискіпливий вирішив зайти з найнесподіванішого боку:

— Кого ви найбільше боїтесь?

Несподівано Янко вибухає звучним, заразливим смі-

хом. Пересміявшись, витерши сльози, директор серйозно відповів:

— Банки боюсь.

— Банку?

— Так. Кредитової банки. Вона нас контролює. Кредитус. Вона тримає на світі. Даємо ми плановий прибуток за виноград — банка з радістю щедро відпускає динари під розширення виноградника. По тваринництву не дамо доста, як планували, не жди милості від банки. Є, скажімо, ухвала уряду про розвиток садів — банка дасть кредит. Рентабельна галузь — і гаманець для тебе відкритий. Не рентабельна — і не проси, і не благай.

— Дякую. Зрозумів. А тепер повернемося до принципу децентралізації. Децентралізація ніколи не мстилася за нехтування централізацією?

— Чого там. Ми мали нагоду переконатися і в слабості децентралізації, — погоджується Живко. — Була торік неприємність з курою. Погоріли ми на тих курах. Двадцять мільйонів наплодили курчат. Кинулися збувати, а збути нікуди. А мали б централізоване керівництво — всім би дали раду. Або не планували б такого виходу курчат з інкубатора.

— Отже...

— Отже, децентралізація не завжди виправдовує себе.

Іван-Янко Живко замовк на хвилю. Аби згодом довести суттєве з усього сказаного:

— Ми дуже б хотіли, щоб кожна трудяща людина сама була заінтересована результатами своєї праці. Щоб вболівала не тільки про свою конкретну роботу, а думала про весь агрокомбінат, про республіку, про всю федерацію.

— І як же ви виховуєте таку людину?

— Всіма доступними нам засобами. В основному виховуємо в праці. Праця — найперший вихователь.

— Це вірно...

— А коли вірно, то поїдемо, подивитесь, як ми господарюємо. — Директор підводиться, якось винувато позирає в мій бік. — На колесах закіпчимо прес-конференцію, коли будуть ще питання. Добре?

Господар сідає за кермо. Минає кілька хвилин, і з долини, в якій причаївся Марібор, автомобіль вимчав нас на гору, де виноградні лози терасами спускаються аж до самого міста.

— Це все наш дистрикт. Але поїдемо далі.

Ми забралися ще вище — у нове селище.

І знову тераси, тераси.

— Банка дала нам велику інвестицію, — признається з усмішкою Янко. Може, усмішка та говорила: «Люди добрі, ви не знаєте, як важко вирвати мільйони в банці, інвестицію. І який зиск мають тепер і делавци, і керівники, спеціалісти комбінату, і кооперовані кмети, розумно використавши ту інвестицію».

Раніше, скажімо, на якусь роботу витрачали триста днів, а тепер лише сто. Бо техніка прийшла на поля. Машинами обробляємо. Отже, скоротили затрати втричі.

— Як же тут машина може? — дивуюся. Бо таки дивно. Все поле — терасами. Здається, машина зсунеться з тих східців.

Ідемо далі, господар не без задоволення називає цифру чистого доходу комбінату — сто сімдесят мільйонів старих динарів.

І знову зупинка. На цей раз милують око кучері садів, що теж розташовані терасами.

— Молодий садовняк, — мрійливо, наче сам до себе, каже Янко. Видно, то дітище Живко. Його безсонні ночі, клопоти за оту інвестицію, протиборство з тими, хто запевняв — на цьому кам'янистому лопарі садовняк не виросте, на цих терасах — тим більше. Що виноград розкошує на схилах — не дивина. Виноград росте споконвіку. А щоб садовняк?

Вриваюся в роздуми господареві: запитую — чи було таке, як я подумав?

— Було, було... Яка там фантазія? Ви як у воду дивилися. І інвестиції не хотіли давати. Все правильно нафантазували.

Цікавлюся прибутками. Тут фрукти й овочі міряють незвичайною для нас міркою — вагонами.

— Гектар садовняку дає пересічно: яблук — п'ять вагонів, груш — вісім. А от гектар картоплі лише два вагони.

— Цікаво, скільки надоюєте молока?

— Зараз виходить 3380 літрів на корову.

Спека стоїть така, як улітку. А вже ж береться до осені. Люди ходять по-літньому в сорочках, безрукавках.

Ідемо гарною дорогою. Ліворуч котить хвилі спокійна, задумлива Драва. Зупинка.

— Кава, — командує господар.

Хоч знімай піджака, галстука. І взагалі, може, шубовснути в Драву? І лише календар зупиняє нас, бо на ньому все-таки тринадцяте жовтня.

Невеличкий, затишний готель на березі Драви. Директор агрокомбінату запрошує на каву.

— Тут будемо чи на свіжому повітрі?

Звичайно, на повітрі. Але й воно не приносить втіхи. Кава густа, надто гаряча.

Може, треба було випити пива холодного? Чи якогось лимонаду?

— Ні, в даній ситуації — кава, — радить Мішо.

Одначе дозволю собі павести і узагальнюючі дані, що торкаються села. Пошлемося на заступника Союзного секретаря по народному господарству СФРЮ Л. Петковича, який виступав на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників у Москві.

Промовець відзначив, що основним напрямком діяльності в соціалістичному перетворенні сільського господарства були передусім інтенсифікація і швидке піднесення продуктивності праці в соціалістичних господарствах. Поруч з цим підвищується рівень кооперації з індивідуальними сільськогосподарськими виробниками.

За останні десять років валовий обсяг сільськогосподарського виробництва Югославії зріс на 40 процентів. В кінці шістдесятих років доля агрокомбінатів, державних господарств і сільськогосподарських кооперативів у валових закупках пшениці досягла 65 процентів, свинини — 51 процент, молока — 53 проценти тощо.

Це засвідчує, підкреслив Л. Петкович, високий ступінь товарності соціалістичних сільськогосподарських підприємств. В останні роки ці господарства збирають, в середньому, 38 центнерів пшениці, 440 центнерів цукрових буряків з гектара.

От такі цифри. З кооператорами ми ще, обіцяють колеги, зустрінемося. Може, пощастить побесідувати і з кооперованими селянами, по-нашому одноосібниками, а по-колишньому «індусами».

Одначе каву випито, ми знову мчимо до міста, щоб, трохи перепочивши, їхати на планіпу. Забагато вражень як для одного дня. Але планіна так планіна. Їдемо, піднімаємося все вище і зупиняємося в якійсь клуні, де вичавлюють сік з виноградних грон. У словенців сік називають мошт.

Виробництво напівмеханізоване. Трактор привозить гарбу з виноградом, крюком чіпляють її, вопа перекидається в чан. І на наших очах перетворюється в таке каламутне місиво...

Нас запрошують у підвал покуштувати старого, ви-
стояного вина. Старе вино директор коментує так:

— Ми, словенці, речемо: «Старо віно, ко млада жєпа».

Потім господар пропонує піднятися ще вище. Виходимо з машин у дворі якогось старовинного фільварку, від якого іде довгий белебень в напрямку до Марібора. Він такий вузький, туди не проїде автомобіль. Автомобіль то пройде, але не зможе розвернутися.

Ось чому чоловіцтво несе в руках якісь ящики, мішки, залізяки.

З цього зеленого белебня, що нагадував косу в морі, можна було повернутися до міста лише через фільварок, бо довкола круті, непрохідні схили.

А внизу, в долині, милувало зір сучасне білокам'яне місто.

Між тим чоловіцтво розпочало виймати з ящиків усе, що потрібне для пікніка. З мішка висипали вугілля. Великою гумовою грушею почали роздмухувати вогонь.

Директор агрокомбінату, засукавши рукава, рубав невеличкою сокирою м'ясо і клав на металічну сітку. Під нею уже весело палахкотіло полум'я. Жінки різали хліб на скибки, розставляли пляшки: коньяки, сливовиці, пелінковиці, брінєвці.

Я вже познайомився з гостями директора та його колег: то співробітники кредитового банку, переважно жінки. Вони клали на круглі й цупкі паперові серветки скибки хліба і запрошували:

— Беріть крух, беріть крух.

Той, хто одержав з жіночих рук крух, підходив до Янка, який, наче м'ясник, четвертував і смажив м'ясо. Брали з металічної сітки гарячі шматки м'яса, клали їх на крух і поспішали до вузької лавиці. А там в поті чола сумлінно трудився виночерпій, чесно наповнюючи чарки вищепоіменованими напоями.

— Просім, просім,— закликав виночерпій,— кому коньяку, кому пелінковцю, кому брінєвцю?

Брали і випивали, стиха, стримано сміялися. Відчувалася якась скованість, щось заважало їм природно, як завше, вестися на мальовничому белебні. Неважко було

здогадатися: причиною скованості, на жаль, був я, незнайомий журналіст. Це розумів і Мішо, це розуміли всі.

Але ж не тікати мені з пікніка. І я сказав Мішо:

— Я хочу виголосити тост.

Пропозиція моя не викликала захоплення. Мішо м'явся, низував плечима, мимрив не дуже переконливо:

— Знаєш... Як тобі сказати. В таких випадках тости у нас... не проголошують. На офіційних прийомах, і то не завжди... Розумієш?

Я не розумів. І — наполягав на тості. Мішо звернувся до гостей, виказав моє бажання. Гості насторожилися, підозріло позирали на мене. Може, цей чужоземець почне читати політграмоту. Мені піднесли чарку, єдиному гостю піднесли, як виняток, бо тут в моді самообслуговування. А симпатична молодиця Катаріна з веселими бісиками в очах уже тримала наготові крух, скибку хліба із смаженим м'ясом.

Прийишк белєбєнь, навіть Янко перестав цюкати сокирою, навіть виночерпій на хвилику загальмував свою корисну роботу.

— Дорогі друзі! Я маю право вас так називати, бо ви — представники народу, який пліч-о-пліч з нами боровся не на життя, а на смерть з найлютішим ворогом людства — фашизмом. Моє коротке перебування у вашій країні ще і ще раз переконало: ви наші щирі друзі.

Люди стояли мовчазні, насторожені. Треба було від преамбули переходити до тосту. Ще мить — і пропадеш, чоловіче, ні за цапову душу.

— Я сьогодні провів весь день у товаристві нашого господаря, вельмишановного директора Янка Живка. Я хотів узнати, кого він любить, кого шанує і кого боїться. І вияснив. Отже, я хочу проголосити тост за людей, яких Янко любить, шанує і боїться. А одним словом це називається — банка.

Ми з Мішо навіть не сподівалися на такий ефект — розногодилися лица, вихопився смішок. Катаріна, котра тримала крух, мою закуску, крикнула:

— Він любить банку, бо там дружина його працює.

Товариство оточило мене й засипало питаннями. Згодом я виголосив ще таку тираду:

— Я познайомився із співробітницями кредитового банку і зрозумів директора агрокомбінату: таких жінок не можна не любити.

Мішо тис руку.

— Ну, спасибі, Вася, ти врятував становище... Ми з Живкою так боялися, що пікнік зведеться на пси...

Я рятував. Зіпсував, то мусив і рятувати.

Янко тепер лишив свою сокирку, налив чарчину і з світлілим чолом підійшов до мене:

— За твоє здоров'я, Вася!

А веселощі розбурхували людей все більше. Мішо виявився таким заводієм! Танцював Мішо, немов дзига, співав, якісь веселі грища влаштовував. Не було людини на моріжку, котру б не втягли у веселу веремію.

Янко усе цюкав сокиркою, ліпив якісь ковбаски, начиняв їх цибулею, часником, перцем і тут же смажив, не забуваючи при цьому перехилити чарчину. Не припиняв своєї серйозної роботи і виночерпій, чи, як кажуть словенці, точай.

Катаріна почала оповідати, як вона вчила російську мову в школі. З її розповіді я зрозумів — вони так студіювали російську, як ми до війни німецьку.

— І вивчили?

— Йа,— по-німецьки відповідає Катаріна.— Я люблю... Ти любиш... Он любіть... Правильно?

— Правильно. Тільки не відомо, кого ж ви любите?

— Хіба я не сказала? Тібья!

Витівки Катаріни подобаються її колегам. Катаріна «загвинчується» далі й далі, починає читати вірші. Враз жіноцтво як вітром здуло — побігли в напрямку до фільварка.

— Мабуть, приїхав Руді,— мовив директор, він же шеф-повар, він же головний точай, виночерпій. Янко Живко підвівся, поставив дашком долоню.— Точно. Руді.

Побачивши мою зацікавленість новим гостем, головний точай з задоволенням повідав:

— Директор кредитного банку.

Здалека ми помітили химерну процесію. Оточений жінками, енергійно наближався до нас невисокого росту, рудий, стрункий і молодий чоловік у сірому піджаці та світлих штаних. Він чомусь нагадав мені опереткового полюбовника. Здається, зараз зупиниться, виставить ногу вперед, підніме руку в рукавичці і козметоном запищить:

О-о, Карменсіта!

Любов моя!

Карменсіті, між тим, цмокали його в щок, висли на плечах. Уже наблизившись до табору, жіноцтво показувало на мене пучечками і, перебиваючи одна одну, скрекотіло, мов сороки:

— Руді, то — Вася!

Мені нічого не залишалося, як ступити назустріч Руді, назватися і сказати при врочистій тиші:

— Коли б моя воля, я ніколи не призначив би вас директором.

— А за кай? — удавано певдоволено нимовив оперетково одягнутий молодик. Тобто, а чому?

— По-перше, де ваше друге підборіддя і що це за директор, який не має озімніці?

— Так, це великий недолік. Каюсь. І буду виправлятися.

— Зате заступник Руді має ще й яку озімніцу, — випручила шефа Катаріна.

— Я тут, Катаріно, — вийшов на видноту чолов'яга з черевцем, з кількома підборіддями, добродушний і настрояний грайливо. — Я доповнюю Руді в тій частині, якої йому бракує, наприклад, озімніци...

Він з задоволенням поляпав себе по череву, простяг руку, назвав себе і разом з Руді попрямував до точая.

З приїздом Руді веселоці на белебні немов подвоїлися, потроїлися. У прозорі й чисті повітря полетіли народні словенські пісні. Смеркалося. Запалили вогнище і під орудою Руді почався танок «Коло», знаменитий югославський танок. Мені довелося в Кисві бачити те «Коло», на сцені, в театрі. А сьогодні — на мальовничій планіні, ввечері при тасмничому мерехтінні зірок доокруг високого вогнища. Бачу чарівне «Коло», чую зворушливу пісню, що зринає в зоряне небо:

Природа є спала,
па зопет є встала
ін прішла є зала,
прельюба помлад.

Відблисками ватри висвічують це справді народне видовисько, збуджені грищем та вином лица. В коло входить Руді, головний тепер заводій, і співає:

Округ веселіце,
препавайо птіце,
ін лспе цвєтіце
озальшайо есе.

Танок зупинився, застиг, по тому плавно, граціозно нахилився ліворуч, відхилився праворуч, підхопив останні слова пісні:

Ін лепе цвітїце
озальшайо все.
Озальшайо все.

У коло, до ватри, викликають хором:

— Ру-ді!

— Ката-ріна!

Вони не прошені, виходять до ватри і танцюють під акомпанемент хору й плескання в долоні. Пісня мелодійна, ритм неквапливий, пісня із зворушливим ліричним забарвленням.

Кдор хоче флосар біті,
та мора вінце піті,
піті ін возіті
по белі Донаві.
По Сав'ці, по Драв'ці,
по белі Донаві.

Я шукаю очима шеф-кухаря й головного точая. Директор разом з усіма в танку, вихитується довкола ватри. І Мішо в колі. А над ними мерехтять зорі балканські. Над ними мирне небо. Тільки вряди-годи покотиться зірка.

Мені хотілося того вечора сказати всім людям на землі: немає нічого милішого в світі, як мир та злагода між людьми, мирні зорі над головою і зворушлива пісня, яка випурхує просто з душі людської у зоряний все-світ.

А ще думалось мені під зорями друзів наших: жити й жити народові, який проніс через усі нелюдські випробування своє рідне слово, свою пісню.

Так, мудро сказав Шіллер: де співають, там лишайся жити. Лихі люди не мають пісень.

Гарні люди словенці. Вони люблять пісню. І Янко Живко, директор із Марібора, любить не тільки кредитний банк, а й пісню рідну. Той, хто любить пісню, любить і життя. А він не тільки любить, а й намагається перетворити його, поліпшити, прилучити кметів до пових, не знаних ще відносин між трудящими людьми в тім краю словенським.

В НІЧНОМУ КЛУБІ

Смеркає. Ми з Мішо в маленькому номері модерного готелю «Славія». Мішо чисто поголився, одяг білу-білу сорочку, довго вив'язував галстука, топтався перед дзеркалом.

— Чи не па побачення?

Мій добрий гід якось врочисто, якось піднесено, наче то має бути перша зустріч з коханою, загулав ціпом:

— На побачення, Вася! На побачення!

До того ж несподівано підійшов до мене і поривчасто обняв.

— З ким же, коли не секрет?

Та я вчасно схаменувся.

— Втім, є питання, на які мужчина має право не відповідати.

— Чому ж. На побачення з своєю рідною Мар'яною.

— Хіба вона в Маріборі?

— Приїхала з Оксаною. Автобусом. Отже, Вася, запрошую тебе теж на побачення.

— Пройдуся з тобою по місту.

Ідемо на вулицю Косеського, 33, потихеньку заходимо до хати, бо Оксана, мабуть, спить.

— Пройдемося по нічному Марібору?

— О, з радістю, — аж стрепенулася Мар'яна. — По рідному місту... Це все одно, що на перше побачення... Мішо, ти пам'ятаєш наше перше побачення?

Я зрозумів молодят — то буде мандрівка в молодість Мар'яни з Мішо.

— Підемо з нами. Подивишся програму в нічному клубі? У вас немає нічних клубів?.. Які ви нещасні, — іронізує Мар'яна.

— Ви ідете у свою юність. Навіщо вам супутник?

— А хто зі мною танцюватиме? — серйозно на те Мар'яна.

— Поет Олександр Твардовський колись, у ранньому вірші, писав про такого танцюриста, як я: «Я в этом деле действительно трактор. Тут даже и пробовать нечего мне».

Я справді вагався. І ваги на користь нічного клубу переважили.

— Коли іде Саміде... — каламбурю я і хапаю свого плащика.

Спускаємося до підвального приміщення. Це невеликий,

круглий зал персон на п'ятдесят. Посередині — арена, як у цирку, довкола столики, є навіть столики і в нішах. В одній ніші в стінці — бар, біля нього кілька високих круглих стільців. В іншій — естрадний оркестр.

Наші квитки забирає офіціант і за хвилину приносить стекленіцу, тобто пляшку мінеральної води.

Грає оркестр, танцюють пари, снує між столиками сивий і безмовний, як привид, старий офіціант. І коли хто замовляє пиво чи їжу, низько, догідливо нахиляє голову. Я так і не чув од нього жодного слова. А може, той сивий німий? Бо й гроші бере мовчки, тільки голову схилить нижче звичного.

За столиками теж тиша, невгамовна лише ніша музична: стараються саксофони, труби, кларпети, вибиває дріб бубон, плаче скрипка та шурхотять черевики по п'ятачку арени. Арена, до речі, підсвічена, і тому снопи світла освічують тацюючих низу.

В клубі — напівморок. Десь опівночі затихає оркестр, а плафони, лампיוни тьмяніють ще більше, зате світло довкола арени яскравішає.

— Зараз почнеться програма, — з виглядом знавця, за-всідника повідомляє Мішо.

— Так, Вася, зараз буде програма, — повторює Мар'яна, немов для того, щоби я зрозумів: Мішо може всяке лягнути, але коли я скажу, то вже справді буде так.

Зовсім гасне світло в клубі, лише у барі, біля музик мерехтить та ще яскравий пучок — на п'ятачку. Саксофоніст піднімає мікрофон і оголошує початок лицедійства. Виступає ось така синьорина. За тими словами — дріб барабана, бадьорі акорди корнетів і кларнетів. І на п'ятачок вибігає, підхоплена всім оркестром, стебеляста дівчина.

Руки й ноги в дівчиська були голі, спідничка дуже вже міні-міні. Дівчисько робить всілякі вихиласи, кланяється публіці, що прийшла подивитися на неї та на її колег, синьйорип. Не так щоб і довго виламувалася. Поклонившись доземно, зезла в темряві.

Саксофоніст тягнеться до мікрофона і сповіщає, що інша синьйорина виконає танець живота. І, підхоплена оркестром, на п'ятачок важко ступає, хоча й намагається показати свою «легкокрилість», розкохана, не першої свіжості тітонька.

Найбільше привертає увагу в синьйорипи-тітоньки, звісно, черево. Недарма ж її номер називається: «Тапок

живота». Черево тітка лишає, так би мовити, на закуску. Той великий, як діка, як барабан, баняк ходором ходить і згори вниз, і знизу вгору і ліворуч-праворуч, і витанцювує по колу.

Публіка ірже, публіці подобається. А баняк і далі трясеться, як у пропасниці, все швидше, до знемоги, до такого шаленства, що хочеться крикнути: «Зупинися, дурна тітка, а то матимеш заворот кишок!»

Наче відчувши мою тривогу, оркестр видобув останній акорд і занімів. Остання конвульсія в тітоньки, і голий, як бубон, баняк зупиняється. Гультіпаки аплодують, свистять, виказуючи своє задоволення видовиськом.

Тітка кланяється і з робленою легкістю щезає з п'ятачка, аби саксофоніст за хвилику оголосив вихід цової синьйорини.

— А чому ви синьйорини? — тихенько питаю Мішо.

— Раніше тут виступали італійки. Отже, за традицією.

Мішо хотів ще щось сказати, але на підсвічений низу п'ятачок впливла цова синьйорина. У довгій сукні, під іспанку, граціозно вклонилася гультіпакам і попливла у плавному танку. Для контрасту, видно, аби урізноманітнити програму. Телесні сидять за столиками з байдужими лицами. Мовляв, нас іспанськими танцями не спокусиш. Подавай нам щось гостріше, аби в піс штрикало. Гарне дівча не витриндикувало ніяких заморських танців, бо дівчесько виявилось фокусницею. А ті па при виході, так, для годиться, експозиція, так би мовити. Номери були справжні, цікаві, дотепні. Але публіка її прийняла холодно-байдуже. Подумаєш, чим хотіла здивувати — фокусами.

Як щезла фокусниця, тиша зацарювала у невеликому залі. Служниця впесла на п'ятачок низенький бархатний стільчик. З темряви на п'ятачок вийшла дівчина з ілюстрованим журналом у руках. У коротенькій курточці вище відкритого пуна. Дівчеську береться років до двадцяти, не більше. В шортах. Під тиху вкрадливу музику сіло на стільчика і почало ліниво гортати журнал, зупинило погляд свій на фотографії дівчини, котра на собі зовсім не мала матерії.

Враз дівчесько кидає журнал на підлогу. Мовляв, вона може бути своєю (в журналі), а я не можу?

Почала поволеньки-поволеньки розстібати гудзики на курточці. Довгенько розстібала. Нарешті курточка тихо сповзла на підлогу, відкривши голі плечі, руки, спину.

Власне, відкривши її до пояса. Бо лишався лише голубенький ліфік з блискітками, котрого вона теж почала знімати.

Але ж не зняла відразу, а почала розпалювати уяву глядачів, що завмерли за столиками, слідкуючи за кожним порухом юної синьйорини. Мішо встигнув шепнути мені: «Я цю синьйорину знаю, вона торгує в ларку».

Музика тихенька, мелодійна, вкрадливо-інтимна, а рухи пальчиків довгих нервово-неспокійні. Одстебнула одпого гудзика, другого, і щось довго, набридливо-довго не розстібається третій, останній. Дівча немов аж губку закусило з досади — ніяк не може. Здається, ось підніметься якийсь лобуряка і запротестує: «Скільки можна возитися?!»

Але дзенькнули тарілки в оркестрі, бабахнув барабан, і на мить стих оркестр. Ліфік плавно, немов листок кле-на у тиху погожу днину, опустився на підлогу. Дівча сиділо голюсіньке до пояса.

Несподівано і якимось нервово вдарив оркестр, дівча піби аж злякалося тієї несподіванки, мить якусь сиділо, затупивши обличчя руками...

По тому, теж нервово, зачала возню з штанцями. Так же довго, хоча й гарячково розстібала стриптизка гудзики штанців і знову на останньому затрималася, чим викликала хмури погляди гультяїв.

І знову тарілки і баритон сповістили — дівчисько уже без штанців. Єдине, що заважає надати ідентичності з костюмом прапращурки Єви, так це рожева поворозка на ще по-дівочому вузьких раменах. Але довгі первові пальці возяться і з цими останніми залишками матерії. Ще мить, ще, і оркестр переможно вдарив у всі свої литаври. Нарешті дівча в костюмі прапращурки Єви.

Та оркестр враз замовк, немов йому заціпило, немов оті саксофони, кларнети застидалися з такого видовиська. І в глибокій тиші молода і голюсінька стриптизка поволеньки завершує ритуальний похід по діагоналі аренки, туди й назад, туди й назад, туди й назад, демонструючи своє молоде й соромливе тіло. По тому гасне світло, оркестр набирає високих нот. Ще хвилька, запалюється світло і на п'ятачку вже немає не тільки юної Єви, а навіть стільчика оксамитового.

І — тиша зацарювала після ріденьких оплесків. Я не витримую довгої напруженої тиші, ставлю моїм супутникам питання руба:

— Для чого воно вам?

Подружжя переглядається, перескаплюється.

— Спадщина від минулого, — випускає небавом слово Мішо.

— Ти розумієш, Вася, — приходить на допомогу Мар'яна. — Так було завжди — і сто років тому, і п'ятдесят. І так враз заборонити ніхто не наважується.

Клуб живе своїм життям, грас оркестр, крутяться пари на п'ятачку, сивий мовчки розносить сливовицю.

— А батько-мати знають, що ота красуня тут витриндикує? Свій екстер'єр демонструє?

Мар'яна осміхається чомусь своєму, знизує плечима.

Мар'яна зітхас. Може, їй шкода гарної, статуристої дівчини, котра могла б зовсім інакше скористатися своєю молодістю і вродою.

А я думаю-гадаю: невже ж її, юної Єви, ніхто не зупинить? Невже немає такої сили? Невже й Союзу Комуністичної молоді немає діла до отієї рожевої, трепетної і статуристої?

Між тим одна за одною приходять, уже зодягнуті, з комірцями під саме підборіддя, сип'якорини, що недавно викомарювали на п'ятачку. Уже прийшла «іспанка» і примостилася на вільне місце за столиком, вилізла на високий стілець біля бара та, з озимницею, впурхнула фокусниця, впливлю і стриптизне дівчисько. Воно підкреслено-строго зодягнуте, у спортивному чорному светрі, зі стуленими вустами.

Повсідалися, сигаретками бавляться, лимонад сьорбають.

— Любі молодята, — медовим голосом благаю Мішо з Мар'яною. — Одпустіть мене спати, бога ради. У вас сьогодні побачення з вашою юпістю. А мені, старому, ще й відпочити треба. Адже робочий день скоро розпочнеться.

— Для мене робочий, — тиче себе в груди Мішо. — Бо я за кермом сидітиму, а ти можеш в машині подрімати.

«Дремати» — занотовую до свого записника. Ще одне спільне слово знайшов у словенській мові. Отже, ми залишаємо нічний клуб.

Йоже Шірцель, дізнавшись, що ми відвідали пічний клуб у Маріборі, так відреагував на ту подію:

— Подумаєш, провінційний стриптиз. Не міг сходити в Любляні?

Дякую красно, з мене досить і маріборського. А ще,

дивлячись на мою кислу пицю, югославські колеги переконували:

— Але ж сам стриптиз був естетичний? Глядач має таку ж насолоду, як, споглядаючи, скажімо, шедеври мистецькі — Венеру Мілоську, полотна Рембрандта, Рафасля, Мікеланджело. Тільки цього разу ви мали нагоду споглядати не холодний камінь, а живу Венеру, з крові і плоті.

— Стриптиз був естетичним, — погоджуюсь. — Але ж стриптиз походить на виставку тварин. Купив квиток — і споглядай рекордсменів. Жіноче тіло — для найтонших, найцінніших інтимів. До того ж його може споглядати лише одна людина, одна в усьому світі.

— Ну, це вже, як кажуть росіяни, ти загнув...

Може, й загнув.

До речі, цього року я знову відвідав Югославію, багато мандрував по країні. Зазирнув і в нічний клуб. Замість однієї стриптизки в програмі тепер аж три дівичі. І такі викидають коники, що якби оповісти про їх гідкі, вульгарно-сексуальні вихляси, то й папір не витримав би.

Тепер мої югославські колеги не захищають тих програм, а погоджуються зі мною: застриптизились клуби, ой застриптизились, зарясніли обкладинки кольорових журналів в костюмі Єви.

«БУЧІ, БУЧІ, МОРЕ АДРІАНСКО...»

Одне з найперших моїх побажань — побачити Адріатичне море, славетну на весь світ Адріатику. Хто не мріяв побачити тебе, оповитий серпанком слави Ядран.

— Якщо можна, звичайно. Скромність моя завжди папоготові, вона завше стане в пригоді господареві.

— Можна, — спокійно на те шеф-редактор «Младіни». — Єдине, чого ми не зможемо напевно сказати: чи побуваєш ти в казино.

Небагатослівний Наце Боршнер («Хто мовчить — двох навчить») цмокнув губами.

— Ти знаєш, Вася, я сам ще ніколи не був у казино. У нас казино — для чужоземців...

— А хто сказав, що я дуже хочу побувати в казино?

— А хто сказав «не хочеш»?

— По-друге, якщо казино для чужоземців...

— Розумію, розумію, — спокійно на те Наце, — ти, звичайно, чужоземець і разом з тим не чужоземець. Йдеться про тих, що мільйон можуть проциндрити за рулеткою. А кому ти там потрібний зі своїми командировочними?..

Звичайно ж, я не образився, що я не справжній чужоземець. От такий гаплик із тією рулеткою. Туди йдуть ті, у кого є валюта. А валюта є в італійців, західних німців, американців, англійців, швейцарців. І тасмниця вигравів-програвів оберігається господарем казино. Бо варто потрапити прізвищу якогось папка в газету — це викличе скандал улюбій серцю Італії чи Швейцарії.

Чому скандал? Бо азартні грища в більшості цивілізованих націй заборонені законом. Не всяка дружина погодиться, аби її любий-милий чоловік кинув собаці під хвіст мільйон лір.

А ще є й фінансова сторона цієї злощасної рулетки. Ти, скажімо, полегшив свої кишені на мільйон лір. Отже, ти мав зайвий мільйон. Може, це саме та сума податку, яку ти не вніс у казну, приховав од податкової інспекції, яка досить пильно стежить за фінансами, як і поліцейська служба.

Ось чому так ревниво оберігається інкогніто аматорів, завсідників казино, азартних ігор. У Наце є, правда, знайомий директор казино. Коли б він тільки не поїхав до Швейцарії. Наце бачив його на тому тижні, збирався.

— Не дуже й хотілося, — махнув я рукою в напрямку казино, хоча журналістові не завадило б хоча одним оком зафіксувати оте божевілля за рулеткою, оті руки, тремтливі руки, що згрібають вигравш. Ти можеш побачити тих, що програли і не відають — кулю собі пустити в лоба чи сильнодіючого снотворного випити? Бо іноді і кулею кінчається оте рулеточне щастя.

— Завтра, Вася, на Ядран, — немов по душі погладив Наце, шеф-редактор.

Дайош Ядран-море! І я знову на «фольксвагені», поруч з веселим і дотепним Мішо. На другому сидінні Мар'яна, котра коментує міста й села, що пропливають обабіч асфальтової дороги.

— Вася, зверни увагу на завітчані ворота, Словенці

називають це «Жівела новопорочніца». «Тут живуть молоді». Звичай такий. У час медового місяця односельці завітчують ворота молодих хвосою, живими, запашними квітами. На жаль, такий звичай зберігається тільки на селі.

Оскільки я селяк, то прошу уточнити:

— Скрізь у селі зберігся цей милий звичай?

— Так.

— І — твердо?

— Так.

Мовчимо хвилику.

— Про що замислився, Вася? — не повертаючи голови, питає Мішо.

— Думаю я про народні звичаї. Віками вони створювалися. А розгубити можна за одне покоління. І від нас, журналістів, багато залежить — жити чи щезнути народним обрядам, звичаям, святам. Згоден?

— Звичайно.

Задрімати в машині неможливо. Бо коли не говорить Мар'яна, торохтить Оксана:

— Маміца, а ти купила мені...

— Куплю-куплю.

— Маміца, а скоро ми зупинимось на зайтерк?

Так словесці снідання звуть.

— Скоро, скоро, доцю.

— Маміца, а імаш кайзеріцу?

Кайзеріца, виявляється, просто булочка.

— Імам, доцю, і булочку. Спи!

І в свою чергу цікавиться Мар'яна:

— Вася, а ти справді вчора злякався?

Мішо не повертає до мене свого обличчя, бо сидить за кермом, але знаю — грають-виграють хитрючі чортенята за скельцями провізорських окулярів.

А вчора таки справді трапилася одна придибенція. Виїхали з Марібора Мішо, я, Мар'яна, Оксана і бабуся Оксанина, теща Мішо Саміде. Завітали до родичів Мішо, які будують приватний невеликий готель на трасі Марібор-Любляна. А траса йде понад Дравую.

— Ось, полюбуйся приватною ініціативою, — показує на триповерховий готель Мішо. — Вклав родич шістнадцять мільйонів, і треба ще шість.

— То великі гроші. Де ж їх набрати, тих мільйонів?

— А ліс дає. Оцей ліс за садибою його, власний. То

шумлять мільйони. Правда, держава обмежує вирубку, але...

А ось і господар іде із старої садиби, обсипаний стружкою, на лівому коліні штанів добряча мальовнича латка. «Типовий образ нашого колишнього куркуля», — відзначив у думці.

Він показує свої мозолисті руки.

— В основному ось цими двома...

Три поверхи — нічогенька хатка. Кухня викладена кахлем, сучасне обладнання, всіляка побутова машинерія — кавоварки, картоплечистки, соковижималки, ліфт для подачі їжі нагору, до залу і в постіль, на друге надстроп'є. Мабуть же, буде і мікрофон для команди на кухню — що подавати клієнтам.

На другому поверсі чудова веранда, яка обійшлася господареві, власникові лісу, в два мільйони.

Коли господар запросив нас до столу, я сказав по-сербськохорватському:

— Сваког госта за трі дана доста. Досить гостеві й трьох днів. А я вже більше трьох гостюю. Це — ваша приказка. А в нас є своя: перший день гість — золото, другий — срібло, третій — мідь, хоч сиди, хоч додому їдь. Я вже, як бачите, не благородний метал...

— Словенці — народ гостинний, — зауважує теща Мішо.

— Словенці — п'янці, — додає господар.

Я категорично заперечую, бо не бачив ще жодного п'яного в Югославії, окрім хіба текстильника.

І знову ми — на колесах. Наш автомобіль, весело пробігши по шосе понад Дравою, повертає праворуч і круто дереться вгору і вгору. Ліс і гори, ліс і гори. Часом трапляються поодинокі хати — і знову ліс, крутизна. Та водій у нас надійний.

Ліс, предковичиний ліс. Жебонять з гір гомінливі джерела, як у нас в Карпатах. Мішо, не повертаючи голови, цікавиться:

— Васья, а що б ти робив, якби потрапив оце до Австрії?

На тонких губах нашого водія вместилися ехидна усмішечка.

— Я б попросив кружку хорошого пива. А наручники за порушення кордону хай одягають на когось іншого...

Усмішка не щезає з губ господаря «фольксвагена».

— Ми вже порушили державний югославо-австрій-

ський кордон і їдемо сім кілометрів по території Австрії, — спокійно говорить Мішо.

Я оглядаюся до Мар'яни — що за жарти? Я ж не маю візи на в'їзд до Австрії.

— І не треба, — заспокоює Мар'яна. — Тут австрійська територія вклиняється в нашу. І щоб проїхати від Драви до церкви Святого духа — одна дорога. І йде вона через австрійську територію. Іншим шляхом треба робити крюк кілометрів, може, сто. І ми маємо протокола югославсько-австрійського, який дозволяє їхати цим австрійським лісом до церкви Святого духа. При умові — не зупинятися.

— Злякався, Вася? — Мішо все підкидає і підкидає їжачків.

— Нічого, ось приїдеш до нас, я тебе теж куди-небудь завезу, — мстиво обіцяю Мішо.

А Мішо вивозить нас справді аж до святих духів, до ангелів та архангелів. На горі стоїть церква і два будиночки. І більше нічого.

Справді, скільки око охопить вниз — міста й села, міста й села, оточені лісами та пралісами. Око бачить на сто кілометрів. Днина сопяча — полудень.

Дихається легко. Здається, цілюще повітря можна різати ножем, як масло, і класти на скибку. Недарма на одній з двох хат, що забралися на таку височинь, прикріплена табличка: «Дом для немоглих». Краще вигадати будинку для «немоглих» важко. Тут доживають віку кількадесят дідів та бабусь. Та ми не бачимо жодного «немоглого». Ніде нікого, ані лялечки довкола. Ні, он із-за дуба визирає біла-біла печесана голова. Хлопчесько років шести дикувато видивляється на гостей, а надто на Оксану. Він хвацько видається на дуба, чіпляється за гілку і повисає на ній, підтягується, лізе вище і знову виробляє всякі кренделі. Як Тарзан.

— Це він для Оксани робить дивертисменти.

А Оксана аж пищить од задоволення.

Піднімаємося до церковки. Вона стоїть пайвице. Це і є пам'ятка архітектури XVII сторіччя, дерев'яна церква Святого духа. Церква доживає свій вік, від вітрів і дощів розвалюється.

Хлопчесько білочубий все «покоряє» Оксану. Малий Тарзан уже ходить на руках довкола церковки. Але від нас тримається на певній відстані, як лісове звірятко.

В одній з двох хат — гостілна.

— Будемо обідати тут,— командує Мішо.

Диво дивне. Ніхто не висловлює заперечень.

Оскільки на вулиці не по-осінньому тепло, то столики поставили просто під дубом, вийшла дівчина в фартушку із звичним словом на устах:

— Ізвольте?

— А що ми ізволимо? — звертається до нас наш гід і водій.— Що будемо пити?

— Чоловік я непитущий. Та коли так наполягаєте, вип'ємо, що є,— кажу я тоном чемного гостя, аби не завадати клопоту ще гречнішому гідові.

— А тут все є, як і скрізь,— безапеляційно заявляє Мішо, немов він працює в гостілні агентом по постачанню.— Парі?

— Це вже ти, Мішо, як кажуть у нас, заливаєш.

— Заливаю? Добре. Парі? Що ти бажаєш випити?

Ну, думаю, зараз я тебе зажену на слизьке.

— Столичну!

— Столичну імаш? — спокійно запитує в дівчини-офіціантки, що є, мабуть, дочкою господаря чи дружиною молодого хазяїна гостілні.

— Імам.

Тонкі губи нашого гіда розпливаються в усмішці:

— Як у вас кажуть у таких випадках?

— Один—пуль на твою користь.

— Сігурно! Ще що ти хотів би тут випити?

Мене бере просто-таки спортивний азарт. Я перебираю в пам'яті вина і горілки, які довелося пити чи бачити в Європі й Америці.

— Джин! — приголомшую нашого гіда заморським напоєм.

— Джин імаш? — тихенько, вкрадливо Мішо до господині.

— Імам,— скромненько відповідає дівча.

Тут уже почалася гра, майже рулетка.

— Ще б що хотів випити на горі Святого духа наш гість?

— Віскі!

— Є лі то тако?

— Да, тако є.

— Віскі імаш? — тихесенько підкидає Мішо питання.

— Імам... Але яке хочуть товариші? Шотландське, канадійське?

— Що ж, сервіс на рівні,— не можу не визнати я.

Мішо саяв.

— За виграш годилося б випити, але попереду дорога, та ще така крутя в горах.— Мішо чуває потилицю.— Але нічого, переможений Васья вип'є з жіноцтвом за мого здоров'я.

Я вбиваю гίδα своєю шляхетністю:

— Оскільки наші шановний гід за кермом і не може вживати спиртного, то я, як людина вихована... хочу солідаризуватися.

Жіноцтво, побачивши таку самопожертву, без особливих душевних терзань вимушене теж приєднатися до сухого закону.

Дівча здивувалося: після таких довгих розпитувань цей молодий і гречний чоловік з сучасною лисиною, що в двадцять п'ять надає молодикові вигляду неоправного інтелектуала, замовив п'ять маленьких пляшечок лимонаду... І треба було видиратися на таку висоту, щоб пити лимонад?

Спускалося з гори до Драви веселіше. Недалеко від траси Мішо несподівано зупинив свого «фольксвагена».

— Васья, вийдемо на хвилинку.

Мішо взяв фотоапарат і показав на топенький стовп з табличкою, на якій скромненько, буденно виведено: «Државна мея» — державний кордон...

— Ставай біля меї, сфотографую.

— А можна?

— Ставай скоріше.

Мішо кладає раз, другий. Я обіперся рукою на «Државну мею».

— Дості.

— Ще раз. Для певності,— просить Мішо.

Ще раз — клац, ще клац. Але що це — Мішо перестав клацати, а звук повторився. Може, лісова луна? Ні, в тому звуці вчулося знайоме автоматне клацання.

Так і є. До нас вибіг молодий прикордонник. І мені нічого не залишалося, як поплентатися до машини. Сидимо усі нічирки, прислухаємося до розмови. Мішо каже воякові: не знав, що тут не можна зупинятися. Слухаємо далі. Прикордонник:

— Куриш?

Мішо:

— Так.

— Пригости.

І ось вони курять удвох, мирно перекидаються словами. Мішо, між іншим, зауважує,— оце їздили з радянським колегою до церкви Святого духа.

— З радянським? — здивувався прикордонник.

Щось шепоче на вухо своєму гідові. Нараз Мішо підходить до машини.

— Вася, вийди на хвилинку, будь ласка.

Осміхнений вояка подає мені руку і щиро зізнається:

— Ще ніколи не бачив радянської людини.

Потиснувши руку, юнак так просто, по-людськи розчулився і вимовив:

— Спасибі.

Я не питаю, за що дякує молодий югослав — хіба треба про це говорити? Кожного дня до тебе підходять люди, просто на вулиці, і вимовлятимуть те слово або мовчки міцно-міцно тиснутимуть руку.

Та дивоглядія з прикордонником прилучилася учора. А які дивовижі чекають на нас сьогодні? Ми їдемо на Ядран-море. Я знову з усміхненим і насмішкуватим Мішо, з поліглотом Мар'яною і щебетухою Оксаною. Оксана, павіть засинаючи у Мар'яни на колінах, шепоче:

— Маміца, а ми взяли з собою кайзеріцу?

— Так от,— пригадала Мар'яна про нашу придибенцію з державною межею,— чи зникався ти вчора?

— Ні, Мар'яно. У друзів мені нічого не страшно.

— А ти впевнений, що ми твої друзі?

— Я впевнений. Ви не тільки мої друзі, а наші друзі. Друзі моєї держави, радянських людей.

— Так, Вася, югослави — сердечні друзі радянських людей. І не тільки словенці, а й серби, хорвати, македонці, босняки, чорногорці...

Мар'яна замовкла. Але в тому мовчанні звучала симфонія братерського єднання. І знову з глибини років постає переді мною землянка на курській землі, трофейна плошка перед вікном, котре вікном можна назвати лише умовно, скоріше — шибкою. І начальник штабу капітан Гаврильченко з газетою в руках.

Капітан Гаврильченко читає про дії югославських партизанів. Хтось із нас, молодих офіцерів, узяв та й спитав:

— Яка вона є, Югославія?

Смаглий, широкобровий, лагідний капітан знизав плечима: хто ж його знає, яка вона, та земля.

Не сказати — не знали ми зовсім югославів. А Олеко

Дундич, серб, легендарний герой громадянської війни, якими ратними ділами прославив своє ім'я у віках.

Хтось із офіцерів згадав словенця, котрий здався у полон, а потім попросився воювати проти фашистів. Був розвідником. Не раз його перекидали в тил до ворога. Там він такі діла одчубував!..

Колишній учитель, лейтенант Соїн, філолог за освітою, пригадав імена сербських вчених, які працювали на Україні. Терлаїн посідав кафедру цивільного права в Харківському університеті, а професор Стойкович навіть був ректором університету, Дудрович викладав філософію в тому ж таки Харкові.

Один по одному стали пригадувати: хтось, десть, колись вичитав: в час війни з турками офіцер російської армії Василь Яновський був командиром партизанського загону.

Вчитель Соїн ще пригадав: Михайло Старицький переклав твори сербського героїчного епосу. Літературний гонорар передав у фонд боротьби південних слов'ян проти султанської Туреччини.

Отаке згадалося на дорозі до моря Адріанського.

Наце зі своєю парсченою Мойцею ведуть наш караван. У Наце найновіша машина, тому його пустили вперед. За ним Йоже з своєю Мартіною і сином Андрієм. У Йоже пайледачінний автомобіль, і, аби не відстав, пустили його між машинами Наце і Мішо.

В одній корчмі, яка тут називається тратторією, зушилися, випили кави. Зауважила Мар'яна: ще ранок, а вже повно італійців.

— Італійців?

В розмову встряє Наце:

— Бачите у чому тут заковика. У нас продукти вдвічі дешевші, ніж в Італії. І петрол, бензин, дешевший. От вони й липнуть до наших тратторій, як до гарної дівки наречені. Тисячі італійських машин в суботу та неділю спують по Словенії. Смачно снідають, обідають і вечеряють тут італійці. А ввечері націджують повні баки й каністри дешевого петролу і торохтять собі в свою благословенну Італію. Тут же близько. Автомобілі сучасні, дороги — теж. Година-дві і вдома.

Снідали ми в Постойні. Слов'янська назва, древня. Від постою, певне, називається те містечко. Тут перепочивали люди, може й ночували.

Другу зупинку робимо в селі Храстовле, це десь уже поблизу моря. Чим знамените Храстовле? На горі, яка панує над селищем, суворо бовваніє церква тринадцятого століття.

Церква довкола обплетена колючою шипшиною. Її тут називають шипек. Вхід до храму через кам'яну арку. В церкві сидить служитель і видає квитки за вхід. Беремо квитки і опиняємося в царстві старовини. Знамениті фрески, що є в каталогах музеїв всього світу — так вони й називаються: фрески з Храстовле. І великого треба було докласти терпіння, щоби віднайти фрески, виділити їх від пізніших напластунків історії, реставрувати і відкрити для народу. Та праця варта пошани. Півтисячі років тому маляр Іван Каства залишив для прийдешніх поколінь шедеври тогочасного художнього письма. Особливо вражає композиція «Танець мертвих».

Чи цікаві фрески сучасній людині? Як і скрізь, тогочасний живопис експлуатував біблійські сюжети, життя святих. Але фрески відтворювали не тільки «життя святих», а й звичайних людей. Служитель продає листівки, зроблені із реставрованих фресок. Одна з них зображає апостола Матвія. Адам з жоною уже не прикриті райськими лопухами, а зодягнуті. Єва в якійсь туніці, що аж тягнеться по землі. (Міні-спідниць тоді ще не було). На голові в молодиці хустка біла. Так колись ходили наші бабусі. Єва суче пиячки, бо з веретенем. А на колінах у неї, мабуть, двойко близнят, кожне ссе свою персональну цицю. Обличчя у Єви благосно-радісне, задоволене. Подумаєш, — написано на тому благосному обличчі, — з раю вигнали. Не дуже й шкодуємо. Ходили в раю голі і не знали, що це — соромно. А як гризнули яблучко — багато чого узнали. Подумаєш — рай. Рай — коли в сімействі злагода. Чоловік дужий та вмільний, та й в гречку не скакає — що тобі ще треба? Вигнали її з Адамом з раю, а вони не дуже й журяться. Хату поставили. А побіля хати стіл стоїть, а на столі глечик. Як покличе Адама обідати, то, певне, зілле на руки чоловікові, візьме з перекладини рушника. Он вони висять, аж три рушники. По тому будуть трапезувати.

На фресці й Адама зображено. Нагнувся бідняга з сокирою, дрівця, мабуть, рубає, а може, й дерево корчує, бо побіля нього стоїть обчухрана деревина. Може, колиски робить.

Єдине, що дивує,— одяганка Адамова. Чомусь жіноча сукня на ньому і коротка, по нинішній моді,— міні. А втім, хіба не відомо, що нинішні молодиці беруть свої фасони з Адамових часів.

Служитель церкви вмикає магнітофона, і невидимий гід оповідає історію виникнення фресок, їх зміст. Вони розповідають про день створення світу. І що було на другий день, і що було третього дня, і четвертого, і п'ятого.

Але нічим особливим не відзначалися оті перші п'ять днів. Правда, створені були тоді води земні і води небесні, два небесні світила, повзучі гади і всякі інші тварини.

Зате шостого дня бог створив людину. Сьомого дня він, як відомо, опочивав. Цей день бог благословив, і став він святом па віки вічні. Отож дружини й тещі не сміють лаяти в педілю чоловіків і зятів, коли вони часом прийдуть додому такі добрі та м'які, хоч мотузки з них сучи.

О, свята неділя! Допоможи чоловікам у важкий для них день!

Далі в тій розповіді цікавіше. Як Єва появилася. Відомо, господь наслав на Адама добрячий, як після кварти оковитої, сон, вийняв йому ребро і створив з цього реберця ніжну й м'яку, немов булка празникова, молодицю. І виступив Адам по тому з промовою перед голосіньким створінням господнім: «Оце кістка від кісток моїх і плоть від плоті моєї. І буде вона називатися жоною, бо взята від чоловіка. Тому залишить чоловік батька і матір своїх і зійдеться з жоною своєю так близько, що будуть удвох однією плоттю».

Поети, правда, іншу інтерпретацію створінню Єви дали:

Створив господь Адама,
І спитав Адам: «А дама?»

І говориться в святому писанні: «Казав ту промову без шпаргалки».

Але це вже деталі.

Отак почали Адам з Євою жити та поживати та діток наживати. Породила Єва Каїна і Авеля. Ще й тепер, як пильно дуже оглянути Місяць, кажуть старі люди, можна помітити, то Каїн Авеля на вилах піднімає. Чи Авель Каїна. Не ручаюсь. За братами сварливими свята Катерина знайшлася.

Адам жив лише дев'ятсот тридцять років. Єва ще менше. Зате вона встигла народити Адамові синів і дочок, від

яких посипалося щедре потомство. І жили сини й онуки ще більше за батька і діда. Мафусаїл, скажімо, жив дев'ятсот шістдесят дев'ять років. У Мафусаїла був Ной, що народив синів Сіма, Хама і Яфета. Але це вже подробиці... Зате все оте відтворено в фресках. Згодом посипалися навалом: Козма і Дем'ян, Марія з Ісусом, Юда Іскаріотський, Предтеча, Дванадцять апостолів. А там уже пішла братія, ще менші чини — святий Стефан, святий Лаврентій...

Далі фрески відтворюють Дванадцять місяців. І що знаменно: під «Танком мертвих» підписи глаголицею.

На фресках ціла низка людей, уже не святих, а представників земних професій, хлібороб, рибалка, кардинал, лікар, священник...

Вчені-мистецтвознавці довели: фрески написані 1490 року. Недаром у цей пустинний край все поспішають і поспішають знавці стародавніх фресок зі всієї Європи. У книзі відгуків бачу знайомі імена московських, київських художників.

А край навіває сум: пустинна, кам'яниста, безплідна земля. Недаром же села довкола — мертві. Їх залишили мешканці та переїхали в інші краї, в міста, де є робота, де земля дає людям життя.

Так і стоять ці порожні кам'яні оселі, а довкола шипек, найпоширеніша рослина цих суворих країв. Лише шипек вистояв серед гарячих скель, деś знайшов вологу і вижив. У краї цьому гарячому раніше не було навіть залізниці. Оце тільки розбудив пустельну тишу маленький паровозик, який, важко попихкуючи, потяг за собою маленький вагони по випаленій, безплідній землі.

— Перші випробувальні рейси, — показав на паровозика Йоже, який завжди усе знає. Він же звернув нашу увагу на ловця, що гордо ступав кам'янистою доріжкою з фазаном на поясі. Таке було враження, немов проходив він повз тисяч ловців чи просто заморочених ловецькою романтикою обивателів. Ступав так статечно, так гордо, наче його знімали для фільму «Ні, таки є на землі фазани».

— Я бачив у вас сотні з дві ловців, і оце вперше — із здобиччю, — чесно зізнаюся.

— Йоже — тоже.

— А я, мабуть, років з п'ять уже не бачив ловця, який щось вполював би.

Усі наші виявили до ловця з фазаном не менше уваги, ніж до фресок, яким уже півтисячі років. А ловець, від-

чувши небуденну увагу до його особи, споважнів ще більше. Він зняв рушницю з плеча, і в стані «напоготові» почав видивлятися по кущах шипшини. І обличчя його говорило: не я буду, як зараз вовка чи лисицю не вполюю...

Ловець завернув навмисно до тратторії, біля якої стояло кілька машин. Розрахунок виправдався: усі, хто трапезував у корчмі, забачивши ловця з фазаном, посунули на майдан: так, певно, земляни зустрічатимуть пришельців з інших світів. Навіть бармен вибіг і кинув павздогін оцасливленому ловцю:

— Може, засмажимо?

Ловець навіть не удостоїв поглядом зарозумілого бармена. Вираз на обличчі був той самий: «Ось вполюю лисицю або вовка. Тоді побалакаємо».

Прощасмося з церквою святої трійці, вирушаємо з пустельного, мертвого села на трасу. Несподівано бачу на щиті телефонну трубку. Невже тут, серед дикуватої шипшини та гарячого каміння, в закинутому богом і людьми краї є телефон?

— Є,— киває головою наш гід і водій.

Милуюся-дивуюся...

Знак дорожній показує розвилку: праворуч Трієст, ліворуч місто на Ядрані — Копер. Ми повертаємо ліворуч. Мішо патхненно декламує:

Бучі, бучі, море Адріанско,
Нек дай біло сі слованско!

Шуми, шуми, море Адріатичне, колись ти було слов'янським!

Ці вірші, які припали до серця кожному югославові, кожному слов'янинові, написав ще перед першою світовою війною Антон Ашкерц.

Мрії поета, мрії народні збулися. Після війни з фашистами цю приморську територію, у свій час захоплену чужоземцями, повернуто Югославії.

— Хай Вася не дивується подвійним написам усюди, словенською й італійською мовами, бо тут живе дуже багато італійців,— попереджає наш плановий гід.— А перед італійцями правили австрійки.

Затим наш гід урочисто вигукує:

— Море!

Прокинулася Оксана, прилипла до вікна.

— Маміца, покажи, де море? Маміца, а ми купатися будемо?

Все в Копрі нагадує Італію. Старовинні статуї. Багато облуплених, без носів і рук статуй. Тисячі автомобілів з італійськими номерами. Кажуть, колони машин в суботу і неділю витягуються на десять кілометрів від Копра до кордону.

Обідаємо в Струньяні. Як мені пояснили, в Струньяні — Будивок відпочинку уряду Словенії. Коли є місце в ресторані, то вас охоче погодують, буде місце в готелі, — приймуть без особливих перетрактацій.

Обід на свіжому повітрі. За метрів тридцять од наших столиків — Ядран-море. На ковдрах, розісланих на землі, лежать молоді й старі, зодягнуті в купальних костюмах, підставляють тіло під останні в цьому році теплі промені сонця. Моє товариство охоче б покупалося. Але я по приїзді кілька днів чмивав, переніс нежить на ногах. І як мені не хотілося шубовснути, а... Отже, товариство ради солідарності зі мною відмовилося од спокуси.

Де вона взялася, та нежить. А то скільки було б розповідей. Як у мого знайомого. Він побував у Парижі. Бігав там годип зо дві за гідом підтюпцем. Що ти там побачиш на ходу? Зате, коли приїхав додому, з рік розповідь про закордон починав словами:

— Пам'ятаю, якось у Парижі...

То й мені можна було б:

— Пам'ятаю, якось, кунаючись у Середземному морі...

— Чекай, чекай, — перепиняють тебе. — Ти ж, здається, був на морі Адріатичному...

— А море Адріатичне куди впадає?..

В Струньяні, власне ось біля наших столів обідніх, росте якийсь дивний очерет, немов на стимуляторах, як в Америці кури, гуси, індики і навіть кавуни. Тутешній очерет словенці називають тирсом. Може, то родичка нашої древньої тирси, що ото колись шелестіла на Дикому полі?

— Вася, ти любиш масно? — допитується Мартіна.

— Ні, Мартіно, хай їсть масно Мішо. Він для своєї посади мас вже надто легковажно-струнку статуру.

Моя тирада переконала Мішо. Йому несуть страву маспу.

В садку, де ми обідаємо, ростуть гранатові яблука.

— А в Любляні немає гранатового дерева?

— Ні, це тільки на Адріатиці. І то не скрізь.

По обіді гуляємо на морському березі. День погожий,

сонячний, і в мороці видно той Трієст, якого трудно вчитати, але легко побачити. Вільне місто стало невідільним, просто італійським містом Трієстом.

— Куди тепер?

— У місто Піран. Італіяни називають його Пірано, — пояснює мій гід, Мар'янин чоловік і Оксанин батько.

Піран-Пірано — типове італійське місто. Вулички настільки вузькі, що доводиться довго чекати, поки проїде зустрічна колона автомобілів, бо два авто не розминуться.

Вислів «по той бік вулиці» тут звучить смішно, бо з балкона на балкон напроти можна просто перелізти, як через тин.

Кажуть, так будувалося місто, аби було побільше тіні — таке тут щедре сонце. Люди завше ховаються від його надмірної ласки. У місті стовпилися статуї, пам'ятники, портали, водники, тобто фонтани... Римські лицарі в шоломах і без шоломів, зі щитами й мечами і без мечів. А мадонн! Мадонни скрізь — на майданах, порталах, в готелях, навіть на вузьких вуличках поприліплювалися до старовинних і похмурих будинків.

На одному майдані нашу увагу привернула об'ява на магазині: «Озівніца». Це заголовок, а під ним список овочів: кромпир, чебула, яболка. І без перекладу можна зрозуміти: картопля, цибуля, яблука.

Нає з нареченою ведуть нас на морське узбережжя, морський бульвар. Це піранський Бродвей, особливо в сезон курортний. Зараз тут теж метушаться туристи, переважно італійці. Зрідка вигулькне особа, яку проводжають десятки пар очей, поки й не сховається десь у модерному готелі. Особа жіночої статі.

Йоже звузить оченята, кине:

— Італійка.

Італійка висока. Статуриста. У спідниці такій уже коротенькій, що й спідницею її не назвеш. Це, власне, не спідниця, а реклама — ось, мовляв, що може втнути синьйорица у вільному світі.

Привертає увагу ще голова власниці міні-спідниці, не так голова, як те, що на голові. А на голові стільки архітектурних надмірностей! Для звичайної людини важко збагнути, для чого оте все. Немов на голові стоїть високий глек. І весь секрет у тому, як молодиця може нести, як ухитряється не торкатися до нього руками, а глек не падає...

— Тут люди влітку полюбляють сончіті, — показує Наце на приморський бульвар.

— І отакі, з архітектурними надмірностями?

— В основному такі.

— Просто на бульварі загорають?

— Йа, просто на бульварі. Біжить з готелю і кидається в море. До моря од готелю, ну скільки тут? Метрів з двадцять?

— Ніженьки не заболять, у всякому разі, поки дійде до моря. Вважай, готель на воді.

Лаковітна інформація з цифрами: тепле море і сотні малих та великих островів ваблять сюди туристів іноземних. А ще гори мальовничі, старовинні фортеці, замки — туристи й це люблять. 1969 року край Ядранський відвідало понад чотири мільйони іноземних туристів, це на двадцять два відсотки більше, ніж шістдесят восьмого року. А кількість їх з Радянської країни збільшилась аж на тридцять один процент. Отже, великі капіталовкладення на розвиток туризму, на будівництво гарних шляхів, колонок з «петролем» на дорогах, а також придорожніх готелів та мотелів приносять країні мільйони й мільйони.

Роздивляємося інші готелі на березі Ядран-моря. Чимало тут їх понатикано.

Ось готель з оперетково жалібною назвою «Три вдови». На вивісці намальовані три жіночки. Не можна сказати — схожі на ту веселу вдову з однойменної оперетки. Але й не сумують вдовиці, спостерігаючи плетиво засмаглих тіл біля своїх ніг, на приморському бульварі. Очі у вдовиць примружені, хитрючі. Лукавлять очі, спостерігаючи своїх клієнтів, що віжаться на сонці і шукають пригод з заїжджими синьйоринами.

До «вдовиного» готелю притулився ще один, але теж триєдиний — «Три папуги». Вода з якимось заворожливим дзвоном хлюпоче побіля тих папуг і вдовиць, хлюпає, як у казці, прозора і блакитна. Здається, вона цілюща. Красиве ти, Ядран-море, і добре, що ти стало слов'янським.

Знову наші автомобілі підминають під себе гудрон, що приведе нас до міста Порторожа, кінцевої мети подорожі. Його веде нас в готель «Прі мраку». Це модерний готель, тільки-но збудований, блищить склом і алюмінієм, з розкішними ресторанами. В барі виставлено напої: пелінковець, сливовиця, чешневец, мошт.

— Перехилимо козарец? — звужус очі Йоже.

— Козарец — звичайна чарка, на відміну від маленької, котра уже називається козарчек.

— Вважаю пропозицію провокаційною. Хіба я посмію хоча б подивитись на козарчек у той час, коли Мішо, Наце, Йоже не можуть вишити ні грама? Адже їм попереду така важка дорога, зміїста, гірська. Спробуй посидіти за кермом годин п'ять та ще вночі.

Чим більше я говорив, тим кислішими ставали фізіономії вищепоіменованих Наце, Мішо і Йоже, котрий тоже...

На мене дивилися сумні і чесні очі мужчин, дивилися як на людину, що безнадійно зрадила їхні сподівання.

ГОСТИНА

По приїзді з Марібора я вже не живу в фешенебельному готелі «Лев» і не возить мені юнак на легенькому візочку сніданку. Бо мешкаю в приватному готелі, якщо так можна назвати вузьеньку кімнатку в квартирі громадянина Душича на вулиці Миклошича.

З раннього ранку і до пізнього вечора Душичів пожилець у мандрах. Отож розмови наші точаться в локально-му руслі:

— Добро ютро!

— Добер вечір!

— На свіденьє!

— Лахко ночі!

Першого дня вранці господиня, літня жіпка з якимись вистраханими очима, котра завше торохтить на хазяйській половині, поцікавилася, як мені спалося. Чи не було холодно або жарко, чи не заважала вона своїми розмовами з чоловіком? Він просто як дитина: пошлеш його принести йогурт, кефіру, а несе млеко... Чи й у вас такі безтолкові чоловіки? Та й то правда — не кожне дерево на дудки годиться. З такого, як її чоловік, мовляв, можна мотузки сукати. По ньому можна потоптом ходити. Та й ходить, придивіться, мов недорізана курка, тільки нудить світом, та й годі. Чи й у вас є такі?

Я не знав, на що мені спершу відповідати: як мені спалося чи й у нас є недоладні? На всякий випадок, подя-

кував за гостину, випаливши майже весь мовний запас словенський.

— Хвала за позорност. Лепа хвала! Яз сем задовольєн.

Літня господиня була розчулена. І шляхетністю по-жилця, і знанням словенської мови.

— О-о, товариш по-словенськи... Це просто зворушливо, зворушливо до сліз! Інший рік живе в Словенії, а й слова нашого з нього не витягнеш. Тільки й чуєш: «Йа, Найн. Давке шьон. Бітте шьон». А ви... Ну, наче тут народилися.

А що робилося з господинею, коли я ще раз підкреслив і гостинність господині, і її позор, увагу, до мене, і слов'янську гречність: «Сігурно! Сігурно!»

Щоб не розчаровувати господині, зиркнув на годинник і, зобразивши на лиці жах, підняв капелюха на прощання: діла, діла.

З очей гречної господині готові були бризнути щедрі, невідкупні сльози.

Не буду вдаватися в причини тієї розчуленості, бо здогади гумориста часом приводять до вульгаризації чистих почуттів. Скажімо, господиня розчулена поведенцією постояльця, а невдячний пожилець, будучи гумористом, може витлумачити її потенційні сльози відсутністю слухача, бо господиня оце випхнула по йогурт і сподівалася на постояльця, який подавав такі надії, як гречний слухач. А він, не дослухавши оповіді про чоловіка та йогурт, враз глянув на годинника і, немов ужалений, вискочив на вулицю. Хто їх зрозуміє, сучасних мужчин? Не ті мужчини пішли, не ті. Чи в нього тепер голова не з того боку затесана? Не може вислухати за дві жіночі оповіді.

Виходить, і в Словенії є тіточки, які язиком тісто замісять і шилом побриють? А чому б і не бути?

Одначе познайомимось ще з книгою. І скажемо відразу: книги тут дуже дорогі. І бути читачем бібліотеки не так просто. Постараюсь втямкувати що до чого. Книга дуже кусається. Я бачив таку книгу, яка коштує п'ятдесят тисяч старих динарів. Не кожному вона по кишені. Не подумайте, що всі книги отак кусаються. Тобто всі кусаються, але не так. Та, названа мною, звичайно, унікальна, закордонна, з кольоровими вклейками, зі схемами всілякими.

Є й дешевші. Але на кожній книжці — тисячі динарів. Дитяча книга порівняно дешева.

Деталь. Видавництво, яке друкує книги, і реалізовує їх. «Младінска кніга» в Любляні має двадцять книжкових магазинів. В одному з них, наймодернішому, між книгою й читачем, покупцем тобто, немає прилавків. Читач сам вибирає, підходить до каси і плача, висловлюючись по-словенськи. Плача... Ціни такі, що справді заплачеш.

Мені дуже сподобався той магазин. На першому поверсі — всілякі канцелярські товари, папір, друкарські машинки, знайома нам «самолєпова» бумага.

Піднімаємось дерев'яними східцями на другий поверх, у царство книги. Словенською, сербськохорватською мовами, тут і російська книга, і фоліанти на багатьох мовах світу.

Стіни, легкі перегородки в магазині зроблені з дерева. Тут якась домашня, невимушена обстановка. Ви можете посидіти, коли стомилися, погортати ілюстрований журнал, покурити навіть, коли ви каділець, курець. Та в Словенії (хіба тільки в Словенії), здається, усі — курці.

Ми з Йожке побували в дитячій бібліотеці, де працює дружина Йожке, золотоволоса Мартіна. Мартіна розповіла гостю: в дорослих бібліотеках той, хто хоче стати читачем, мусить внести чималу суму вступних внесків.

Книгу видають на чотирнадцять днів. І за кожну книгу, взятую в бібліотеці на два тижні, бралець (бралець по-словенськи читач) платить дев'яносто старих динарів. Спробуй не повернути вчасно, ростиме пеня і досить енергійно ростиме. Зробиш помітки, якісь закарлючки на книзі — плати, небораче, за псування. Вирвеш сторінку, забрудниш книгу — давай монету...

— Який же бюджет піонерської книжниці?

Мартіна охоче приєде далі нитку розповіді:

— Книжниця має один мільйон од читачів і вісімнадцять мільйонів від держави. У дорослих бібліотеках процент від членства дуже високий. Щороку ми купуємо книг на два-три мільйони. Дорослі книжниці мають більші кошти. Але ж у них і книги дорогі. На це зважте.

Висловлюю обережненько таку думку:

— Скажіть, Мартіно, а чи не гальмує потяг читача до книги висока ціна?

— Йа. О, що я кажу. Ні, авжеж ні. Скоріше навпаки.

— А Йожке думає теж?

— В соціалістичній Югославії читають багато. Як ніколи багато.

— Йа,— Мартіна кивнула золотоволосою головою і осміхнулася своєю милою білозубою усмішкою.

Мартіна оповідає про міжнародні зв'язки піонерської бібліотеки. Вона може передплатити будь-яке періодичне видання, купити книгу за кордоном.

Гортаю каталог періодики, натрапляю на журнали «Україна», «Перець». «Україна» коштує 4125 старих динарів, «Перець» — 1000.

Жартома зауважую:

— Колись я напишу книгу «Спогади про Йоже». Як це буде по-словенськи?

— Спомін на Йоже,— охоче підказує Мартіна.

— Коли не книгу, то окремий розділ у книзі обов'язково,— спускаюся трохи нижче.

— А то й просто згадку: жив-був Йоже, який тоже,— схидничає мій колега.

— А Йоже, який тоже, не оповість мені бодай коротко про такі речі, як квартири. Як ви їх одержуєте, хто їх видає?

— Про житлове будівництво тобі заманулося довідатися?

Буса у Йоже настовбурчуються і стають ще їжакуватішими.

— Отже, квартира. Ти дуже хочеш мати квартиру? Трохи клопотів — і одержуй собі апартаменти.

— А не можна трохи подробиць?

— Всім хочеться подробиць. Подробиця перша: треба, щоб підприємству чи установі, де працюєш, ти вніс певну частку грошей. Подробиця друга: підприємство додає ще чотири проценти вартості квартири. Подробиця третя: тільки тоді банк надає в кредит гроші на двадцять років.

— І двадцять років перебувати в кабалі?

— Нічого з тобою не трапиться. Як дуже вже запендюрилося мати нову хату. Особливо весело, коли й автомобіль ще на виплаті... Взагалі, мушу тобі сказати: всіляких відрахувань із зарплати у нас набирається до тридцяти шести процентів. Тут і квартирний фонд, і пенсійний, і на дітей, на охорону здоров'я... Без автомобіля, звісно. Розумієш?

— Пробач, хіба медичне обслуговування у вас платне? — зупиняю я Йоже.

Йоже довго розповідає про складну систему. Кожен громадянин вносить з зарплати певні внески на охорону

здоров'я. До того ж внески триступінчасті. Коли ти більше процентів відраховуєш, то при захворюванні менше платиш за ліки, операцію, рецепт... Чи й зовсім не платиш, коли вносиш найбільший податок лікарняний. А як середній, то операція, скажімо, безплатна, а ліки, обслуга, палата, їжа — платні... Розумієш? Так, так, за рецепт лікареві треба платити 110 динарів, правда, старпх. Хоч невеличка, та платня.

Помовчав Йоже, поворушив своїми їжакуватими вусями.

— Більше не треба подробиць?

«Грець з тобою, — думаю, — більше не питатиму. Сам скажеш».

Справді, він видобув сигаретку з пачки, припалив і видавив із себе:

— Замість подробиць я скажу тобі ось що: гроші є куди викидати. Коли ти, скажімо, член альпійського друштва — товариства, то підкинь ще і на товариство.

Кажучи відверто, сподобалося мені те товариство. Якось ми трьома машинами вирушили в гори. Погода була, як на замовлення, — стояла сонячна днина. Високо забралися. На височині падибали хатку.

— Обідати будемо? — звернувся до нас шеф-редактор.

— Другой бы спорил, — по-російськи відповів Йоже і перший упав на стілець.

Прості дерев'яні столи, на кожному — букетик свіжих альпійських квітів. Усе те на свіжому повітрі.

Колеги повідали мені — обслуга тієї хатки живе з обідів туристів або тих, що, блукаючи в горах пішки чи на автомобілі, забредуть до хатки.

Тут мандрівник може переночувати. Коли він член альпійського товариства — за зниженими цінами заплатить за пічліг.

Альпійське друштво має молодіжну секцію. Молодь робить альпійські походи по шляхах партизанських або долає гори, вершини (мають здолати десять гір), де відомі альпіністи впали в безодню.

Мене зацікавила розповідь колег: тут є гірська сторожа, котра охороняє, оберігає рідкісні рослини, дерева, квіти, такі, як едельвейс. Є й гірська рятувальна служба.

Того дня колеги повезли мене на озеро Блед і Бохинське. Їхня краса відома в Європі, чудові пляжі й курорти. Багато людей з закордону мріє відпочити тут влітку.

На одній дорозі, поблизу Бохінського озера, ми пили каву в корчмі. В залі грала «гласбена скріня», музична скріня. Скріня старовинна, заводна. У високій шафі мініатюрний дерев'яний парубок кланяється, піднімає й опускає сопілку. Звуки із скрині липуть мелодійні, вони нікому не заважають. До них враз звикаєш, як долюбимої тещі чи до строгого начальства, яке уболює за ту саму футбольну команду, що й ти.

Гостілна. Що це таке? Як наші буфет чи чайна. Обстановка в ній якась домашня, сімейна. Не схожі вони одна на одну. Особливо мені полюбилася в Люблянці студентська гостілна. Тут довгі дерев'яні столи і лави за столами, як колись в українській корчмі.

На столі лежать пучки редиски (це в середині жовтня), домашній крендель з маком, соломка в целофановому пакетику, двоє яєць, солонка, гірчичниця.

Сідаємо з Йоже на лаву, їмо редиску, яйця. Підходить офіціантка.

— Малко піво,— просимо у неї. До речі, «малко піво» — це півлітрові бокали. Бо тут пиво взагалі п'ють високими жбанам.

За хвилику кухлі вже піняться на столі.

Одного вечора ми з Йоже застали тут чимало студентів. Вони мало їли, ще менше пили. Зате яких гарних пісень співали!

Серед хлопців сидів сивий чоловік, він підтягував молодим і плакав. Ми звернули увагу — за столом лише одна дівчина. І вся увага, всі цілунки дісталися худорлявій, їй, засмаглявленій, мов циганка, дівчині. На засмаглому личку розбунтувалися рум'яні. І як хороше виділявся її голосок у чоловічому хорі:

Сладко вінце піті,
То ме веселі.

Високий юнак з «метеликом» підводиться за столом і розмахує руками, запрошуючи увесь цей зал підтримати пісню. Всі з радістю повторюють прегарні слова. Люблянців довго припрошувати до пісні не треба.

Мелодія змінює мелодію. За піснями про молодість, радощі юначі та іскристе вино поволецьки зринає строга тривожна мелодія. Безтурботні лица враз насурмилися, споважніли, наче стали ці юнаки за мить дорослишими.

І Йоже немов не той «несерйозний Йоже», як він сам себе називає. Сидить врочистий, приєднується до пісні, кидає коротко:

— Партизанська пісня.

У ній співається: пішов милий мій у гори. Пішов з фашистами битися. Може, якраз оце зараз, увечері, він лежить, стікаючи кров'ю? Може, загинув у битві нерівній?

Прийшло дівчисько бистрооке. Хто вопо? Може, дочка партизанська? Може, батько її загинув, боронячи землю рідну од лютого ворога?

Як хороше, юнаки та юнки, що ви не забуваєте подвигів своїх батьків, пісень їхньої молодості.

Не знаю, може, мені пощастило а чи словенці — співучий народ. Але майже щодня я слухаю гарні пісні. Ось і сьогодні у Йоже Шірцеля. Ще зранку Йоже сказав:

— Сьогодні ввечері у мене прийом на твою честь. Прийдуть колеги, друзі.

Цікаво — як воно південні слов'яни справляють звані обіди. Як проводять вечірки? Чи так, як у нас? Дружина мого приятеля готується до таких обідів, що закінчуються опівночі, як до весілля. Зранку бігає по магазинах, купуючи всілякі продукти, аби на столі було печене, варене і так шматками. А півдня стоїть біля плити на кухні, в чаді, у випарах шашличних. У призначений час сходяться гості і розпочинається ритуал пригощання: «А ви ще не їли того...», «А ви ще не куштували сього...», «Чого ж ви не закуштуєте?.. Не подобається...»

Та всьому буває початок і кінець. Гості, напитені й наїдені, стогнучи, розходяться, нарешті, додому, а та бідна жінка, як мертва, падає в ліжко. Все тіло її ние, наче не гостей приймала, а махала сапкою від зорі до зорі на буряковій плантації.

— Більше не можу. Все! На цьому кінець балам! Я ще хочу пожити па світі!

Але минає тиждень, і чує приятель бадьористий голос:

— Щось давно у нас не було...

Далі іде перелік чоловічих і жіночих імен. І починається все спочатку...

А як у них, у словенців, як у Йоже Шірцеля та Мартіни? Вирушаємо до Йоже, на його Ёнкову, 15. Сам господар приїхав на своєму старелькому «фічо». Всі гості уже зібралися. Окрім Наце з Мойцею, Мішо з Мар'яною, бачу

знайому молоду жінку Марію, співробітницю бібліотеки, де працює Мартіна. Знайомлюся ще з однією жіночкою, яку теж звуть Марією.

— Який збіг імен: Мар'яна, Мартіна, дві Марії, Мойца,— роблю я не дуже велике, але ж відкриття.

Привітавшись, достеріг: переглядаються гості якомсь таємниче. Може, думаю, з костюмом у мене не гаразд. Ага, оп воно що! Сюрприз! На всі двері вітальні Йоже наліпив фотографії і репродукції картин з журналу «Україна», мій збільшений портрет. Наклеїв трамвайні квитки, копії чеків з магазинів наших. І над усім цим написав тушшю: «Хай живе Вася!» До того ж усе речення правильно написано і слово «Вася» без знака пом'якшення. Розчулили гостя отим фотомонтажем.

— А тепер,— Йоже широким жестом господаря показав на низенький столик. Мовляв, присідайте. Товариство не дозволило себе довго припрошувати.

Дивуюся — як на такому невеличкому столику вмістилася дюжина пляшок? Сливовиця, мошт, чешнєвец, брінсвец, пелінковец...

Біля пляшок лежить у гордій самотності невеличкий прозорий пакетик. То — соломка. Дивлюся на гостей, на господаря — коли перший тост казатимуть. Але ніхто й не збирається тостувати. Кожен наливає собі що хоче і скільки хоче. І п'є. Але сказати «п'є» це буде неточно. Губи вмочають гості. Такі й у нас є тітоньки. Пригубить чарку і сидить, пишається.

Пити не п'ють, зате добряче курять. Кадять усі, чоловіки й жінки, надто жінки, вони пам'ятають одну цигарку за другою. Вчадіти можна!

— У нас трохи інакше, ніж у вашому прекрасному Києві,— Йоже робить реверанс у мій бік.— Кожен наливає собі... Отож... Можеш багато втратити...

— Дорогий Йоже. Я хотів би порушити традицію. У вас в гостях є дві чарівні Марії. Знаєте, як присмно з жіночих рук пригубити козарчек? А я, в свою чергу, буду лицарем обох.

— Знаю, Вася, як приємно пити з жіночих рук. Я переконався у цьому в Запоріжжі. Які там жінки! О-о, які там жінки!

Йоже артистично прикладає руку до серця.

— Мартіно, приїздіть до нас. Ви переконаєтесь, які чоловіки в Києві! О, які чоловіки!

— Більше на Україну Йожке не поїде. Я буду їздити, — нахваляється Мартіна.

Минають година-півтори в словесному герці. Марії, як мені здалося, з задоволенням виконують свої ролі.

Я шукаю очима: чи немає, бува, тут чого закусити, окрім соломки? Йожке знущально стриже очима: мовляв, це тобі не ресторан «Динамо». Тут тобі не принесуть київської котлети.

Жарти жартами, а після козарчека не завадило б таки і закусити. Йожке насмішковано позирає в мій бік: мовляв, терпи, козаче, отаманом будеш. Такий у нас звичай.

Тим часом Мартіна і Мар'яна кудись щезають і за хвилину вносять величезний таріль з картоплею, сосисками, якимись салатами. І все це на одній великій таці. Ставлять її на високому, тумбоподібному столику. Поруч кладуть тарілки і купу виделок. Нарізаний хліб.

— Вас'я, у пас і тут самообслуговування, — застерігає Йожке. — Ти можеш запізнитись, і тоді...

Але Марії заповідливо вовтузяться побіля великої таці, готуючи, як я здогадався, закуску для мене. І ставлять переді мною дві тарілки...

— Як добре бути чужоземним гостем, — зітхає Мішо.

Я благородно ділюся їжею, підсовую одну тарілку Мішо.

— Непогано бути й сусідом чужоземного гостя, — роблено зітхає Йожке.

Поглядаючи на цілу батарею напоїв, я запитав господаря:

— Йожке, а завтра можна тоже?

— Можна, можна...

Забігаючи наперед, повідаю: каламбур «Йожке — тоже» взято на озброєння «Младіни» та інших молодіжних видань.

Настає тиша, присвячена наїдкам. А по тиші одна Марія бере гітару, і кімнату сповнює знайома мелодія:

Расцвели яблони и груши...

Співають усі. Отже, знають «Катюшу» в Словенії, знають і люблять. За «Катюшею» інші мелодії сповнили господу Мартіні і Йожке. І на закінчення Марії ще раз розбентежили гостя:

Не слышны в саду даже шорохи...

Цю пісню я чув і за океаном. В Америці випущено мільйони пластинок з «Подмосковними вечерами», правда, переклали пісню чомусь так: «Десь там на Півночі...»

Рідна пісню! Хай не буде тобі ні меж, ні краю, ніяких перепон до чутливих сердець. Линь по світу, розкажи про землю нашу, про людей хороших, які землю свою прикрашають квітами й пшеницями. Про людей з добрими серцями. Добрими — до добрих. І гнівними до тих, хто не хоче, аби квітли пшениці на нашій рідній землі.

Розкажи про це, пісню, усім людям на білому світі.

В РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «ДЕЛО»

Мені завше не вистачає одного дня. Все життя. В молодості: «Оце б ще день, і підготувався б до екзаменів як слід...»

Коли минула молодість: «Якби ще день відпустки, я б обов'язково закінчив пову кпигу...»

Отже, аби мені ще один день побути в Любляні, я обов'язково зустрівся б з художниками, відвідав би композиторів. Та довелося обмежитись редакцією республіканської газети «Дело». Мене знову супроводить симпатичний і колючий Йоже Шірцель.

Приймає нас в надобідній час одговорні уредник, відповідальний редактор Душан Бенко.

Бенко, Бенко... Кажу уреднику: де я чув це прізвище? В поїзді?

— Може, і в поїзді, може і в «Младіні»! Там працює моя дружина Маріца.

— О-о, Маріца! Симпатична Маріца. Партизанська мамка. Мені багато повідали про неї,— щиро випустив я обійму добрих слів про цю скромну жінку.

Заклопотаний Душан Бенко знайомить мене із співробітником «Дела», котрий відає іноземною інформацією в газеті. Станич Янез добре говорить російською мовою.

— Я був три роки кореспондентом «Дела» в Москві. Там знайплася у мене дочка.— При згадці про дочку Станич не може втриматися у руслі офіційному. Його уст торкається усмішка щасливого батька.— І назвали ми її по-російському — Таня, Танечка, Танюша...

Станич багато подорожував по нашій країні. І от народилися подорожні нотатки про бачене, пережите.

— Я обов'язково надішлю вам книгу. Чекаю, як ви кажете, сигнального примірника, — радо інформує Станич.

Душан Бенко терпляче слухає свого колегу. А по закінченні нашої розмови з колишнім московським кореспондентом пропонує:

— Що ж, а тепер до «Дела».

— З охотою. Я хочу запитати: скільки журналістів робить газету? І взагалі поінформуйте, будь ласка, про тираж, періодику, актив, спрямування, керівництво, кореспондентів.

Душан струшує попіл у попільничку, говорить діловито, досить чистою російською мовою, лише зрідка звертаючись до рідної.

— Почпу з кінця. Наша республіканська газета «Дело» має свого власного кореспондента в Москві. От приїхав Станич, а його замінив інший. Наші представники є в Італії, Парижі, Трієсті, Франкфурті-на-Майні. Добиваємося мати своїх власних кореспондентів в різних куточках світу. Сподіваємося на свого представника в Сполучених Штатах. У великих комунах і містах республіки теж є наші агенти. Газета виходить щодня. Скільки чоловік робить «Дело»? Коли брати лише журналістів, то з півсотні набереться.

— Чи вистачає їм роботи? — кидаю жартома.

— Коли зважити на те, що «Дело» виходить п'ять разів на день...

— На день?

— Так, ми даємо читачеві п'ять випусків. Як у всякій серйозній газеті, у нас є і економіка, і політика, і мистецтво, література, торгівля, тобто комерційна служба, велике місце даємо міжнародній інформації, пригодам. «Дело» має в понеділок по десять сторінок, у вівторок, середу й четвер переважно по дванадцять сторінок. У п'ятницю шістнадцять, в суботу двадцять дві — двадцять чотири, у неділю десять — шістнадцять. І скрізь, в усі дні не менше двох сторінок реклам, оголошень тощо.

Душан має, далекі, років під п'ятдесят. Сива накип прикрасила його скроні, облагородила моложаве, повне обличчя. На голові в Душана багато кучерявого волосся. Вигляд в уредника діловий, бадьорий, але втомлені очі видають його — клопотів, видно, у чоловіка чимало.

— Тираж нашого видання такий: шістдесят дев'ять тисяч в неділю, сто сім тисяч в п'ятницю, а в решту днів тижня вісімдесят дві тисячі. І ще така особливість. Ї сторінка — обласна. Тобто щодня, скажімо, в Марібор, потрапляє наше «Дело» зі сторінкою про Маріборську комууну, в Нове Место — сторінка про новоместську комууну.

— Прошу вибачити, а хто ж робить оту сторінку, обласну?

— Наш власний кореспондент з допомогою активу, який він створив у комууні.

— Щодня?

— Так, щодня.

— Нічошенько собі...

— Що «нічошенько»? — тихенько і єхидненько шепоче мені на вухо Йоже. — В розумінні «багатенько»?

— Такі розділи як спорт, а його у нас читають майже всі — і кмети й поети, — скаламбурив Душан, — міняються в газеті усі п'ять випусків. Зовнішня політика теж обновлюється.

Дякую Душану за цікаву інформацію, прошу познайомити з оплатою роботи журналіста.

— У них потогонна система. За методом американця Тейлора, — підкидає їйака Йоже.

На те спокійний і заморочений численними випусками Душан відповідає:

— Ось прийдеш до нас працювати — ми згадаємо...

— Я краще піду вантажником па залізницю.

— Жарти жартами, — серйозно говорить одговорні уредник, — а працюють у нас напружено. П'ять випусків щодня — легко сказати. Це не журнальчик, один раз на тиждень.

Цей камінець мав летіти в город Йоже Шірцеля, але він розколовся і стукнув по нас обох. Перелупали. Правда, Йоже заговтузився був на стільці, готуючись випалити в'їдливу словесну скоромовку, та я наступив йому на ногу, мовляв, помовч, ми ж гості. Але мовчати для Йоже — просто мука.

— У нас існує система так званих одиниць, — суче свою нитку Душан. — Кожна одиниця варта 230 динарам. А буває, 250 динарам. Скажімо, передова стаття оцінюється кваліфікаційною комісією в 15 одиниць. Репортаж — 13. Сенсаційна інформація — 15 одиниць.

— Прошу вибачити, Душане, а що це за комісія?

— В редакції є кваліфікаційна комісія, що обирається з провідних журналістів. Вона засідає кожного вечора. Ухвала комісії — остаточна. Отже, для того, щоб журналіст в кінці місяця одержав нічогенький заробок, він мусить добре попотіти. Тут наш друг насмішкуватий, Йожке, має рацію. В кінці місяця бухгалтерія підбиває підсумки. І в відомості на гроші, як у дзеркалі, видно все: хто працював і як працював. Бо комісія визначає одиниці не за розмір статей, а за якість.

— Отже, твердої зарплати у вас немає?

— У нас у всіх є мінімальна зарплата. А хто хоче мати максимум, мусить працювати, добре працювати.

— А як же з керівництвом газети? Редактор, скажімо, фізично не може ганятися за тими одиницями.

— Керівництву пофортунило, — підкидає їжачка Йожке. Душан немов і не чув кусливого зауваження мого гіда. Він лише повів бровою, і Йожке примовк, зробив вигляд слухняного дитяти. А очі видавали його, в них плигали веселі чортенята, що обіцяли хури побрехеньок. Мені дедалі більше подобається веселий каламутник Йожке, котрий тоже...

— Керівний склад «Дела», редакторат, має тверду зарплату. Яку? Редактор відділу — двісті п'ятдесят тисяч динарів щомісяця (180 карбованців). Стільки ж і одговорні уредник. А такий наш кореспондент, як маріборський, заробляє до трьохсот тисяч.

Йожке повертає до мене вусате обличчя і ясниться доброю, з лукавинкою, посмішкою.

— Май на увазі, Васья, щоб заробити свої триста тисяч, йому треба відмовитись від козарчека. Просто ніколи перехилити того козарчека.

— Що правда, то правда, — погодився уредник.

Йожке знову до Душана:

— Ти ще не сказав про додаток.

— Так, щопонеділка «Дело» дає читачеві спортивний додаток — чотири сторінки на блідо-рожевому папері. Цей додаток виконує роль своєрідної обкладинки понеділкового номера газети. В ньому читач знайде спортивні новини за тиждень в республіці та країні, спортивні прогнози, численні фотографії ігор, матчів, змагань. Рожевий випуск «Дела» надзвичайно популярний. Бралці залюбилися в спортивний випуск.

— Скажіть, Душане, редакція газети має своє видавництво?

— Видавництво «Дело» видає, окрім нашої газети, ще п'ять газет і журналів. Я нез, покажи, будь ласка... Але в першу чергу, звичайно, «Дело».

Поки я гортаю газету, Душан, вибачившись, підводиться, іде в сусідню кімнату, аби зателефонувати, згодом повертається, крадькома позирає на годинник, сідає і випускає тривожний погляд кудись за вікно. На ці хвилини він виключається з нашого товариства. Знову увесь в складному хазайстві копіткого «Дела».

Переді мною суботній номер, в ньому дві секції по дванадцять сторінок. Як і скрізь у соціалістичних країнах, газета починається відомим гаслом, що словенською мовою звучить так: «Пролетарці всіх дежел, здружіте се!» Під заголовком «Дело» (у Словенії прийнята латиниця, в Сербії та Македонії — кирилиця) читаємо «Гласіло Соціалістичне зведе деловнега людства Словеніс» — орган Соціалістичного союзу трудового народу Словенії.

Перша сторінка інформує читача про відвідини Югославії прем'єром Індії. Внизу фотографія траурних зборів представників одного з маріборських підприємств на випапування пам'яті жертв авіакатастрофи. Літак летів у тумані, зачепився за скелю й розбився.

Друга сторінка інформує читачів про засідання Скупщини, виступає за зниження акумулятивності в текстильній індустрії, подає різні короткі повідомлення і друкує листи читачів. Ще й дві карикатури.

Далі на інших сторінках ідуть статті під рубриками «Десять днів, що потрясли світ» (Про Жовтневу революцію в Росії), «Думки й критика», об'яви, реклами, некролог рідних про смерть здравника, доктора, Янеза Ловшица.

По тому — оголошення, в тому числі «Малі огласи», малі оголошення, в яких запрошують молодших чи старших жінок (упокоєнок — пенсіонерок) на домогосподарську працю тощо.

Друга секція — це власне суботній додаток «На кінець тижня». На півсторінки стаття секретаря Люблянського міського комітету партії Міртича «За нову культуру політики» — про ідейно-політичні проблеми.

Великі статті, присвячені 75-річчю Зеницького металургійного заводу. Військово-політичний коментар подає

статтю «Американська стратегія та локальні війни». Автор військово-політичного коментаря Іван Франко-Ізток... Під рубрикою «Портрет тижня» — есе «Індіра Ганді» з великим портретом прем'єра Індії.

Кореспонденція з ОАР од каїрського дописника, кореспондента. Поруч — карикатура на керівників великих держав світу, «београдска панорама» — від власного дописника «Дела» в столиці федерації, сторінка про кіно. Не пожаліли місця словенці для книжкової реклами, яка запрошує передплачувати вибрані твори кращих письменників світу у ста томах, що виходять в одному з люблянських видавництв.

Чималий репортаж про нову колію залізниці до Комра. «Одломек», уривок з книги Нади Крайгер «Мій Ломя».

Це ми з вами, шановний читачу, лише побіжно переглянули «Дело». І називали тільки провідні статті та есе. А як же вхитритися та прочитати такий потік інформації?

— А всього й не читають, — розтлумачує Дупан. — Хто любить мистецтво — читатиме про мистецтво, хто спорт — накинеться на спортивні сторінки. Є люди, котрі мають політику як хоббі, чи економіку як хоббі. Для всіх є пожива.

— Це я можу збагнути. Але як усе це може прочитати і відредагувати за один день відповідальний редактор? Та ще п'ять випусків? От закови́ка...

Редактор стомлено провів долонею по чолю, немов закликав з вигубленої пам'яті нову інформацію. І вже спокійнісінько на те і з усмішкою:

— А одговорні уредник усього й не читає. Уважно переглядає статті принципів, гострі, полемічні. За все інше відповідають редактори відділів, люди кваліфіковані й серйозні. Тим більше — відповідальному редакторові, крім редагування газети, є ще багато й багато всіляких поточних, копітких, часом неприємних справ.

Станич Янез тим часом знайомить з іншими періодичними виданнями видавництва «Дело».

«ТТ» — популярний щотижневик.

«Товариш» — щотижневик ілюстрований.

Душан коротко розповідає про зміст чергового номера. Доктор Іван Матко в статті «Здравник, болник, заварованець» розглядає у взаємозв'язку лікаря, хворого і заварювання. Що таке здравник, ми знаємо — лікар. Болник —

догадаємося, а заварованець (застрахований) — людина, що виплачує спеціальний податок на охорону здоров'я. Автор розглядає охорону здоров'я і соціального забезпечення в світлі децентралізованого самоуправління.

Цікаві листи американців з В'єтнаму, які не хочуть воювати за інтереси монополій. «Одломки» із статей європейських письменників про Еренбурга.

— Що ж, мабуть, будемо закруглятися, шановний колего,— хочу обрадувати уредника.— А то ми трохи очмапіли... Ще таке, мабуть, останнє, питання: газета «Дело» на першій сторінці вгорі, поруч з заголовком друкує два прізвиська: «Главні уредник Йоже Смоле. Одговорні уредник Душан Бенко». Хто ж відповідає за газету? — до-смілюся.

Душан стомлено тягнеться до коробки сигарет. І лише на якусь мить розслаблюється — відчувається навантаження редактора, задуреного і замороженого справами. Та то була лише мить, яку він поборов, навіть видувив усмішку:

— Обидва відповідаємо: головний і я.

— Хто підписує?

— Обидва.

— Хто ходить в різні організації, клопочеться про тираж, папір, кадри тощо?

— Обидва.

— Та ви що — близнюки? Кому, врешті, догани дають, кого лають здебільшого?

— А-а, догани мені, лають мене,— стомлено осміхається відповідальний.

— Тоді, мабуть, ви і є головний,— догадуюсь.

— Ні, головний Йоже Смоле. Тут написано.

— Хто планує кожен номер?

— Я.

— Хто читає?

— Я.

— Хто не встигає поголитись до роботи?

— Знову я.

— Он воно якечки... В такому разі головний справді Йоже Смоле.

Так, поволеньки-поволеньки все прояснюється. Одговорні уредник ходить, бідолаха, систематично на суд, де газету позивають окремі громадяни і цілі організації. Неприємна це процедура — ходити по судах.

Але що поробиш — є стаття в конституції, яка дозволяє громадянам позиватися з газетою — за образу особи, за паклеп.

Душан говорить так, наче диктує статтю просто на телетайп:

— Отже, головні уредник представляє газету в різних інстанціях і на парадах, спрямовує колектив у відповідному руслі, аби він пройнявся відповідальністю за справу, за яку веде боротьбу республіка, вся федерація.

— От тепер майже все стало на свої місця,— піднімаюся я і дякую за цікаву бесіду, прошу вибачення за те, що поцупив стільки часу.

Душан, уже стоячи, додає:

— В Любляні ще є видавництва — профспілкове, сільськогосподарське. А ще окремо видається жіночий журнал.

Словенський жіночий журнал, а надто загальноюгославський, щедро показують інтимне життя жінки. І не знає Душан, кого більше серед читачів жіночих журналів — шляхетних і любих жінок чи уважних чоловіків.

Прояснений у царині журналістики, гість прощається, аби за годину зупинитися перед фасадом будинку на вулиці Томшичевій, 12, де при вході й вивіска стверджує: «Друштво словенських пісателів».

Старовинний будинок, у стилі рококо, належав якомусь магнатові, та ще, може, й не словенському. І як ми не здорожились, як не стомилися, а енергійно піднімаємось на другий поверх, потрапляємо в обійми сивої, енергійної жінки, що говорить гарно по-російськи.

— У нас такий порядок,— торохтить сивенька тітонька, коли ми роздягнулись і пригладили свої кучері.— Хто б не приїздив до нас, отут у книзі пише повністю прізвище, ім'я (по батькові можна не писати, у нас не прийнято), своє звання, з якої країни приїхав, де живе, де працює...

— Ціла анкета...

— Сідайте, просім вас, бітте шьон.

І тільки після такої несподіваної церемонії ідемо до великого залу з чималим круглим столом. Але по дорозі чую жіночий голос:

— Добрий день, Василю Григоровичу. Якими вітрами до нас?

Повертаюся на той приємний голос і бачу гарненьке знайоме смугляве обличчя з тривожними очима. Мабуть,

колись бачив у Будинку літераторів на вечорах наших спілчанських, на зустрічах Нового року?

— А ви ж де взялися в Любляні? Давно тут?

— Позавчора приїхала.

— А я сьогодні виїжджаю... Тісно стало на землі, як казав колись Максим Рильський.

І виринула з пам'яті зустріч у Переяславі-Хмельницькому. Ми в журналі чекали на обіцяну добірку віршів поета. Я вже збирався в Голосієво, де жив наш Рильський. А тут така нагода. Ідемо повз базар з двома поетами Олійниками, поспішаємо на озеро. Ввечері була читацька конференція, і ми домовилися раненько проскочити на озеро, де сила риби.

Гульк, а попереду нашої «Волги», не кваплячись, з сигареткою в губах чалапає наш мудрий філософ у фуфайці не першої молодості, ще й з прогорілою цяткою на грудях. Десь, видно, біля вогнища жарина упала.

Зупиняємося, виходимо всі, оточуємо поета, беремо в «полон».

— Таки здивав вас, Максиме Тадейовичу,— врочисто-радісно проголошую.

Та моя врочистість не передалася, здається, старому. Він шляхетно, з легеньким нахилом статури, подав усім руку. І випурхнула на його зморшкуваті губи усмішка:

— Тісний світ, люди добрі. Тісний. Сигарети маєте? Пригостіть, коли ласка...

Пригощаємо, пускаємо в небо чотири хмарини диму. Максим Тадейович потихеньку, хрипливатим голосом каже:

— Яюсь в час другої подорожі до Бразилії іду собі небавом головною вулицею Ріо-де-Жанейро. Коли чую: «Драстуйте, Максиме Тадейовичу! Ги-ги!» Переді мною стояв облізлий панок, скинувши капелюха. «Як там мої Триліси? Ги-ги. Не зруйнували большевики? Спиртзавод стоїть? Ги-ги...»

Помовчав поет, затягся сигареткою. Зиркнув на годинника.

— Он воно що, думаю собі. То ти ж, гитикало, колишній господар Триліського спиртзаводу? А в час революції втік. І аж на краю світа опинився, в Бразилії? Так що, люди добрі, тісний світ, тісний... Перепрошую, піду у знайомої тітки куплю сальця. Час уже і на вранішній кльов.

І поклопився чемненько, осміхаючись і косуючи на мене оком: а про вірші вдома поговоримо.

— То, може, Максиме Тадейовичу, з нами на озеро? Кишма кишить рибою.

Відмахнувся Максим Тадейович од нас, як від мух:

— Я кооперативу на риболовлі не визнаю. Це справа делікатна, інтимна. Ти — і риба. Та й місце у мене є таке... Не встигаш вудки закидати. Приворожене.

Підняв свою смалену-пересмалену біля рибальської ватри шапкенцію, — мовляв, не втрачайте дорогоцінного часу. Зараз риба сама в підсаку стрибає.

Отже, світ тісний... За круглим столом чекає на нас шановне письменницьке товариство, ясниться добрими по-смішками. Знайомимось. Молодий, років під сорок Янез Зор, викладач університету і перекладач. Літературознавець, есеїст і публіцист Божидар Борко, романіст Антон Інголїч, поет Йозе Шміт.

Я достеріг: незважаючи на теплу погоду, наші господарі прийшли на зустріч не в «демократичних» сорочках з короткими рукавами, а в вечірніх одяганках.

Нас врочисто вітають, говорять зворушливі слова про єдність братерську, про те, що треба більше знати один одного. А моя землячка, знайома незнайомка, бере мого блокнота і записує свої координати. «Андрій Трипільський, Софія Пилипівна, Київ. Бронська Аліна Андріївна з Любляни. Працюю в університеті на філософському факультеті. Викладаю мову».

Словенські письменники тим часом говорять про свою шанобу до нашого народу і нашої культури. Вони пишуться подвигами радянських людей у боротьбі з фашизмом і уважно слідкують за нашим життям. Але потрібні ширші контакти, треба обмінюватися делегаціями, підготувати антології української і словенської поезії.

У своєму слові я, зокрема, висловив думку: нам варто обмінятися письменницькими делегаціями і тим самим поглибити творчі зв'язки. Словенці охоче прийняли таку пропозицію.

Сердечно прощаюся з колегами словенськими. Нас з Йозе проводжають Аліна Андріївна та Янез Зор. Шеф моєї землячки повідав про цікаву наукову ієрархію у їхній вищій школі: наукова ступінь розпочинається з... доктора, за доктором вище звання — доцент, далі — надзвичайний професор, тоді — регулярний.

— Тепер прокоментуйте запис у блокноті,— прошу свою симпатичну землячку.

— Охоче. Працюю я в політехнічному інституті в Києві. Зараз Міністерство вищої освіти послало на два роки в Люблян, викладати російську мову. Уже почала. А щодо Андрія Трипільського... Він мені як батько. Моїх рідних фашисти розстріляли... Трипільські дали мені притулок, виховували, допомогли здобути освіту... От так.

— Я давненько знаю Янеза,— з задоволенням признається Йоже, коли ми вислухали оповідь Аліни Андріївни.— Він людина хороша... в цілому.

— Це вже добре,— несподівано для мене говорить по-українськи Зор.

— Ви знаєте українську мову?

— На жаль, ще ні. Почав вивчати кілька тижнів тому. Сподіваюсь, що з допомогою Аліни Андріївни...

— Напевне,— підтримую сподівання Янеза Зора.

Аліна Андріївна зауважує:

— Словенці, наскільки я змогла спостерегти, нагадують українців: вони дуже гостинні. Чи не потерпаєте ви од гостинності господарів?

Одначе треба поспішати. Скоро на вокзал. Скоро прощання із Словенією, цією гілочкою могутнього дерева, яке називається слов'янством.

ХОМА КОГУТ ТА ІНШІ

Спочатку не про Хому, а про інших. Перша наша зустріч була, так би мовити, заочною. Я з секретарем Спілки письменників Сербії говорив по телефону з Любляни. Младен Оляча люб'язно запрошував на Міжнародний симпозіум письменників. І от ми з Йоже ідемо на вулицю Французьку, 7. До Младена.

Колеги розповіли: Младен Оляча написав роман «Молитва за мою брачу». Гострий, полемічний і філософський твір. Йдеться в ньому про знамениту трагедію на Козарі. Про Козару написано чимало творів. Є й фільм однойменний, що з успіхом ішов і на радянських екранах.

Кажуть, певний час потерпав за свою «Молитву» Младен, ходив у чорному тілі. А тепер роман «Молитва за

мою брачу» — популярний, читабельний. Він перекладений на багато мов світу.

Младена ми застали на посту письменницької спілки.

Жвава секретарка і теж сива, як і в Любляні, і така ж енергійна, як у Спілці письменників Словенії, доповіла керівництву:

— Младене, до вас гість із Радянського Союзу.

— Просіть, просіть.

Нам назустріч підводиться кремезняцький чорпобровий і смагляволиций чоловіча з добрими, по-дитячому довірливими очима, чітко окресленими смагою повними губами. Ну що тобі Микола Кондратюк! Кремезняк так тисне руку, аж пальці злипаються. Назвавшись, киває на низенького з люлькою, що глибоко утонув у кріслі.

— Знайомтесь, це ваш колега, дописник газети «Правда».

— Ми вже знайомі, — піднімається з крісла Тімур Гайдар.

— Як гостювалося? — цікавиться Младен.

— Важко...

— Важко? — Густі брови Младена поповзли догори.

— Авжеж важко... од гостинності вашої.

— І все-таки витримали? — Младен співчуває. І розповідає, як йому було «тяжко» в гостях у письменників Києва.

Ми лише кілька хвилин у просторому, з високою стелею кабінеті, а здається — давним-давно знайомі з Младеном. Господар повертається до Тімура і продовжує, як мепі здалося, перервану розмову. Я зачудовано слухаю словесну дуель Младена з Тімуром. Тімур гарно володіє сербськохорватською мовою.

— Ви, мабуть, колись вивчали? — цікавлюся.

— Коли приїхав до Югославії, знав два вирази: «Добар дан» та «А зашто?» А з такими вчителями, як Младен...

Оляча негайно відгукується:

— Тімур — хороший учень. Як це по-російському?.. Сообразительный... Коли я його запитав при першому знайомстві: «Препеченіцу п'єте?», він швиденько відповів: «І шлівовіцу теж». Хороший учепь.

Розчиняються високі зі старовинними прикрасами і різьбою двері. До кабінету заходить майже неземне створіння. Тоненька, немов марсіянка, з великими і голубими,

як Ядран-море, очима. Вона нагадує статуетку тонкої ювелірної роботи. Сукня тісно облягає її молоде, пружне тіло.

— Добар дан,— не говорить, а співає девойка. В руках у неї піднос, на підносі замість традиційних козарчків — чашечки кави. Вона красиво, вигинаючись станом, ставить перед кожним чашечку кави. І граційно кланяється, бажаючи нам смачного.

— Здорово! — осміхається і випурхує з кабінету.

Младен мовчки ковзає очима по гостях, очі його сміються, добрі очі щирої людини. Ну, мовляв, як? Справила враження девойка?

— Молім вас, реците мі, Младене... Хтео біх поставіті пітаньє,— Тімур виймає люльку з рота і намагається одійти од очманіння.

Младен приходить на допомогу нашому симпатичному дописнику.

— Це Дана, або Слободанка, дочка одного відомого письменника. Ми попросили її допомогти нам у час міжнародного симпозіуму. Питання є?

— Є,— випалює Тімур.— В кореспондентському пункті «Правды» є вакантне місце... Отже...

— Отже, треба погодити кандидатуру з твоєю дружиною...

Жарти жартами, а Слободанка могла б позмагатися з жіноцтвом всієї Югославії за звання красуні країни, міс Югославії. Але там, здається, крім відповідного екстер'єра, треба відповісти на цілу низку питань з різних галузей — логіки, філософії, політики. Відповісти експромтом, чим дотепніші будуть відповіді, тим швидше здобуде таке звабливе для багатьох жінок звання міс Югославії. Мені хочеться вірити — Слободанка найдотепніше відповість на всі питання. А що вона найкрасивіша дівчина Югославії, сумнівів ні в кого у нас не було...

Ми ведемо розмову легко, невимушено. Тімур сипле дотепами, приказочками, афоризмами. І все — сербсько-хорватською мовою.

Младен розповідає про письменника Н., який до війни знуцався з письменника Н. Н. Оскільки Н. Н. був небажаний режимові, а Н. — навпаки, милий режимові, то «милий» обливав «небажаного» брудом, як тільки хотів, збривши з цього професію.

Минула війна. Талант Н. Н. розквітнув, сам письменник

був активним бійцем проти фашизму, боровся з автоматом у руках. По війні оспівав ту боротьбу і своїх товаришів по зброї. Його ще палкіше полюбив читач. А Н. не прилучився до боротьби, навіть більше — запламував своє ім'я зв'язками з гітлерівцями.

Покидьком його вважали по війні. І тоді «строгий» критик звернувся до Н. Н. з листом: «Ніхто в житті не робив вам стільки гидоти, як я. І мені ні до кого тепер звернутися, окрім вас, за допомогою».

Сива жінка доповідає: на Младена чекають дві болгарські перекладачки.

— Просіть.

До кабінету шелестять сукнями не дуже старі й не дуже молоді жінки, котрі досить вільно виспівують по-сербськи. Знайомимось. Слободанка приносить каву.

До столу знову човпає сива жіночка, доповідає: на Младена чекає словацький письменник.

— Просіть.

Шурхотить по підлозі втомленою ногою патаптаний чоловіча, неголений. В ньому я впізнаю сусіда по столику. Ми з Йоже пили каву в кав'ярні, що розмістилася просто неба на вулиці. Стільців стояло з сотню, не менше, а нас було троє: я, Йоже і цей пом'ятий, неголений чоловіча. Він чомусь пив лише кислу воду, мінеральну воду, довго й багато. Ми з Йоже навіть пащекували з приводу такого потягу до кислої води: або в чоловіка немає грошей на каву, або вчора смоктав багато і в основному не кислу воду...

Шепелявлячи, представився сусід по кав'ярні. Слободана принесла каву новому гостеві. Словак, заплющивши очі, одним махом вихилив каву і звернувся до господаря:

— Вельмишановний друже Олячо! Подорожуючи по вашій чудовій країні...

Младен, високий, буйночубий, якийсь свій, домашній, у светрі не светрі, кофті не кофті та ще в шерстяній, розстебнутій сорочці відверто скептично дивився на промовця. На уста його випурхнула усмішка.

— Ви часом не професор?

Словак одпив залишок кави, саму гущу, поліз у кишеню за носовиком, витер намитинки поту на досить великому, розповнілому обличчі, чомусь зітхнув, немов аж безнадійно прошепелявив:

— Взагалі... е-е... професор...

— Я фізіономіст,— не без гордощів оголосив Оляча. І жартома додав, обвівши всіх осміхненим поглядом: — Коли в мене один відвідувач, то вся увага моя спрямована на нього. Коли ж багато відвідувачів, то за увагу, за результати візиту я не відповідаю.

Болгарки, пошушукавшись, підвелися.

— До зустрічі на симпозіумі.

Ми з Йоже теж попрощалися, домовившись попередньо з Тімуром, що той дасть машину для поїздки до Нового Саду.

— Тепер ви маєте можливість,— кажу я Младену, — спрямувати всю свою увагу на Тімура Аркадійовича.

— Ще не можу.— Очі Младена сміються, ковзають по неголеному обличчі професора. Господар підливає ще кави, і професор з задоволенням сьорбає знову, якимось важко сьорбає, стогнучи, наче робить дуже важку роботу.

Ми з Йоже вже спрямували свої кроки до дверей і почули за спиною:

— Вельмишановний друже Олячо! Е-е... Подорожуючи по вашій чудовій країні... Е-е...

— Бідний Младен,— зітхнув Йоже вже за дверима. І ще щось хотів сказати, та двері враз відчинилися і з них вибіг розкуйовджений, неголений і пом'ятий професор.

— Перепрошую, товариші. Е-е... Ви завтра вранці їдете до Нового Саду?

— Ідемо.

— А мене не візьмете з собою? Е-е...

В очах Йоже забилася, застрибала насмішувата цяточка.

— З задоволенням.

— В такому разі... е-е... прошу вранці заїхати за мною. Я живу в приватному готелі.

Словак знімає окуляри, дістає блокнота і читає:

— Вулиця Господаря Євремова...

Товстун надіває окуляри на своє місце, вертається, певно, докінчувати промову.

Ми з Шірцелем красномовно переглянулися. Йоже сказав:

— Матимемо радість завтра.

І перекривив відвідувача: «Подорожуючи по вашій чудовій країні...»

І таки мали клопіт. До готелю «Москва», де ми з Йоже поселилися, під'їхав на «Волзі» серб, шофер Тімура Гай-

дара, кряжистий дядюра, йому, мабуть, уже до п'ятдесяти береться. Підібрали неголеного професора з зачовганим маленьким чемоданчиком. Запропонували місце попереду.

З ходу почалася бесіда, котра піднімалася на високі реєстри, роздмухувалася враз, згодом трохи затухала, щоб знову спалахнути. На затравку Йоже розповів про югославського письменника Міодрага Булатовича. Булатович написав роман. Редактори видавничі прочитали. Схвалили рукопис. Але зауважили: в романі п'ятдесят матюків. Порадили вилучити хоча б половину.

— Жодного матюка не скорочу! — вперся автор. Розгнівався і подзвонив у Мюнхен: «Мене тут не хочуть видавати. Я надсилаю рукопис вам...»

І десь уже за Новим Београдом повертає до мене повне, неголене обличчя професор:

— То ви, товаришу... е-е... з Києва?

І простягає блокнотика.

— Напишіть, прошу свої... е-е... координати: звання, де працюєте, де живете...

— А ви в мій записник, — тичу свого блокнотика.

— З радістю, е-е...

До мого записника лягає такий запис: «Хома Когут, Братіслава...»

— Прошу розшифрувати. Хома — це прізвище?

— Ні, прізвище — Когут. Багато хто дивується: де воно таке взялося — Когут. А наші пришівські українці пояснили: Когут — то українське півень. Е-е...

Трошки смішно звучить: «Товариш Когут». Та хай.

Знову навертаємо розмову до культури, мистецтва.

— Чи знайомий товариш Когут з українською літературою?

Хома здивовано блимає на мене сонними очима. Віл важко повертається на передньому сидінні, аж пружини жалібно скриплять.

— Я ж працюю в інституті літератури! А ви, до речі, питаєте про класику чи про сучасну?

— І про класику, і про сучасну...

— У Словаччині добре знають і шанують Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського... Свого часу переклали не одну книжку Олеся Гончара, Михайла Стельмаха... Зараз видали Івана Драча, Ліну Костенко, Євгена Гуцала, Віталія Коротича...

— Скажіть, Хомо, а з письменників старшого покоління кого видаєте?

— Боюсь вас обманути... Здається, нікого. Старші — застаріли. У них старовинна мапера, розтягують... А сучасний стиль — динаміка, лапідарність, рвані фрази, різкі ритми. Чи, як нині називають, телеграфний стиль.

— Хомо, а кого б ви назвали найпопулярнішим і найталановитішим в Чехословаччині з російських сучасних письменників? Бажано б диференціювати. Бо популярність часом не збігається з талантом...

— Двох назву: Паустовського і Солженіцина. На перше місце навіть поставлю Солженіцина. Він потряс Європу!

— Чим — потряс?

— Як чим? Талантом!

— У нас зустріли Солженіцина теж із інтересом. І читали його. Але не талантом захоплювались, а цікавились предметом «оспівування». Чоловік спекулював на темі. Щодо таланту...

Сонькуватість з Хоми наче корова язиком злизала. Він, окаючи, сопучи, напоумляє.

— Не кажіть... Е-е... Я все своє життя сиджу на літературі. Е-е... Солженіцин — великий художник!

— Ну, це сам Солженіцин, як на мою думку, спростував би. Талант у нього скромненький. Амбіції, правда, хоч греблю гати.

— Е-е... Не згоден, не згоден! Щодо таланту — не згоден!

— Ну, добре. Найперше мірило художнього твору — це багатство художніх засобів, глибина в розкритті характерів. Де ви бачили ці інгредієнти в повісті Солженіцина? Чи, може, вас зворушили численні матюки?

— О, матюки в мистецтві зараз модні, — втискується у наш діалог Йоже. — Я вам говорив про Булатовича. Мат проникає в театр, на екран. Ось ми з тобою, Вася, подивимося кінофільм «Ютро». Він вийшов на початку року, а вже має вісім міжнародних призів. А скільки там матюків...

До речі, в останні дні ми з Йоже таки переглянули дві кінострічки. Одна з них «Блоу ап». Поставив її відомий італійський кінорежисер Мікеланджело Антоніоні в Англії. В Римі фільм заборонений як аморальний... В Белграді йде в численних кінотеатрах. Газети щодня

друкують статті й кадри з фільму і обов'язково набирають жирним шрифтом внизу під кінокадрами: «А в Римі фільм заборонено». Не вистачає лише єхидного: «Хи-хи!»

Не хочу кидати тіні на «Болу ап» — фільм зроблено талановито, незважаючи на густий соус із сексу. Але на наші, радянські, екрани не завжди потрапляють справді талановиті, справді потрібні фільми. Я дивився в Нью-Йорку фільм «Вестсайдська історія». Це фільм американський і антиамериканський. Фільм про пороки сучасної молоді і про походження тих пороків.

Сильнішого антиімперіалістичного твору мені не доводилося бачити.

У фільмі розкривається суть тамтешнього американського способу життя.

На жаль, «Вестсайдська історія» не потрапила на наші екрани.

Зате «Чудова сімка» розгулює по наших клубах і кіпотеатрах ось уже який рік.

Діяцтво в духовному житті, нехтування справжньою художньою поживою на догоду гаманцеві може обернутися найнесподіванішою стороною. Ми часом з тривогою дивимося па витівки патлатого і бородатого телепня і знижуємо плечима: «Де оце все взялося?» А воно, оте, складається з багатьох чинників, в тому числі свідомість людини, надто молодой, отруює і екран.

Але повернемося до Хоми, який нетерпляче вовтузиться на передньому сидінні.

— Глибока психологізація, це, власне, найперша ознака твору справді художнього. Де вона в «Одному дні Івана Денисовича»? А духовне обличчя героя?..

Товариш Хома хоче рішуче спростувати мої доводи і в полемічному запалі порівнює Солженіцина зі... Львом Толстим.

Нам з Йоже стало ніяково.

— Товаришу Хома, та у вас почуття міри нема, — каламбурю я. Одначе каламбур не приймається.

Мій сусід у подібних випадках завше говорить: «Вы дошли до последней точки зрения...» Ну, добре, Хомо. Не будемо про це. Солженіцина не можна порівняти і з Паустовським. Бо останній справді психолог, тонкий і глибокий.

— Я прошу вас, коли ласка, розповісти про сучасну

чехословацьку літературу, зокрема словацьку. Про основні тенденції в ній. Який панівний напрямок визначився? Мене це дуже цікавить. Сподіваюсь, мого колегу теж.

— Йоже — тоже... Коли можна?

— А чого ж, можна. У нас був період, після війни, коли ми писали пафосні твори про нашу боротьбу з фашизмом, будівництво нового життя в новій Чехословаччині. Теж на пафосі. Тепер період лакувальних творів минув. Ми віддали належне героям, політикам, так званим образам масштабним, героям, що стояли над масою.

— Хто такі політики?

— Ну, керівники усіх рангів.

В мені наростає внутрішній протест. Я насилу стримував себе.

— Тепер зусилля літератури спрямовані на дослідження людини маленької, розкриття її характеру, того вкладу маленької людини, яка вносить у суспільство свою частку розуму, крові, нервів. Часто вона конфліктує з політичними, що одірвалися од маленької людини. Часто твір гостро критикує політиків, показує їхнє антинародне нутро...

— Прошу вибачити, Хомо. Хіба так звана маленька людина і політики, як ви кажете, не одне суспільство будують, не керуються однією ідеологією, не в одній запряжці йдуть?

— Однією, в одній. Так, вони керуються марксистсько-ленінською ідеологією. Це я уточнюю, аби ви не сумнівалися.

— В такому разі ще питання: а чи немає загрози, що ви, переоцінюючи цінності, виплеснете з корита не тільки воду, а й дитину?

Товариш Хома закипав, поволеспьки-поволеньки, а закипав. Сидіння під його важкенькою статурою аж скиглило. Когут починав пінитися.

— Ви хочете, аби я сказав: письменники проти дрібної опіки, письменники проти того, аби їх вчили політики про що писати, як писати... Аби водили їх за ручку.

— Звідки ви взяли? Навпаки. Мені не хотілося б, щоб ви це говорили,— заперечую я.

— А ми говоримо. І не один рік. І в пресі нашій пишемо. Навіть у теоретичних журналах.

— Я не думаю, що письменник, хай пайталаповитиший, тримає патента на істину в своїй кишені. Хіба літератор надлюдина, яка не може помилитися? Хіба письмен-

ник така особа, яка сама не піддається вихованню? Чи перевихованню? Чому ж ви ставите на дві протилежні площини письменника і, як ви кажете, політичка? Хіба вони діти не однієї матері — партії? Хіба не одна, знову підкреслюю, у них ідеологія? Чому ж ви письменника підносите над суспільством? Він, мовляв, непогрішимий, тільки його слово — абсолютна істина в найостаннішій інстанції?

Хома немов аж збадьорився по тих моїх словах.

— О, я вже чув подібне від вашого... е-е... професора Леоніда Новиченка, — похопився він.

Остання інформація принесла лише приємне почуття ліктя, так би мовити, нашої толерантності з членом-кореспондентом Академії наук УРСР Новиченком.

— Вони кажуть: мистецтво мусить підлягати ідеологічному впливу, — не вгавав, тіпався весь на передньому сидінні Хома. — А чи ця сакраментальна, ортодоксальна фраза не парадокс? Мистецтво і є ідеологія. Е-е... Як же я буду впливати сам на себе? Па-ра-докс! Е-е... Ні, ми не можемо не переоцінювати цінностей. У цьому діалектика, в цьому рух уперед. Прогрес. Звільнення від кайданів догматизму. Е-е...

Хома розпалюється ще більше і екає частіше.

— Ви знаєте, як ми пишемо тепер... е-е... про Словацьке повстання? Що це була трагедія для словацького народу. Е-е...

— Пробачте, в кожній революції є жертви, отже, трагедії. Але чи можна революцію, тим більше соціалістичну революцію, що принесла великі соціальні зміни, дала мільйонам нове життя, називати трагедією? Хіба можна, зокрема, Словацьке повстання назвати трагедією?

Хома аж танцює на передньому сидінні.

— А ви знаєте, що жертв було б набагато менше, коли б менше траплялося зрад, боягузів серед керівництва повстанням? Якби менше мали помилок? Правильно я кажу? Е-е...

— Очевидячки, коли б менше було всього того — з меншими жертвами здобули б перемогу. Але це жахливо — назвати Словацьке повстання трагедією.

— Дозвольте, дозвольте, — розпалюється Хома і екає далі. — Наші романисти й поети... е-е... показують самі лише трагедійні сторони боротьби. Розвілчують керівництво повстанням.

Я втискуюсь у монолог Хоми.

— Але яка ж може скластися думка у читача? Чи подумали ви над цим? Які пілюлі підносите ви читачеві?

Хома замовкає і зморщує лоба, немов не може розжувати останньої фрази. До речі, ми обоє говоримо своїми рідними мовами: я українською, Хома словацькою і гарно розуміємо один одного. А нас обох — Йоже.

— Ні, читач так не подумає, — не дуже енергійно заперечує Хома. Можна навіть сказати — мляво заперечує. І невпевнено.

Пам'ятаючи, що злість — поганий поради́ник, я стримуюсь. Але не можу не сказати Хомі того, що мусить сказати кожна чесна людина своєму ближньому, який потрапив на слизьке. І не тільки сказати, а й руку подати. Немає сумніву, що не всі словацькі письменники перебувають на такій платформі, як Хома.

Переоцінка цінностей... Чи не тому чимало югославських письменників та драматургів повернулося до теми боротьби з фашизмом, вишукуючи в ній тіньові сторони? От і фільм «Ютро» про останній день війни і перший день миру. Фільм за формою талаповитий. Трагікомічний.

А закінчується трагедією. Югославський генерал наказує розстріляти трьох мужніх людей: двох югославів і німця-антифашиста, партизанського розвідника. Герой фільму запитує у генерала: навіщо ти згубив трьох? І генерал відповів: «Завтра почнеться наше мирне життя. І нам не треба брати в майбутнє бруду минулого. Ті троє надто багато знали. Та й одній людині треба було, щоб ці троє навіки вмовкли...»

Переоцінка цінностей... Боротьба за нові форми... В полі зору так звана маленька людина... «Політички» як ретрогради, копсерватори, бюрократи.

Мене переслідує думка: справді, а чи не можна, так переоцінюючи цінності, виплеснути з корита й дитину?

Хома каже, що ні. Але тон у нього при цьому не дуже впевнений.

Мені доводилося чути в Югославії вислів: «Реалізм без берегів»... Я так собі думаю: ріка мусить мати берег, і вона його має. Бо коли виходить з берегів, то великого лиха накоїть. І ми тому свідки. Проповідники «нової моделі» соціалізму в Чехословаччині настільки вийшли з берегів, що опинилися в обіймах імперіалістичної реакції. Тож хай подумає гарненько той із наших колег, хто по-

грався з отим реалізмом без берегів... І коли ще не збагнув, що то за безбережний соціалізм, хай збагне. Бо може всяке трапитися. Ось замітка, видрукувана в усіх радянських газетах:

«Рішення прокурора Белграда. Белград, 5 (ТАРС). Белградські газети опублікували рішення окружного прокурора Белграда про припинення розповсюдження номера двотижневої газети «Кніжевне новіне», від 30 серпня. У цьому номері було опубліковано антирадянську статтю редактора газети З. Глушевича. Стаття спрямована проти інтернаціоналістичної акції соціалістичних держав у Чехословаччині.

В обґрунтуванні рішення окружного прокурора Белграда говориться, що зміст вищезазначеної статті «перешкоджає підтриманню і розвиткові дружніх відносин між Югославією та іншими країнами».

От бачите, Хомо, дехто вихлюпує з корита разом з водою і дитину... А які відьомські зборища влаштовували під гаслом якогось «гуманного соціалізму» деякі ваші перодряпи? І вихлюпували найсвятіше — дружбу і братерство між нашими народами. Далеко були зайшли деякі ваші колеги, Хомо. Деякі зайшли, а вірніше, забігли від гніву народного за кордон і поповнили кубло запеклих ворогів свого народу, стали постачальниками товару для газет та радіостанцій, товару, що засмердівся. І від нього навіть па далекій відстані тхне антирадянщиною.

Коли є потреба, то переоцінювати цінності варто.

Ось що писалося торік у спільному радянсько-югославському повідомленні про офіційний візит міністра іноземних справ СРСР в Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію:

«Обидві сторони висловилися за дальший розвиток дружби та співробітництва між Радянським Союзом і Югославією.

Обидві сторони підкреслили значення принципів, що їх містить Белградська декларація урядів Радянського Союзу і Югославії, підписана 1955 року і підтверджена в час зустрічей президента СФРЮ з керівниками СРСР 1965 року в Москві, — документах, які містять принципи поважання суверенітету, рівноправності і невтручання у внутрішні справи».

Велику увагу приділено також стану радянсько-югославського економічного, науково-технічного та культурного співробітництва. Белградська газета «Нін» писала

в своєму коментарі з приводу переговорів: «Радянський Союз — найважливіший економічний партнер Югославії у співробітництві з соціалістичними країнами. Це тим більше важливо, що і одна, і друга країни постійно зацікавлені в добрих взаємовідносинах, які є гарантією стабільності, в тому, щоб уникнути тимчасових коливань і погіршення відносин...»

А ще підкреслювалося в пресі: обмін думками з найважливіших міжнародних проблем продемонстрував спільність поглядів у багатьох питаннях. Тут і проблеми європейської безпеки, і проведення загальноєвропейської наради, підтримка боротьби в'єтнамського народу проти агресії США, необхідності невідкладного виведення ізраїльських військ з окупованих ними територій і викопання резолюції Ради Безпеки від 22 листопада 1967 року.

Особливо підкреслювали міжнародні коментатори важливість політичного співробітництва між нашими країнами в інтересах миру на Балканах. Радянський Союз постійно виступає за перетворення цього району в зону спокою і миру, вільну від ядерної зброї. В цьому питанні позиції наших країн однакові.

А ось що сказав Генеральний секретар СКЮ Йосип Броз Тіто про візит радянського міністра: «Ми прийшли до спільної точки зору, що необхідно усувати розбіжності, які мали місце в недалекому минулому, і розвивати те спільне, що у нас є і що корисне для наших країн».

«Як показали недавні зустрічі та переговори, — говорив далі президент, — ми стоїмо зараз на хорошому шляху. Подальше всебічне співробітництво підповідає інтересам соціалізму, спільним зусиллям, спрямованим на забезпечення миру в усьому світі».

...Дружня реалістична позиція наших країн сприяє кращому взаєморозумінню, зміцненню традиційних почуттів дружби між нами...

Так писали коментатори, такі слова були висловлені в офіційному комюніке, з ними не могли не погодитись народи, дружба яких злитою кров'ю, пролитою в спільній боротьбі проти спільного лютого ворога.

Переоцінка цінностей потрібна, коли вона робиться не з точки зору Хоми Когута, а з марксистсько-ленінських позицій.

Югославські газети видрукували виступ Йосипа Броз Тіто на зустрічі з представниками общини Задар. Говорячи

про діяльність СКЮ, Йосип Броз Тіто відзначив необхідність підвищення дисципліни і зміцнення зв'язку комуністів з масами.

Багато говорили, багато писали, відзначає Тіто, але нічого конкретного не робили. Треба говорити про все і намагатися послідовно проводити рішення в життя. «Я повинен сказати, що серед комуністів, а особливо серед комуністів, які знаходяться на керівних постах, немає твердої дисципліни». Відзначивши, що її треба зміцнити, Тіто сказав, що необхідно провести в Союзі комуністів деякий відбір, і ті, що не відповідають своїм завданням, незважаючи на особи, повинні залишити свої п'єдестали, а не почитати на колишніх лаврах.

«Ми повинні рішуче виступати проти різних антипартийних і антисоціалістичних елементів, які своїм перодрипством та різними іншими способами діють проти інтересів соціалістичної Югославії,— підкреслив промовець.— Вони, як тут уже відзначалося, добре організовані, а ми не маємо сміливості енергійно виступити проти антисоціалістичної демократії, тому що боїмося, що хтось може звинуватити в догматизмі.

Ми повинні проводити іншу кадрову політику і приймати в члені СКЮ найбільш перевірених людей, кращих працівників, тих, хто показав себе на роботі, тих, хто виступає за соціалістичний розвиток нашого суспільства. Є люди, які не мають достатньої теоретичної підготовки, але вони мають хороший інстинкт, їм треба подавати підтримку в щоденній роботі, щоб вони могли рости. Таких працівників багато, але трапляється, що через різні ненормальності справді кращі працівники виходять з рядів СКЮ.

Деякі роки тому я ясно сказав, що необхідно бути гострішим, непримиреннішим до класового ворога. Тоді мене один з керівників запитав, чому я серйозно думаю про наявність класового ворога. Це питання мене здивувало, оскільки всім ясно, що класовий ворог ще не знищений, він існує, він діє і спрямовує свою діяльність проти соціалізму. Нас закидають з Заходу різними негативними теоріями і теоріями, різними чужими поняттями. А ми виявляємо в'ялість, пасивність замість того, щоб вести енергійну боротьбу зі всіма цими явищами».

Торкаючись проведення ідейної боротьби в Союзі комуністів, Й. Броз Тіто сказав, що не можна приймати

в Союз комуністів тільки тому, що той, хто вступає, молодий. Вступ до партії треба заслужити. До війни партія була нечисленна, але більш монолітна, сильніша і якісніша... ми повинні краще організувати боротьбу проти різних чужих ідейних понять... Уже давно говорять, що нам необхідний особливий теоретичний журнал, але ця ухвала досі не виконана. Не можна скочуватися до голого практицизму, тим більше, що для виховання покоління потрібна велика теоретична робота.

Так сказав Йосип Броз Тіто.

Я зупинюся на фразі: «Для виховання покоління необхідна велика теоретична робота». З певним розумінням я ставлюся до цієї думки, бо одна за одною спливають мої зустрічі із членами Союзу комуністів Югославії, рядових і керівних, яким, як бачите, дісталася від президента...

Я чую пристрасні слова Бранко Кочича, який доводив мені всю дорогу з Москви до Белграда: Союз комуністів Югославії не керує країною, економікою, політикою, культурою, наукою, а ви-хо-ву-є.

Згадую наші діалоги на Літострої.

«— Секретар парткому член Робітничої ради?

— Ні, не член.

— Отже, він не бере участі в голосуванні?

— Не бере».

А ще повернуся до одного діалога з директором агрокомбінату. Кореспондент доскіпувався:

«— Вас, як директора, як комуніста, може викликати на бюро, скажімо, партійний комітет комуни Маріборської? Заслухати звіт, подати раду, допомогу, покріпчувати?

— Ні. Звітую я перед Центральною робітничою радою.

— Ну, це всередині комбінату.

Топчу стежину ще з одного боку.

— Хто вас може заохотити? Преміювати, скажімо?

— Робітнича рада.

Я їду, як кажуть дипломати, ва-банк:

— Хто може вам догану всучити? Врешті, з роботи звільнити?

— Робітнича рада».

І скрізь «глобальне» роз'яснення, скрізь показують ключ до розуміння явищ економічного розвитку у такий спосіб:

— Зрозумійте. У нас діє принцип де-цен-тра-лі-за-ції!

Одначе повернемося до виступу Й. Броз Тіто. Він закликав партію до пильності по відношенню до всіх негативних явищ. На Заході, говорив він, часто говорять, що Югославія потроху зсовується в бік західної системи. Вони цього бажають, але Югославія не зійде із своїх соціалістичних позицій.

На зустрічі з колективом гідроенергетичної та судноплавної системи «Держдап» у Сербії Голова СКЮ звернув увагу партії на дуже суттєву ланку на фронті ідеології: «Ми мусимо серйозно зайнятися різними чужими нам теоріями, які отруюють відносини в нашій країні і які вміло поширює певна частина нашої преси».

Одначе Хома Когут, певне, читав теж ці виступи председателя Тіто. Читав і інші документи, зокрема пленумів ЦК КПЧ, виступи Густава Гусака. Може, вони, а також нові процеси, що відбуваються нині в Чехословаччині, відредагують кредо словацького Хоми Когута і його однодумців? Інакше вся рота буде йти в ногу, а товариши Когут плутатиметься, заважатиме маршцеві роти.

У строю так, Хомо: треба мати і почуття ліктя і ритму, і знати, куди ти ідеш. І треба мати крок чіткий, а зір гострий і взагалі бути у формі. Тоді витримасш великий і складний похід і не патреш мозоля.

Може, Хомо, вам не подобається, що я називаю вас солдатом? А ми пишаємося цим званням, і здавна називаємо себе Бійцями Ленінської Гвардії.

РУСИНИ

Збираючись до Югославії, я поклав собі: обов'язково побуваю в українців, які там називають себе русинами або русняками. Думаю-гадаю: рідну мову нібито знаю, а русинський діалект якось уже второпав.

Що я довідався про югославських українців, ще не вирушаючи в подорож? Приїздили до Києва поети Михайло Ковач і Микола Кочиш. У пресі з'явилися досить легенькі відомості про українців у тій цікавій гілці слов'янській. Зокрема: земляків моїх там сорок тисяч. Вихідці з Закарпатської України. Живуть там двісті років, бо були й пізніші переселення. Переселилося за Дунай ще тисяч тридцять запорізьких козаків, коли блудниці

Катерина Січ зруйнувала. Але-козарлюги побралися з сербіянками і, на превеликий жаль, асимілювалися. Це ще один аргумент, вагомий і незаперечний: мати — завше хрпателька і продовжувачка рідної мови. Забейкалися б козарлюги за Дунай попаровані — до сьогодні лунало б на берегах Ядран-моря: «Ой, чого ж ти, дубе, на яр похилився?..» І пили б не тільки препеченицю, а й горілку з перцем.

Поселилися українці у Воеводині та Боснії. Серби і босняки по-братньому зустріли моїх земляків.

Я мав їхати до бачванських українців, що в Воеводні. Воеводина входить до республіки Сербії зі столицею в Новому Саді і є автономною областю.

Яка існує література про моїх югославських земляків? В кінці минулого століття вчитель з Руського Керестура, села за Новим Садом, Михайло Врабель видрукував в Ужгороді збірку народних пісень «Руській Соловей». Досліджував усну народну творчість тамтих українців Володимир Гнатюк і видав етнографічну збірку. Вона перевидана 1966 року в Руському Керестурі — «Руски народни приповедки». Згодом, на початку нашого століття, Гавриїл Костельник написав книжку «З мойого валала» та «Граматику Бачванско-руський бешеди».

Гавриїл Костельник закликав писати книжки на «мацеринський бешеде». Він так і відзначив у вірші «Станьце, станьце, браца мойо»:

Буду нашо книжки-злати,
А ми — о двойне бгати:
Нашо дзеци, нашо буду.
Своїх одох не забуду.

З'явилися періодичні видання «Руски новини», «Руски календар», «Зоря», книги окремих авторів — «Нашим дземом» С. Саламона, «Альманах» і «Квиток молодосци» Я. Хромиша.

А ще дізнався я перед дорогою: пожвавішала пині громадсько-суспільна і творча діяльність української інтелігенції на землях Югославії. Видаються газета «Руске слово» та журнал «Шветлост», є видавництво в Руському Керестурі, що друкує книжки на бачвансько-українському діалекті. В Новому Саді палагоджено русинське радіомовлення. Навколо цих осередків групується сорок русинських письменників і літературна молодь.

От такі відомості. Скажемо — не дуже щедри.

Щоби читач збагнув бачвансько-український, тобто русинський діалект, наведу повністю передмову до книги «Руски народни приповедки», написану професором Гавриїлом Надем:

«Руски народни приповедки»! Нашо народни приповедки! Яке вельке добро! Яке красне благо! Як драгоцини скарб!

Єдна часц — лєм єдна часточка — нашей народней літератури у прози з конца ХІХ віка першираз вицагнута, у тей книжки, на шветло дня, медзи нас, же би нам аж нешка зос свою красу живеї рускеї народней бешеди, зоз єї фразеологию и власним виреченьом, указала, попри иншим, творчи прикмети нашого народного духа, духа того малочисленого роботного руского жительство котре ше, одтаргнуте од свойого велького українского народного стебла, жиючи през 200 роки у Бачкеї и Срїме медзи розличними чипленшима народами, отримало по нешка.

Хто спомедзи нас не приме тоти приповедки з радощу?

Нашо млади генерациї буду благодарни трудолюбивому и родолюбивому ученому Володимирови Гнатьюкови, котри тото нашо благо у своїм чаше точно пописал, и Дюрови Латякови, редакторови «Руского слова» у Руским Керестуре, котри тот ридки скарб погледал, вицагнул зос цми забуца и зос успіхом пригетовел за нашого нешкайшого читателя.

Читайце, мили руски читателе, свойо народни приповедки и любце их так, як любце себе и пицко цо вам власне!

Коцур, 10. ХІІ 1966
Гавриїл Надь, професор».

Вихідні дані книжки: «Вибрал и до друку пригетовел редактор Дюра Латяк. Друковане у друкарні «Новинского підприємства «Руске слово» в Руским Керестуре. Дюра Латяк — редактор газети «Руске слово».

Це все відомості про русинів вичитані. А що ж побачив автор на власні очі, прителіжившись до Югославії? Побачив досить симпатичний Новий Сад. Хочеться гарно подумати про людину, котра так назвала місто. Так і проситься на губи слово — молодість. Тут усе довкола молоде,

модерне. Справді, чимало модерних будов, світло-голубих, вони струмують до неба. Тут, як і в Белграді, є новий Новий Сад.

Шукаємо редакцію газети «Руске слово». Редакція і видавництво тоді ще не переїхали з Руського Керестура до Нового Саду. Нині тут лише кореспондентський пункт та радіо українське.

Поспішаємо на радіокомітет, адже там працює Михайло Ковач. Дзвонимо. Зпізу відповідають важкою, як у шановного професора Надя, говіркою.

І я не знаю, що важче: руснацька говірка чи словенська мова?

Допитуюся, з ким я маю честь розмовляти? Відповідають:

— Марія Горняк-Пушкаш. Журналістка на русинському радіо.

Називаю себе. На тому кінці дроту пожвавлення.

— Шановна Маріє, чи зможу я поговорити з Михайлом Ковачем?

— О, йа... Момент... Передаю трубку.

Обмінюємося вітаннями з Ковачем.

— Ні про що вас не питаю. Заждіть хвилику. Я спускаюся...

І от знайий на всю землю югославську Михайло Ковач молодцюватого, по-парубоцькому легко збігає східцями. Статура у Ковача справді молодика. Ото тільки перукар забув струсити пудру з волосся, і воно підводить його. Можна подумати, що Михайло Ковач людина літня.

— Шкодную, що не зустрівся з вами в Києві, — скрушно знижує плечима.

— Я теж. Дізнався про ваші відвідини рідної землі з повідомлення в «Літературній Україні». Краще пізно, як кажуть...

— То просимо до нашої господи.

— Дякую, але я хочу познайомити вас із моїм гідом і колегою з журналу «Младіна» Йозе Шірцелем. Віп у машині.

— Чого ж він там?

— Дав можливість з моїми земляками українцями зустрітися самостійно.

Йозе вже никав вулицею, шукаючи кави. Ще в Люблянці знову просив мене: більше трьох чашечок на день не дозволяй. У бідолахи були приступи од тієї кави. Вона

завше тягне мого супутника, як декотрих алкоголь, до кав'ярні.

— Оце і є мій колега, гід і взагалі хороший чоловік Йожке Шірцель.

Ковач називає себе, обмінюється кількома словами по-сербськи.

Йожке просить:

— Ви говоріть до мене українською мовою. Я хочу вичити її.

— Добре, добре,— охоче погоджується Ковач.— Але чого ми стоїмо на вулиці? Піднімемось до нас на радіо, в кав'ярню.

— Ні, не будемо гаяти часу,— дякуємо за запрошення.— Ми з Йожке хочемо відвідати русинське село. Оскільки в нашому розпорядженні лише один день...

— Розумію, розумію,— замислився господар.— Однак обминути кав'ярні не можна. Зайдімо і там обміркуємо...

При слові «кав'ярня» Йожке немов вдруге народжується на світ. Хороша людина, видно, оцей русин Ковач — випромінювалося з-за його окулярів.

У вестибюлі господар подзвонив Марії, попросив спуститися в кав'ярню. Кав'ярня, як видно з усього, своя, для радіожурналістів, бо всі знають один одного, розкланюються. Особливо багато сердечних вітань дісталось вродливий молодиці, що сидить за сусіднім столиком в оточенні гречних мужчин, які запопадливо виконують будь-яку її волю. Біля повнощогої стоять милиці, одна нога в гіпсі. Щось, видно, трапилося. Із запопадливих чоловічих послуг, якими радо користується потерпіла, роблю висновок — гарну тут шанують. А милиці чомусь видобувають з пам'яті чудовий вірш мого земляка Євгена Летюка:

Біди не обійдеш.
Лихою годиною
Вона, як реп'ях, до людини чіпляється.
І все ж пайстрашніше —
коли із людиною

Ніколи,
Нічого,
Ніде не трапляється.

Але до нашого столика простує інша повненька чорнява жінка з усмішкою на смаглявому, з ямочками обличчі. І вони пасують смуглявці. А ще в Марії виразні чорні

очі з широкими бровами, буйне закурчавлене волосся, смага на губах. Вологі повні губи немов завжди усміхнені, не так усміхнені, як насмішкуваті.

— То ви й є... — Марія безпомилково підійшла не до мого колеги Йожке, а до мене.

— Грішний я і є... А це — Йожке Шірцель.

Йожке сидів трохи розгублений. Короткозоро позирав на Михайла Ковача — розмова, мовляв, розмовою, а коли ж буде кава? Наче вгадавши муку мого колеги, Марія на правах господині швиденько... налила мініатюрні чашечки якоїсь надзвичайної кави, що її можна покуштувати лише в Новому Саді...

В кожному місті, у кожній кав'ярні кажуть: такої кави немає ніде, окрім... То чому Новий Сад мусить бути винятком?

Михайло Ковач говорить сучасною українською літературною мовою. Марію я розумію так само легко, так само трудно, як і будь-яку сербіянку, хоча Марія й мовить по-українськи, точніше — русинською говіркою.

— Як багато ви транслюєте рідною мовою? — цікавимося.

— Двадцять хвилин щодня. Окрім того, маємо тяжкево-культурну панораму. Раз на тиждень. Окрім того, емісія за село — тридцять хвилин. Емісія для дітей — тридцять хвилин. Актуальні теми, біжуча політика — сім хвилин, — охоче оповідає Михайло Ковач. Передачу ведемо пересічно говіркою. Частина — літературною мовою.

— А пісні? — підказує чорноока й чорнобрива.

— Так. Тричі на тиждень передаємо українські пісні — і народні, і сучасні... Щодо української літературної... Зважте, що ми тільки останнім часом у своїй газеті практикуємо одну чи дві статті літературною мовою, а решту — говіркою. Ви звернули увагу — і «Руске слово», і «Шветлост» — на говірці? Та й мало нас, хто знає літературну мову. Я, Іван Терлюк... О, до речі, Маріє, заїдьте до Івана на пункт, заберете його і поїдете. Куди ж вас послили?..

— У Дюрдьов поїдемо, — стрепенулася Марія, збагнувши, куди хилиться розмова. — Там мої родичі.

— Марія народилася в Дюрдьові, — пояснює Маріїну реакцію Ковач. — Рідна земля.

— Може, ще вип'єте кави? — звертається до мене Марія.

Очі Йожке благають за окулярами — дозволь, Вася, ще одну? Це буде сьогодні остання... Ми випили на прощання з Хомою, як приїхали до Нового Саду. Марія налила по одній усім. Отже, лише дві випили.

— Йожке мало п'є кави,— охолоджую наміри свого колеги. За скельцями окулярів погасли лампіони. Та я змиловився.— Але коли з Маріїних рук, то...

І знову вдячно засвітилися лампіони.

Незвичайна кавка, яку можуть приготувати лише в Новому Саді, сповнила ароматом усю кав'ярню. Особливою кавкою пригощав мене Йожке і в перший день приїзду до Белграда, і в Любляні.

Дарую книжку Михайлові Ковачу. Він, на превеликий жаль, сьогодні чергує і не може разом з нами подорожувати до Дюрдьова. Дякуємо за каву і йдемо до автомобіля, до нашого шофера Джордже Андрича. Довгенько петляємо по місту, шукаючи Івана Терлюка. Нарешті застукали його в пупкті. Пупок — тимчасове пристанище співробітників «Слова» і «Шветлості», поки редакція не перебереться до Нового Саду в модерний висотний будинок.

Склалося таке враження, що ми з Івалом Терлюком уже давно знайомі, тільки давненько не бачилися і оце, нарешті, знову здибалися... Іван ще молодий, років йому, мабуть, з тридцять. Білявий. Чуб зачесаний набік і непокірно спадає на чоло. І господар того чуба час від часу пригладжує його рукою, навіть з досадою.

Ми підняли Івана з-за повенького стола, якого ще не встигли навіть обляпати чорнилом.

Я з порога кажу:

— От що, Іване Терлюче, на цей раз вам не вдасться більше... Як це сказати делікатніше?..

— Викрутиться,— підказує Марія. Невже і в говірці воно є?

Іван Терлюк, звичайно, не може нічого второпати. Марія швиденько витлумачила мету нашого візиту і, як говорив пан Виборний з «Наталки Полтавки», оповіла, що ми за люди і для чого ми люди...

— Оце зустріч... Оце несподіванка...

І знову — міцні потиски рук. І знову: «Якими вітрами вас занесло?»

Іван Терлюк висуває шухляду за шухлядою, шукає, мабуть, що б же гостеві подарувати. У нього аж роса виступила на чолі. Знайшов! І чудовий подарунок — книж-

ку. Іван квалливо написав кілька слів і, сяючий, врочисто підніс дарунок.

І вже сидючи в рідній «Волзі», запам'ятовую цілу зливу запитань:

— Як там тепер Сергій Козак і Микола Фокін?

— А де Зоя Христич?

— Єлизавета Чавдар?

Питаю Марію й Івана:

— Мабуть, артисти київської опери виступали в Новому Саді?

— Ой, як тільки вони виступали! — зітхає Терлюк.

— Ми так плакали,— ще більше розжалюється Марія.— То було... Підкажи, Іване.

— То було чарування. Ніколи ще не відчували ми нічого такого. Вони по тричі виконували кожну пісню. А потім ми запросили їх до клубу імені Максима Горького на вечерю. І там теж співали. Багато. Натхненно.

Очиці Марії і зараз зволожилися, особливо, коли я подав: Сергій та Микола — мої добрі приятелі.

— Мо', й правда?

Марія хоче пригадати ще одного артиста, голос у нього могутній, сам красивий, уже немолодий, Народний артист Радянського Союзу і теж зветь Миколою.

— А що він співав?

— Іване, що він співав? — повертається з переднього сидіння розпалена спогадами Марія. І тільки тепер я помічаю в її вухах великі сережки, їх у нас колись носило жіноцтво, і називалися вони циганськими. Мабуть, і в Марії тече циганська кров, бо рухи у неї різкі, а як сяйне на тебе очима, то аж жарко тобі стає.

— Він співав пісню «Росія». І білоруську, таку смішну...

— Згадала. «Нащо мені жонка», — похопилася Марія. Я зітхнув:

— І я згадав. То був Микола Ворвулев... Був...

Марія припишкла на сидінні, відчувши в тому зітханні і в насторожених словах недобре. Повернулася до нас з повними остраху очима.

— Немає вже Миколи Ворвулева...

Довго мовчимо. А що скажеш? Немає, на жаль, ще ліків, які б рятували од тієї хвороби, котра забирає щороку стільки людей — і старих, і молодих. Як кажуть, смерть і родини не вибирають години.

За вікном «Волги» осіннє поле. Поле як поле, як зараз і на рідній Полтавщині. Але ні, трохи не таке. Чимало меж. А наше поле нині без меж і без краю. Зараз у нас озимина починає вже бриніти. Пахне яблуками й медами.

По мовчанці прискіплююсь до циганкуватої Марії: чи має вона діток? Та хто її чоловік? І чи вчить вона дітей своїх по-українському? Двойко в неї, Володька й Оленка. Володька пішов до першого класу. Оленці чотири роки. Смішне таке дівчисько.

— Оце прийду з роботи, заберу з дитсадка. А вона й питає...

Мати є мати, діти є діти. Хіба є що наймиліше, найдорожче для матері за дитину? Звичайне слово прошепелить, а матері здається — мудрощі рече. Хоч запишуй і посилай Корнію Чуковському...

Іван Терлюк оповідає історію українських поселень в Югославії. Почалося, виявляється, з двох солдатів. Служили там ті двоє у війську австро-угорському. По службі лишилися. Дала їм влада місцева землю, подружилися відставні солдати з босняками. Додому написали: спродуйте все і їдьте. І люд почав їхати. Одна, друга, третя родина перекочувала. Згодом посунули цілими громадами. Підпоможені владою, виростали незвичні для сербів і босняків, крейдою побілені хати, у вишнях.

— Раніше тут так впізнавали русинів. Як хата під соломою, то й наш брат. Ще в поляків були під соломою хати. Коли вже чималенько хат забіліло в чужому краї, — зароїлися громади. Слово друковане, рідне душу зігріло. Особливо по останній війні, коли в югословенську сторону нове життя прийшло, пові відносини зачали складатися межі людьми. Пожвавішала громадська активність, особливо інтелігенції.

Це все Терлюк оповідає. Я тим часом зробив напис на свій гумористичній книжечці з портретом скарикатурним. Отож передав книжечку Марії.

Молодиця розкотисто регоче, повертає до нас розпашіле обличчя. З рухливою ямочкою.

— Я по тварі пізнала, що ви гумориста, — каже Марія, не здогадуючись, що слово «твар» не дуже й лоскоче мені вухо.

Нарешті Дюрдьов. Марія зашарілася, сидить розбентежена, немов іде на перше побачення. Он що значить рідна земля.

Так і я, скільки не ступаю до отчої оселі з далеких чи близьких доріг, стільки нуртує щось, бентежить. Кожна балка, кожен яр, кожна левада чи круча зберігає твої дитячі таємниці. Так і в Марії.

— Тут моя тітка живе. Он в тамту вуличку, — показує водієві.

Біжить до хвіртки, клацає клямкою, розчаровано повертається до нас.

— Дома нікого немає ніц. Певне, в полі, на кукуріці.

— А для чого нам твоя тітка? Он їде дядько Адам, побуваємо на його дворині. Все одно у тітки ракії немає.

Марія ображено закопилує губку:

— Зле так говорити, Іване. Щоби в моєї тітки не було ракії?

Дід, якого називали Адамом, їде на велосипеді. Марія зупиняє старого, щось розтовкмачує. Адам високий, сухорлявий, чисто поголений, у сірепському костюмі. Знайомимось, їдемо за ним до оселі.

Адамом діда називають по-вуличному, як і в нашому селі часом і прізвище забувають. І все життя звуть жінку Царицею, скажімо. І діти її вже Цариніні, і внуки Царенята.

Насправді діда звати Йовгеном Андрійовичем, прізвище — Кіш. Дружину кличуть Анною Михайлівною. Але не називають тут по імені і по батькові. Не годиться за традицією місцевою. Дядько Адам, і все.

Оглядаємо господу, дядько Адам показує. Вся його садиба одгороджена од сусідів залізною сіткою, то ж ні кріль, ні курка не вискочать і ніхто не буде ремствувати.

Починаємо оглядини з городу. Його разом із землею, де стоять хата й сараї, двадцять соток. Невеликий садок. Вишні, сливи, горіх, трохи картоплі, якась латка. Чому так мало? Бо тут мало їдять картоплі. Правда, поки не переселилися українці, не було зовсім, не садили і не вживали. Навіть пасміхалися з русинських колоністів, що привозили з собою якісь смішні бульби, схожі на ріпу.

Затим і серби, і хорвати, і босняки самі почали садити.

Ще росте в садку виноград. Садок та город відділені од господарських приміщень такою ж залізною сіткою.

До садка прилягає свинарник. Донедавна в Адама було тридцять свиней. Несила вже старому спотикатися, сімдесят років сповнилося оце. Рухи в нього по-старечому неквапливі, але ще жиливий.

Має Адам десять гектарів землі. Раніше, до війни, було п'ятдесят, та після земельної реформи лишилося десять. Цього року три з половиною гектари засіяно кукуріцею, п'ять — горохом, решта — конюшиною.

В селі їхньому і в навколишніх також спеціалізуються на горосі, його найбільше й сіють. Цього року в Адама вродило десять тонн на п'яти гектарах. Багато це чи мало? Непогано.

Оглядаємо другий квадрат. У ньому сарай, на горі кушниця, місце для кукуріци. Кушниця і зараз забита кукуріцею, кукурудзою. Двір викладений цеглою. Раніше тут, звичайно, і в свининці хрюкало, і в корівні мукало, в стайні іржало, а під навісом вурчало, бо й трактора мав господар, і вантажного автомобіля, реманент, який потрібен для вирощування гороху і кукуріци.

— Енглейський був мотор. Ниньки братів син їздить на тракторі, — хвалиться господар.

Спродав усе Адам, а землю — в оренду племіннику. Своїх дітей їм з Анною «бог не дав».

— Тільки кур тримасмо, а машин не, — мовить без жалю дядько Адам.

— Ту три корови стояли, — показує господар на порожній корівник. Ні, не порожній, там бовваніє велика бочка, накрита всяким лахміттям. — То є брага, палінку буду сьогодні гнати, — побачивши цікавість гостя, розтлумачив дядько Адам. А воно і без слів не важко відчуту — пахтить брага.

Палінку влада дозволяє гнати. Лише як гониш на продаж — обкладають відповідним податком.

— Хлібороб на старості став хіміком, — жартує Іван Терлюк.

Господар подивився на свої цупкі жилаві руки. Шістдесят дев'ять років віп тут. Народився в Руському Керестурі. А як сповнився рік, родина переїхала сюди. Держава дала позичку — хазяйнуйте на мокроті. І почали хазяйнувати, осушували болото. А ниньки вирощують горох, кукуріцу. Думаю собі — мабуть, звання Адамове має за те, що першим переселився сюди.

Господиня запрошує до хати. Сіни. Далі вітальня. Од вітальні праворуч — спальня.

— Вуйно, покажіть нам рушники, — просить Марія Анну Михайлівну.

Вуйна Анна на вигляд набагато старша за свого стебе-

лястого Адама, хоча віком молодша. Некваплива в рухах, низенька і важенька. Вносить рушники.

— Моя мати ще вишивала. Вісімдесят років збігло, наче за водою...

Спливло стільки літ, а якими барвами переливаються рушники. Спозаколишне, давнє мистецтво народне, яке веде свій початок ще чи не з палеоліту, з наскельних написів. Техніка і далі робитиме чудеса, розумпі апарати літатимуть до інших планет, а людина завжди буде тягтиса до краси. І серце не збайдужіє до рушника, якого довгими зимовими вечорами на досвітках при газовій лампі чи й при каганцю вишивали, гаптували, всю душу і любов вкладали у той виріб мистецький.

Рушники! Ще не написані гідні краси вашої твори. А шана до вас не тьмяніє. Мені частенько доводилося чувати від районного начальства, з яким за день намотасш на колеса чималенько кілометрів: «Підемо вечеряти в ресторан чи під рушники?»

Під рушники — то це затишно, тепло, по-домашньому. Під рушники — то це родинний затишок і не буде закалькюлованих шпіцелів, в усіх чайних однаковісінських.

Я завжди в тій альтернативі тримаюся рушників.

Анна Михайлівна гладить рукою, яка стільки діла переробила на своєму довгому віку, гаптовані вишивки — червоні й чорні. Як гарно сказав поет: червоне — то любов, а чорне — то журба. З двох часток складається людське життя — з радощів земних і зі смутку.

— Єдиного червоного подарувала дівчатам з «Дуклі», — в задумі говорить господиня.

Дядько Адам показує листівку з чехословацькою маркою.

— Ту виступав ансамбль «Дукля». Двойко дівчат у нас почувало. Ну, Анна їм — червений рушник. А вони оце листівку, з подякою.

На високій шафі побачив батарею літрових пляшок. П'ятнадцять. З обох боків ті пляшки сторожують шестилітрові повні сулії.

— То є палінка, — якось байдуже па ту батарею махнув рукою дядько Адам.

В іншій кімнаті — таке ж добро. Я розумію: коли є блага, то з неї мусить вийти потрібний виріб. Незрозуміле інше. Як кажуть серби: «А зашто виставляти їх на видному місці?»

Я не осмілюся запитувати. Може, ракію виставляють на сонці, щоб була міцнішою? Адже вишнівку ставлять на сонце. Чи, може, ракія, її виріб — хоббі дядька Адама? І він радий, коли люди бачать його «хімію».

Господиня показує на хижку, заставлену банками з різним паїдком на зиму — консервованими продуктами.

— Шлівки, вишні, помідори, сік томатний, — коментує Анна Михайлівна.

— Це все вона, — поблажливо мовить дядько Адам. А по тому: — Воду для купання пумпою качаємо...

Господар та господиня ведуть в опочивальню і показують костюми, сукні, пальта. Господиня навіть своє придане повитягала — плаhti, корсети, намисто.

То все молодість Йовгена й Анни.

— А тепер — до школи, — після сердечних прощань командує Іван Терлюк.

Оглядаюся, стоять непорушно двоє. Мовчазні, знерухомлені, немов статуї, стоять, чмапіють, схрестивши напружені руки, мовчки, із скрухою спостерігають, як віддаляється машина. Що думають вони, провівши гостя? Які думки заронив послапсць рідної землі? А її, землі, так і не вдалося побачити обом? Життя прожили, а не виділи, яка там вона, земля батьків? Нараз, ніби щось збагнувши, дядько Адам почав шапкувати нам услід.

А «Волга» тим часом уже зупинилася на шкільному дворі. Мене попередили: половина школи — сербська, половина — русинська.

Проходимо коридором, шукаючи директора. Вивіска: «Зала для дошкільного виховання». Поруч — ляльковий театр. Директора, на жаль, немає. Повертаємося на шкільне подвір'я, де дітлахи грають у футбол. Зусюди лл'ється сербська й українська мови.

Іван пояснює дітям: це приїхав гість з України.

— Знаєте Україну?

— Знаємо! — дзвінко, бадьоро па те дітлахи.

Знайомимося. Чорпі, карі оченята, допитливі та блискучі, немов паслін.

— Як тебе звати?

— Віра Кіш.

— Вірунька Гаргай.

— І мене Гаргай, — долучається до розмови крутолобий хлопчина.

— А ти?

— Володимир Дудаш.

Іван запитує, чи знають вони пісню Михайла Ковача про хижолку й худібку? Враз здійнялася пісня. Її підхопили хлопчак й дівчатка — дружно, бадьоро, дзвінко:

Хижолка стара,
Худібка наша.

Потім нам показували дитячі малюнки, що їх буде виставлено спершу в Новому Саді, а потім у Белграді.

— Я днями їду до Києва, можу привезти для журналу «Україна» ось оцю, — вибрав Іван акварель «Мир». Непоганий малюнок.

Потім ми фотографуємося з русинами. Відтак ідемо в гості до русинської вчительки Наталки Голуб. Будинок, в якому живе Наталка, побудовано для сільської інтелігенції. Він двоповерховий, на кілька квартир.

Господиця з засуканими рукавами і з ганчіркою в руках. З іншої кімнати визирає мизатий, молодий і симпатичний чоловік у старих штаних з латкою і теж із засуканими рукавами.

Наталка і її чоловік щезають, кидаючи на ходу: «Перепрошую».

— Вони прихорошаться, — киває на двері Марія.

Оглядаю вітальню. Низенький столик, якого в нас називають журнальним, низенькі крісла, книжкова шафа на всю стіну. В ній щасливо співіснують книжки, пляшки, чарки й чарочки. Стеля в хаті теж невисока. Але мебля малогабаритна і скрадає той гандж.

Розчинилися двері, і на порозі стали вмиті, переодягнуті, усміхнені чоловік і жінка. Називаються:

— Наталка.

— Петро.

— Хіба не здорово! — вигукує Іван. — Уже можна оперу «Наталка Полтавка» ставити. Я гратиму Возного, Йосе — Миколу. І для гостя знайдеться роль.

— Яке вельке добро! — вигукнув Петро.

Наталка стебеляста, височенька, з довгообразим усміхненим обличчям. Петро кремезняк, лице округле, очі насторожені.

Терлюк, осміхаючись, каже:

— Нехай ноги для дороги, а в хаті просимо сідати.

— О так, — вдячно зиркає на Терлюка Наталка і розжалюється, — шкода, ми не знали о вашім приїзді.

— А я думаю: це на гаразд. Коли знаєш, що прийдуть гості, то зле. Господар картає себе: а чи все зробив, аби було добре? А гість хай і не скаже, та може подумати: він же знав, а й того немає, і сього... А коли несподівано — як не є, а врешті — добре. Просимо вибачити — не знали.

Говорячи це, Петро бере з шафи пляшки, чарки, щось химерує з ними. Але все вийшло на гаразд — чарки стали наготові.

Іван Терлюк каже Петрові:

— Поки Наталка принесе чогось суттєвого, ти постав якоїсь салати.

І я вельми вдячний Іванові. Це він для мене попросив салати.

Вертаються Наталка з Марією, приносять закуски. Настає пауза. Господарі й гості чекають тоста. І погляди — у мій бік. Підводжуся, кажу:

— Я хочу проголосити цей тост за те, щоб здійснилася мрія русинської вчительки, симпатичної Наталки Голуб побувати в серці України, в чарівному Києві.

— О,— омає Марія, сплеснувши руками. Наталка дивиться на Петра, Петро — на Наталку.

— Ти вже виказав?

— Ніц,— чесно признався Петро.— Анічогісінько. Очі твої виказали бажання.

Затим починається розмова Івана з Петром, якої я спершу не міг навіть збагнути, розмова про своє, спозаколишне. І почалася вона, видно, не сьогодні.

— Дюрдьовчани, Іване, скільки я тобі вже казав, не розуміють вашого «Руского слова»,— повторює Петро Голуб.

— Я і мої друзі хочемо, щоб ви знали сучасну літературну українську мову,— видно, не вперше розтовкмачус Іван Терлюк.

Спочутливо слухаю ентузіаста Терлюка. Вони є скрізь, такі Терлюки. За їхній ентузіазм ніхто не платить грошей. Але є речі вищі за гроші.

Тим часом Голуб бризкає в очі Іванові:

— Я не українець. Я русин. Скільки маю тобі казати?

— Не будемо, Петре, колоти очі при гостях,— хмуриться Терлюк.

— Яке вельке добро! А чого ж прискіпнуєш до русинської говірки. Подумаєш — слово? Таке воно чи отаке.

Головпе — сумлінність людини, правдивість, сердечна теплота. А слово...

— Е, пі, Петре. Демокріт сказав: «Слово є тінь діла».

Я так і не докопався, чому Петро вперто не хоче бути українцем, а тільки русином.

Цікавлюся, яким робом Іван Терлюк так досконало опанував мову українську, бо правильну, сучасну українську вимову я чув тут лише від Ковача й Терлюка.

— Тарас допоміг, — Іван бере з книжкової шафи «Кобзаря», гортає сторінки. — Наталка теж читає Тараса... «Ре-ве та стогне Дніпр широкий...» Так, Тарас мене навчив. Читав я «Кобзаря», вивчив напам'ять. Здається, знаю тут кожне слово. А до «Кобзаря» говорив так, як Марійка, як Петро — говіркою русинською. Потім пішли інші книги, почав передплачувати періодику з України. Тепер і пишу, і говорю, та й інших навчаю. У «Рускому слові» щомісяця колодку чи дві, якийсь вірш друкуємо по-українському, поволеньки прилучасмо читача до літературної мови. Хай комизиться Петро, хай руками ниньки розмахує, а таки сьогодні прочитає по-українському, в наступній газеті прочитає. А тоді і «Кобзаря» попросить, і «Україну» передплатить. Хай сто років кричить, що він русин. А мине якийсь час, і говоритиме літературною мовою. Говоритиме! І не лише Петро, все поспільство наше говоритиме.

Петро наче і не чує, наче і не розуміє Івана. Але як той замовк, буркоче:

— Чого мені «Кобзаря» у когось просити, як он він, на полиці. Захочу — прочитаю.

— Та він уже читає, — повідала Наталка.

— То правда? — Іван навіть підвівся, переводить по-теплілий погляд з Наталки на Петра. — Невже?

— А ти чого радієш? Не твоє «Руске слово», а Тараса читаю. Як я можу не знати «Кобзаря», коли серби читають, хорвати, чорногорці читають. Мені ж Тарас все-таки рідніший.

Іван Терлюк саяв, він радів радощами батька, синок якого зробив перші кроки.

— Але ж, Петре, Тарас Шевченко — українець, а ти русин? — В очах Іванових грали-вигравали смішинки.

Думалося мені — Петро важким духом дихатиме. А він замилювано подивився не на Івана, а на Наталку.

— Тарас належить усьому світові. Як там, Наталко: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь...»

Принагідно згадую інші мандри, зустрічі з земляками. Тарас завше єднав серця, завше його муза прокладала мости, надійні, тривкі, межі людьми. Кілька років тому мені довелося побувати в Киргизії на Декаді української літератури. Ми тепло й палко говорили киргизам про їхній геніальний епос «Манас». Щодня говорили. Розчулений шаною, один киргизький письменник на прощання приголомшив нас такими словами:

— У нас — «Манас», а у вас — Тарас...

Вдумаймося у ті слова, і ми ще і ще раз збагнемо і велич Кобзаря, і шану народну до Тараса нашого.

Мені хотілося глибше пізнати Голубів, моїх земляків. Їх недоля закинула в цей край, що став їм батьківщиною.

Прошу Петра розповісти про свою задругу. Терлюк говорив мені: Петро зоотехнік, секретар партійної організації задруги, кооперативу.

Розколихується секретар поволеньки, ніби очевидячки приязніє до Івана Терлюка, благально зиркає на нього: мовляв, коли привіз гостя, то допомагай, а то сам, може, й не вивезу говіркою русинською. Та, мабуть же, й заміниш. До того йдеться. Наче хвилину тому не він глумував з Івана та його «Руского слова».

Іван, гасячи посмішку, що проситься на губи, кивав русучобою головою і охоче йде на допомогу своєму учневі з крутим норовом. Іван радів radoцями вчителя, помітивши перші успіхи «важкого» учня.

— Наше господарство — кооперативне. Але не схоже на ваші колгоспи. Бо ваші колгоспи — кооперація виробнича, а ми ні. Задруга може, скажімо, виорати поле у кмета, може зібрати чи закупити кукуріцу. Задруга має економію, землю, понад тисячу гектарів. Є управління задруги, директором у нас Джордже Іліїн. Робітничу раду маємо.

— Є питація, Петре.

Петро вже заспокоївся, прочахпув, відповідає небавом, спокійно, врівноважено.

— Просимо вас.

— У задрузі трудяться сільськогосподарські робітники? Так ви їх називаєте?

— Так.

— Ці робітники постійні?

— Частина постійних, а на сезонні роботи паймаємо додатково. Робітник задруги має ще й власне поле... Яка оплата робітника сільськогосподарського? В середньому п'ятдесят вісім тисяч динарів, старих динарів щомісяця.

Прощу розповісти про командирів задруги, техніку, спілкування з селянами.

— В задрузі п'ятдесят тракторів, а у приватників у селі сто. Кооператори задоволені нашою допомогою. І хто не має трактора, не поспішає його купувати, бо задруга вигідна для кооператора.

— Є ще у нас головний агроном — шеф ратайства. Ветеринар — шеф скотарства, агроном — радник кооператорів. Є ветеринарний пункт для лікування худоби селян. Маємо також шефа адміністрації, комерційного директора. Він займається одкупом — купує продукти в селян і перепродує. Є майстерні. Шеф майстерні — технік-механік. Як і скрізь, для керівництва задруги — конкурс. З об'явою в газеті.

— Скажіть, Петре, а який дохід задруги за рік?

Петро, захоплений цікавістю гостя, пояснює:

— В останні роки не буває менше ста двадцяти мільйонів динарів.

— Старих динарів?

— Старих.

Цікавлюся, як спілкуються серби й русини, чи дружно живуть. Нарешті, хто живе краще? Прощу оповісти про школу.

— О, так багато питань відразу, — хитає головою Петро. — Може, Наталка відповість. Вона ж учителька. Я на цьому закінчу свою приповідку.

— В нашому селі живуть люди двох національностей, — охоче оповідає Наталка. А в Боснії часом по сім націй на одній вулиці. Чи дружно живемо? Так. Плюгавства не маємо. Хто краще живе? Хто сумлінніше працює. Особливо це позначилося за нової влади. Хочеш добре жити — працюй. Русини кажуть, що вони живуть краще за сербів, бо сумлінніше працюють. А серби — навпаки... Але це більше жартома, ніж насправді. І в школі ніяких стиків немає. Ніхто не має бонітету, привілеїв. Діти вкупі граються, бавляться. Ляльковий театр один, футбол — один, хор — один. Та й інтереси у нас одні — нове життя будуюмо, нові взаємини між людьми народжуються.

Нове життя, ніхто не має бонітету, нові взаємини...

Це, мабуть, найвагоміше, що я спостеріг, — нові взаємини народжуються межі людьми.

Ввечері поверталися до Белграда. Поспішали, темінь уже огорнула землю. Але все ж попросили водія «Волги» мовчазного Джордже Андрича зробити крок, аби побачити величний пам'ятник воїнам, що полягли в боротьбі з найлютішим ворогом людства — фашизмом.

Всі ми вийшли з машини, зняли капелюхи і вшанували пам'ять героїв.

Коли вже зайшла мова про споменик, не можу не повідати про місто Крагуєвац, не так про місто, як про кладовище, і не так про кладовище, як про тих, що не стали мужами, не стали сталеварами, хліборобами, вчителями, поетами... Їх убили фашисти, коли їм було по чотирнадцять-шістнадцять років.

Та трагедія сталася двадцять першого-двадцять третього жовтня 1941 року, ворог знищив близько семи тисяч мешканців міста, в тому числі кілька сот гімназистів. Хлопців виводили цілими класами і розстрілювали разом з викладачами.

В парку стоїть великий і оригінальний споменик — птах з обрубаними крилами. Символіка проста: птах не злетів у сипяву небес, бо йому відтято крила.

Поруч братська могила: тут спочивають останки трьохсот гімназистів і вісімнадцяти їхніх вчителів. Гранітні плити великі, грубі, неотесані. А на них — уривки з останніх шкільних зошитів, останні слова дітей своїм батькам, які сивіли за ту страшну мить, коли кат викрикував слово «фюер!», і падали закривавлені діти. А їх матері божеволіли. Батьків не розстрілювали, їх примушували дивитися, як у муках помирали рідні діти. Важко вигадати щось страхотливіше. О, фашисти були майстри в катівському ремеслі.

Ось на камені вибиті слова вчителя, слова, які він сказав катам перед своїми гімназистами, що стояли під дулами автоматів. Слова ті стали крилатими, бо вони здатні розбурхати, розтривожити серце: «Пуцайте, я и сада држим час». («Стріляйте, я й зараз веду урок»).

А ще один споменик: трояпка, яка ще не розпустилася. Той пам'ятник називається: «Маленьким чистильникам взуття». Кати примусили десятилітніх дітей чистити «забруднені» під час кривавої оргії чоботи. А по тому їх також закатували, розстріляли.

Знаменно: рівно через три роки, 21 жовтня 1944 року Радянська Армія разом з югославськими партизанами звільнила від фашистів місто. З того часу в пам'ятний жовтневий день у парку проходить Загальний Урок біля могили розстріляних школярів.

Побратими по зброї свято шанують пам'ять загиблих і радянських воїнів, і югославських партизанів. У місті Пожаревац вам обов'язково покажуть меморіальний парк, березовий гай, де шелестить чотириста сорок одна береза, з-під Москви. В полудень віку Радянської держави наші люди привезли сюди берези з місця героїчної битви героїв-панфіловців.

Чотириста сорок одна береза... То не випадкова цифра. На місці нинішнього березового гаю знайшли вічний спокій і вічний сон чотириста сорок один радянський воїн.

Мені розповідали колеги, як садили ті берізки. На тому ґрунті вони, виявляється, не ростуть. Уже прийшла телеграма з Москви: «Відправлено тринадцять вагонів березок». А вчені кажуть: не ростимуть. Що ж зробити, аби прийнялися?

Почали возити землю за тридцять кілометрів. Допомогали військові. Трудилися хлопці й дівчата день і ніч. Ту гору освітлювали могутні військові прожектори.

У день звільнення міста всі мешканці — старе й мале — вийшли саджати білокорі берізки. Посадили. А тут немає дощів. Почали поливати, просто носили воду відрами. Скільки треба було тієї води, та щоднини? А ще обмотали деревця кукурудзяним листям, аби кора не потріскалася од жаркого сонця.

Викохали, виплекали росіянок на землі югославській. Прийняли берізки, зашумів парк, розвелося в ньомуптаство. Щебетливе, дзвінкоголосе.

Поруч — алея троянд. На місці, де пломеніють троянди, фашисти розстрілювали югославських патріотів. Троянди полум'ям своїм живим завжди нагадуватимуть людям про кров, яку пролили на ратному полі радянські люди і патріоти Югославії.

У Белграді на міському кладовищі спочивають вічним сном понад тисяча радянських воїнів, біля двох тисяч, югославських. Живі квіти скрізь. Щоднини. І не тільки серед врунистої трави влітку, а й на білому снігу.

Та найбільший, найзворушливіший пам'ятник, який створили радянські люди і югослави, — це братерство

і дружба між нашими народами. Дружба наша зцементована наймогутнішим сплавом на землі — живою кров'ю. Щедро полили землю воїни, боронячи землю слов'янську. Ціна дружби дорога.

Мій народ сказав про братерство мудро й справедливо: «Дружба і братство — найкоштовніше багатство».

Люди! Бережімо цей скарб, примпожуймо його!

СИМПОЗИУМ

Симпозіум... Слово це не насъке. Але останнім часом воно почало стрибати по стовпцях газет і журналів. Замість «збори доярок» пишуть «Симпозіум доярок». А словечко ж те грецьке і означає воно «дружия гулянка».

Одначе зібрання, на яке мене запросили югославські письменники, теж називалося симпозіумом кніжевників Європи та Африки. Порядок денний: національне та універсальне в літературі.

Питання цікаве, хоча декому і здається недискусійним, хрестоматійно ясним і остаточно вирішеним. Та я не назвав би його хрестоматійно ясним. Бо хіба мало ще от таких мудрацій: мовляв, що ви бачите національного в Шекспірі? Він відтворив загальнолюдські пристрасі і ось скільки століть є володарем дум мільйонів на всіх континентах світу. На всіх! А не тільки в Англії.

Але послухаємо представників національних літератур, що приїхали на Міжнародну Жовтневу зустріч в Белграді. Такі зібрання, далєбі, стали традиційними.

Я потрапив на зустріч як гість, а не офіційний делегат. У вестибюлі, де збиралися кніжевники, письменники, відразу здивав Десанку Максимович і Міру Алечкович.

— О-о,— заокали мої знайомі поетеси.— Не сподівалися вас тут бачити. У списку делегатів вичитали лише одного українця — Петра Дорошка.

А ось він сам, Дорошко. Хтось колись сказав про Петра: Дорошко — стомлений трошки. А й справді перетомлений.

Знайомлю Петра Онуфрійовича з вродливою Мірою і зі знаменитою сербською поетесою Десанкою. До нас впевненою ходою неквапливо паближається несподіваний

гість, найбільший мандрівник з українських письменників Олексій Полторацький. Він уже бував у Югославії, зараз повертається з Загреба, куди їздив на запрошення місцевого журналу. Я заздрю Полторацькому-мандрівникові, його непосидючості й допитливості.

Останній дзвінок, ідемо до невеликого залу. Гуляю очима по модерному обладнанню — видно, зал спорудили саме для таких небагатолюдних засідань. Затишний. Біля кожного крісла вмонтовано апарат з навушниками, щоб кожен делегат міг слухати синхронний переклад.

Президія неквапливо займає місця. З «поздравног говора секретара Удружєнья кніжевника Србіє Младена Олячі», як писали другого дня столичні газети, відкрилася чергова Міжнародна зустріч, жовтнева, бо, за традицією, щороку збирається в жовтні.

— Ми користуємося різними мовами, і в одній країні люди не можуть зрозуміти одне одного, бо мови їхні — різні, — з трибуни звучить неквапливе, спокійне привітання. — Як досягти того, щоб переклад був точним, ідентичним, максимально наближеним до оригіналу? Чим можна подолати мовний бар'єр?

Младен говорить про зв'язок письменника з світом, закінчуючи цю думку цікавим узагальненням:

— І як одна квітка не може прикрасити саду, так і письменник не спроможний жити без інших, хоча, можливо, інші — пекло...

Оляча підкреслює відповідальність письменника перед своєю країною і всім людством, як людина, що є володарем дум мільйонів. Письменник справжній не може не стати борцем свого народу, адже бути борцем — його поклоння.

Виступає Еріх Кош.

— Є письменники, які воліють звертатися до всього світу. Є письменники, які стараються зберегти національне в своїх творах. А писати і для домашніх, і для світового читача дуже важко. Отже, основне для письменника — це викрити, розкрити правду життя.

Еріх Кош виступає проти провінційності, хуторянської обмеженості в літературі.

Геворг Григорян, вірменський письменник, який живе в Лівані, пристрасно говорив про свої подорожі до Радянської Вірменії, про з'їзд письменників його рідної землі, про зворушливі зустрічі на землі своїх батьків. Хоча

Геворг живе й працює далеко від Вірменії, герої його творів — вірмени. Він оспівує свій рідний Айястан.

Владо Готовац із Загреба, хорватський письменник, на початку свого виступу запитав:

— Мова створює народ чи народ мову?

Він наголошує на глибині людських переживань, які непомітні зовні.

— Те, що сховано в людині, відобразили Гоголь, Достоевський, Чехов. І ми сумуємо й радіємо, плачемо і сміємося, читаючи їхні твори. Вони зрозумілі нам і сьогодні. Ними будуть зачитуватись і завтра. Література лише тоді суттєва, коли вона відображає те, що хвилює народи.

На трибуну виходить худорлявий, середнього віку чоловік, в окулярах, який видався мені знайомим, Карел Лінц. Так, я знаю його. Я два роки підряд бував у Варні, в Міжнародному будинку журналістів, і зустрічав цього блідолицького. Він відпочивав з дружиною — красивою кіноактрисою.

Вони приїздили до Варни з маленькою донькою, дозволяли їй танцювати на балах-маскарадах до другої години ночі... Ще я знав про Карела Лінца: він відомий у НДР есеїст і дуже ревний чоловік. Його громадських поглядів на життя і творчість не знав, бо піколи не розмовляв з ним. Ми його власне запам'ятали по єдиному, сакраментальному, але для нього дуже важливому питанню, з яким він якось тривожно щовечора звертався до знайомих і не знайомих:

— Чи не бачили Ельзи?

І от Карел Лінц на трибуні міжнародного симпозіуму. Що ж почули шановні учасники дискусії з вуст відомого есеїста? Ось, будь ласка:

«Національне — не мова».

«Національне — це особливий дух народу».

«Література, художні твори — це товар. І з творами поводитьсь так, як з будь-яким товаром на ринку».

«Для письменника літературна метрополія — це я».

Отже, література — це все одно, що оселедець, солоний огірок... А мова не має ніякогисінького зв'язку з поняттям національного... Мені чомусь стало шкода читачів есе Карела Лінца. Кажуть, Лінц народився в Австралії, живе в НДР, пише французькою мовою, є підданим чи Бельгії чи Голландії, а за національністю єврей? Коли хоч половина сказаного відповідає біографії Карела Лінца, то хоч

пояснити можна його дивовижну філософію. Не виправдати, а пояснити. Якесь вона позакласово-лихварсько-гендлярська, м'яко кажучи. А коли по-справжньому оцінити — шкідлива. Так, від тієї філософії може закапудити.

Головуючий називає наступного промовця — Давида Кугультинова. З цим вилицюватим чоловіком я познайомився години дві тому, як прибула делегація поетів Радянського Союзу, приїхала просто з поїзда на симпозіум. Валізи повезли до готелю «Славія», а делегатів — на симпозіум.

Та до знайомства особистого я знав Давида за його небуденними філософськими, мудрими віршами.

І от Давид на трибуні. Головастиий в прямому і в переносному розумінні. Виразне обличчя східної людини, на якому читаємо олімпійський спокій.

Мав виступати глава делегації Ярослав Смеляков. І чомусь уже на початку форуму, за годину до виступу, Ярослав передав своє слово Давиду. (І треба ж цьому статися, за два місяці по тому симпозіуму трьом учасникам белградської зустрічі — Ярославу Смелякову, Давиду Кугультинову та Борису Ручйову присуджено Державну премію Російської Федерації. Отакий збіг. Побільше б таких збігів).

Радянські письменники, що сиділи в залі, хвилювалися за Давида. Як не кажіть, отак, знепацька, без підготовки вийти на трибуну міжнародного письменницького форуму...

Отож сиділи ми в тривозі. Певне ж, і Давид збентежений вийшов на трибуну, але виду не подав. На трибуні тримав себе так, немов оті симпозіуми для нього звичні, як запах духмяного вітру в рідному калмицькому степу.

Ще більше розхвилювалися його співвітчизники, як побачили: Кугультинов вийшов на трибуну без жодного папірця.

Мушу сказати: я не дуже люблю пишу писані тексти. Але на міжнародних симпозіумах, на відповідальних форумах я за текст. Хай ти не часто зазиратимеш у нього, але «шпаргалка» мусить лежати, мозолити очі. Мусить лежати... У Давида не було «шпор».

Він почав говорити тихо, спокійно, немов старий учитель веде свій тисячний урок. Повідав слухачам: тільки в Російській Федерації виходять книги на шістдесят чотирьох мовах народів Радянського Союзу.

— ...Я думаю, що поезія народилася ще в печері пітекантропа. Було це так. Лісовими хащами та нетрями пітекантроп-самка несла дуже важкий вантаж. Стомилася. Втомлено поклала вантаж, присіла на нього, переводячи подих. Те зітхання почув Він, побачив йошу важкенну. І пожалів її, мовчки взяв вантаж і поніс сам. Це був перший на нашій планеті Поет. А його душевний порух — перша первісна Поезія...

— Я калмик, — казав далі Давид. — Нас тільки сто тисяч. Але сто тисяч моїх земляків знають не тільки мої вірші, а й вірші Пушкіна та Роберта Бернса, трагедії Шекспіра також хвилюють серце калмика. Шекспіра перекладено калмицькою мовою, його трагедії йдуть у калмицькому театрі.

В притихлому залі (так уважно там нікого не слухали) Давид розповідає легенду свого краю. Є така цілюща трава амулан. Хто її покуштує, наллється тими соками душевного і фізичного здоров'я, яке можуть мати лише легендарні багатирі.

— Але ту траву дуже важко знайти. Її може знайти лише той, хто відмічений особливою метою, метою долі... Хіба ж ми, письменники, не відмічені особливою метою? Тож давайте спільними зусиллями шукати й знаходити амулан, який дасть духовну силу нашому читачеві.

Давид зійшов у бурхливі оплески. Так нікому не плескали. Та й не тільки в кінці виступу.

Досить енергійно, пружинистою ходою піднявся на трибуну сивий Душан Матич, голова Удруженья книжників Сербії.

Якусь долю хвилини стояв мовчки, видивляючись на своїх колег, що з'їхалися з країн Європи та Африки, наче питав: «Мабуть же, вас хвилює те, що стоїть на порядку денному симпозіуму. Адже ви покинули свої недописані книги і поспішили сюди».

Згодом подивився на свої руки, наче не знаючи, де їх подіти. І почав здалека. Згадав рай Данте, Адама в раю.

— Коли Адама вигнали з раю, то перше запитання до нього поза райським садом було таке:

— Якою мовою ви говорили в раю?

Адам низав плечима і розгублено відповів:

— Забув... Йй-бо забув.

Душан Матич зауважує: було б геніально, коли б Адам згадав...

— Мова — це дерево, яке постійно зеленіє і постійно гниє. Тому Данте говорив новою італійською мовою, яка жила, квітла... У нас є пісня, яку співають в біфетах.

Ех, Мілоно, яблуко з гілки,
Це яблуко зробило Адама людиною.

Мова — це цілий ліс різних дерев. Найсуттєвіше ось що: є книги, яких людина ніколи не прочитає, але коли навіть я їх не читаю, вони все одно впливають на мене... Ці книги можуть бути чорними, а проте і вони дають якусь частку світла...

— Існують великі й малі мови. А яка мова, котрою писав Шекспір? Велика, мала? Каверзне запитання, коли збагнути: Шекспір писав для п'яти мільйонів.

Душан Матич говорить, покахикуючи в кулак і завбачливо позираючи в зал.

— Я мав відкрити сьогоднішній симпозіум. Але, мабуть, так уже на роду написано — запізнюватися. Отже, я маю честь закрити цю зустріч. Я ще ніколи не приходив на якесь зібрання вчасно. Спочатку то було просто випадково, ну, заклопотаний там тощо. А потім стало законом, як ритуал. Тепер — можна було б і не запізнюватися, але що подумають про мене колеги, коли я візьму та й прийду вчасно? То вже буде не Душан Матич...

— Закриваючи, я хочу ще раз запитати вас і себе: чи шукаємо ми тут проблему? Чи стараємося її розв'язати? На протязі одного зібрання, безперечно, ми не зможемо розв'язати жодної проблеми. Воно й зрозуміло. Адже ні одного вірша не можна написати до кінця. Ніколи!

Схиляюсь перед мудрістю сивого Душана Матича. Враження від філософії есеїста Карела Лінца швидко вивітряться, хоч на деякий час його філософія може розпоганити декотрих людей. Зате пружне, образне слово і Душана, і папшого Давида Кугультинова залишаться, впаде на добрий ґрунт, проросте, закучерявиться квітами, вистигне і дасть добрі плоди.

І в той же день — вечір в університеті, для студентів і молоді. Вечір югославсько-радянської дружби.

— Дорогі друзі!

І знову цю небуденну зустріч відкриває Младен Оляча, рекомендує нас. Ми з Олексієм Полторацьким теж за столом президії.

Петро Онуфрійович хвилювався перед виступом.

— Що тут читати? Ліричні чи публіцистичні вірші? Як ти порадиш?

Я порадив читати мужню лірику, громадянську, перекинувши місток у минулу війну, а другим краєм у майбутнє. А є така поезія у Петра.

— Чи зрозуміють українську мову?

Десанку прийняли бурхливо. Видно, шанують, люблять свою поетесу. Петра зустрічають ввічливими оплесками, а проводжають теплим, збадьорливим — зрозуміли, Петре, зрозуміли!

Далі до мікрофона один за одним виходять поети Мірко Баньсвич, Оскар Давічо, словенець Матей Бор, радянська поетеса Тетяна Стрепнева.

Якою ж мовою читатиме Давид? Чи зрозуміють калмика?

Оляча називає Давида Кугультинова. І зал стрепенується. Тишу розігнали оплески. Та ще які! Напевне, чимало молоді було на симпозіумі. Скуласте смагляве Давидове обличчя було непроникним.

— Тут переді мною звучали сербська, російська, словенська, українська мови. Всі вони — мови близькі. А я думаю собі: чи второпаете далеку, незнайому калмицьку мову? Мені так хочеться прочитати рідною мовою. Спробую. Вірш називається «Танок».

І Давид пробує, та так, що зал вибухає овацією. Давид читає швидко-швидко, піби награв в такт «дикому» східному танкові. Слухаєш шалений темп вірша, і в уяві постає калмицький степ, стоптаний копитами століть і мільйонними арміями, чуєш стогін положянок і переможний клич вояків. Немов за якусь мить протупотіли століття. Той бурхливо-божевільний темп важко передати, треба було послухати Давида, щоб уявити і простори калмицькі, і цокання копит, і перестуки каблуків, і посвист вершників. Одне слово, Давид і тут скорив аудиторію, як і на симпозіумі.

Знову звучить хорватсько-сербська мова — виступає загребський поет Владо Готовац. За ним — Борис Ручйов, уралець. Він читає уривок з поеми — про те, як народжувалася Магнітка. За Борисом — албанський поет, що живе в Югославії, Есад Мекулі, за ним знову пристрасна російська мова — Ярослав Смеляков. Ярослава Смелякова змінює Ацо Шопов, македонський поет, після того — Володимир Цибін.

Я вперше познайомився з Цибіним у Белграді. Високий, рум'янолиций, добродушний і спокійний, типовий русак Володя дуже мені сподобався. Особливо запам'ятався здоров'як у час коктейля у Скупщині Белграда, куди нас було запрошено по закінченні симпозиуму.

Дівчата носили чарки з коньяком та ракією. За ними пішла закуска — мініатюрні, як гудзики, бутерброди, що їх треба було брати сірничкоподібними гострими пластмасовими паличками. Володя брав ту паличку своїми великими пальцями і ніяк не міг нахромити малого бутерброда. Аж роса виступила на чолі. І закусити треба, а паїдок стрибав, не нахромлюється, а дівчисько хитрюще блимає своїми насмішкуватими оченятами — хіба тобі таку треба виделку.

І закінчив виступ в університеті Бранко Чопич, про якого оповідав мій супутник-хорват у дорозі ще в поїзді («Да нам се нешто досі, на да паднем у кріло стюардесі»). Югославський Остап Вишня.

Добре зустрічали Чопича студенти. Як видно, шанують сміхуна. Так тепло, так душевно приймають серби поетів і своїх, домашніх, як вони кажуть, і наших, радянських.

І все-таки симпозиум закінчився «дружною гулянкою». Нас запросили на прийом. Ось те запрошення.

«Председник Скупштине града Београда Бранко Пешич да ізволі дочі на прієм, кої дає поводом Дана ослободження Београда, у петак, 20 октябра, године у 20.00 часова, у зграді Скупштине града Београда.

Улаз із Піонерског парка».

...Вхід з Піонерського парку. Ми не довго шукали той улаз, бо привезла нас з готелю «Славія» Слободана Петрович. Як і на всяких прийомах, де мені доводилося бувати, — і вдома, і в Європі, і в Америці — переважали темні костюми мужчин. Дам я налічив у залі небагато, але всі вони були нарядними, врочистими.

Люду прийшло чимало, кілька сот. І не було ніяких тостів. Просто дівчиська якось ухитрялися через такий патови доносити до кожного гостя чарки й бутерброди. Міра Алечкович, що взяла патронаж над радянською делегацією, побачивши втому Бориса Ручйова, запропонувала спуститися вниз. Там, може, не таке вишукане товариство, зате знайдеться дець під стінкою диванчик.

Справді, в нижньому залі людей не так густо. До

того ж веселіше і вільніше ведуть себе запрошені. І взагалі з кожною хвилиною все вільніше почувалися і Борис Ручйов, і Володя Цибін. А години за дві де та й манірність поділася, куди той і зовнішній лиск щез. Люди скинули з себе маски умовностей і стали самі собою: і сміялися, і гомоніли щиро, невимушено.

Десь під кінець прийому кудись зникла Міра Алечкович, з якою ми хотіли попрощатись. Я з Петром Дорошком взялися розшукувати її і ходили з залу в зал, приглядаючись до жіноцтва.

Уже стояв, як кажуть, дим коромислом, люд сидів на диванах, на стільцях чи просто на бильцях стільців і голосно гомонів. Мабуть, багато було тут колишніх партизанів, бо то в одному, то в іншому залі здійсмалися партизанські пісні. А словенців, біля яких стояв з козарчеком їхній земляк Матей Бор, смішив Бранко Чопич:

— Коли прийшли серби до словенців, сказали: «Ви словенці-п'янці, ви багато п'єте випа. Так багато ми, серби, п'ємо тільки ракії».

Хтось із белградських знайомих впізнав нас з Петром і покликав до себе. В гурті стояли смугляві, високі, і красиві вусані, схожі на наших кавказців. Очі бистрі, носи довгі й горбаті, рухи різкі. Ті гарні люди виявилися чорногорцями.

Коли чорногорці довідалися, що ми з Петром українці, ще більше похвалилося вусате товариство.

— Наздравле Україна! Наздравле Україна!

І спробуйте не взяти до рук чарки, спробуйте не вимовити кілька слів. І ми з задоволенням говорили сердечні слова про югославський народ, який допомагав нам зламати хребет фашистському звірові.

Коли залишали затишні й гостинні зали Скупщини, зі всіх поверхів зринали пісні, мелодійні, задушевні, слов'янські пісні. Особлива радість наша від того, що не чули ми модної на Заході тарабарщини і слинявого шлягера. Не забули тут пісень, що народилися у дні ратних боїв і походів. А то ще пісні спозаколишні, народні. Заслухалися ми.

Кукавіца лепо кука
Там в зеленом буков'ю:
Препеліца препелує
Там в зеленом травнику.

ПРОЩАННЯ З БЕЛГРАДОМ

Як завше у таких випадках, хочеться додому. Як завше, не вистачає одного дня, щоб побувати там і там, побачити і те, і се.

Ми з Йоже мандруємо містом, на тротуарі читаємо паквацйну фарбою рекламу нового фільму «Ютро», про який зчинили галас всі газети. Отож трюхикаємо столицею.

Заглянули на Французьку вулицю. Хотіли попрощатися з Младепом Олячею, але сива жінка повідала: Оляча подався до Болгарії. Дивуємося: коли ж він встиг?

Стоїть така спека, як влітку. Хочеться зняти піджака.

— Може, почалапаємо у Стару фортецю?

А чого б і не помандрувати? Хоч і немає охоти тинятися розпареними сонцем вулицями, хочеться сісти он там на лавиці і задрімати. Та не дримається, бо випурхнула на паркову доріжку дітлашня.

— Приїхали з провінції до столиці.— У Йоже ще вистачає сили на коментарі.

Фортеця трохи розворушує. На мідній таблиці напис: «Будувалася з першого по вісімнадцяте століття». З неї видно навкруги: місто, Новий Белград, Дунай, чи, як тут кажуть, Дунав, Саву, що вливається в Дунай. Зелений острів навпроти з копичками сіна. А по другий бік Дунаю ліс, справжній ліс, кучерявий і древній. Там, мабуть, відпочивають белградці після трудів праведних?

Вивіска: «Улаз у ресторан».

— Вип'ємо кави? — благають очі під скельцями окулярів.

— Це буде друга чашечка...

— У тебе скільки було з арифметики? — з задоволенням штрикнув мене Йоже.

На стіпі в ресторані отакеними буквами виведено: «Намерпо разбісна чаша 20000 д.»

— Це в двадцять разів дорожче від фактичної ціни,— з задоволенням коментує Йоже, наче я вже зібрався трошити чаші «намерпо»...

— Йоже, а для чого оте застереження?

— Для чого? — Він знімає окуляри і короткозоро обмацує мене очима, неначе хоче взнати, чи справді я не розумію. — Мабуть, прибиральниці набридло вимітати вранці черепки...

Тихо-мрійливо звучить сербська мелодія, що знову ж таки хилить на сон. Напевне, Йоже і зайшов сюди, аби прогнати оту сонливість кавою?

Справді, чашечка кави збадьорила.

В фортечному парку багато пам'ятників і навіть контора по їх збереженню.

З фортеці видно все місто, надто Новий Белград, яким пишається Йоже.

— Наша столиця тепер має мільйон мешканців. Найкраще характеризує сьогоднішню Югославію зовсім новий район міста, що виріс на мочварі. Це лівий берег річки Сава. І називається Новий Београд. Від мосту через Саву в Новий Београд, поглянь, простягся прямий і сучасний, широкий проспект. Бачиш? Він тільки забудовується. Це — головна артерія нової частини столиці.

— Як вона називається?

Він чомусь відповідає не відразу, знімає окуляри, поволецьки протирає, саджає їх на своє місце, обводиться поглядом нову столицю і лише по тому говорить:

— Београдці назвали головний проспект іменем Леніна.

Помовчавши, мій колега питає:

— Що ти скажеш на це?

— Радянську людину це не може не хвилювати.

— А подивись он на ту широку магістраль, що півколом обіймає Београд.

— Дивлюсь.

— То магістраль імені Юрія Гагаріна. Є у нас вулиці Російська, Максима Горького, Маршала Бірюзова, Льва Толстого. Що ти скажеш на це?

— Чого ж, скажу. Скажу по поверненні в газетах, журналах про те, що югослави — наші друзі.

Повертаємося, однак, до міста. Он червона стріла-блискавка пересікає слово «Опасно по живот». («Небезпечно для життя»). Ще прохання «Молимо не пушіте» («Просимо не курити»). На білому домі з колонами: «Югославенско драмско позориште». («Югославський драматичний театр»).

Ідемо на вокзал. І Йоже їде, його поїзд на Люблянку відходить раніше за мій. Але ще є час. Ми стоїмо на пероні. Почмихує поїзд Стамбул—Белград. З Туреччини. Поїзд Софія—Париж через Сараєво, Трієст, Венецію, Мілан... А ось формується состав у Західну Німеччину.

— На заробітки люд бредє,— похмуро показує мій колега па людей, які сидять у вагонах. Мовчазні, неговірки, не метушливі. Немає на лицах тієї тихої радості, що випурхує на чолі у суєті дорожній. Дорога завжди бентежить. А їх, мабуть, ні. То вимушена путь. Вони знають, що їх чекає буденщина. Та подорож — не заради примхи, не мандрівка за пригодами, не туристські мандри. То подорож за шматком хліба. Коли б на своїй землі можна було заробити ті гроші, хто б оце теліпався в вагонах на гутен таги і данке шьони...

Прикотив поїзд з Афін, так буденно, діловито попихкуючи стареньким паровозиком. І пасажири буденні. Звичайно, я не сподівався побачити серед пасажирів чорних полковників, але ж придивлявся пильніше, ніж до пасажирів, що поспішали з стамбульського чи софійського експресів.

А цей поїзд повезе мого дотепного й талаповитого колегу до Любляни. Ми з Йожє обнімаємося. Обидва розчулені. Обидва зворушені. Обидва здружені тією чоловічою дружбою, що з'єднує людей, які мають однакові чи схожі погляди на життя, подібне минуле і бажають одного майбуття. І не тільки бажають, а в міру сил своїх і здібностей вносять якусь частку у творіння того прийдешнього.

То було прощання двох чоловіків, скажемо делікатно, середнього віку, двох приятелів, яким так хотілося сказати один одному «До побачення», а не «Прощай». Помовчали. Якось урочисто й розбентежено. І, наче виконуючи нашу волю, притихли й паровози.

Затим Йожє зітхнув:

— Не буду багатослівним. Я щасливий, що побачив твою країну, я радий, що на тій землі здивав тебе. Може, ще зустрінемося?

Любий, «несерйозний» Йожє. Мені б теж дуже хотілося ще побачити тебе і па рідному терені і па Ядран-морі, вряди-годи зустрічатися з друзями твоїми, добрими й працелюбними людьми, що населяють розмаїту за мовами й звичаями слов'янську землю, яка має гарну назву — Югославія. Або — югословенська земля.

Так багато хотілося сказати Йожє у відповідь... Але сховався за рятівний каламбур:

— Йожє, я — тоже!...

ОЙ ТИ, ГАЛЮ...

Так, їхали козаки, але не з Дону додому. Їхали на чужину з дому. І Галю підманули, забрали з собою. Красуню Галю. Вона й не заперечує, що була красунею.

— Хто не красивий у двадцять п'ять,— мрійливо, зітхаючи, говорить Галя.

У вагоні дві Галі, і умовно я назву їх Галею Колишньою і Галею Нашою.

Обидві вони їдуть у моєму вагоні, обидві — з Югославії на Україну, обидві вперше подорожують так далеко після довгої розлуки з рідною землею, обидві Галі — українки.

— Сорок вісім років я не бачила України...

Он воно якечки. Виходить, Галя Колишня за рік до мого народження двадцятип'ятирічною красунею покинула землю своїх батьків... Невже цій моложавій, білолицій і навіть з легеньким рум'янцем жінці за сімдесят?

Я вкрадливо зиркаю на Галю Нашу, що стоїть у коридорі напроти мого купе. Гомонимо зі старшою, спозаколишньою красунею. Мені не дає покою думка: «Та, Галина Наша, виглядає старшою за цю, сімдесятилітню жінку, виглядає змученою. А молодша ж від Колишньої вдвічі...»

— А як ви потрапили туди?

Вже вимовивши ту фразу, збагнув: може, не треба було в такий спосіб ставити питання. Хіба важко здогадатися? Горіла, палала у вогні громадянської війни Україна. Палали хати й палаци, собори й серця. Денікін, Врангель, Махно, Тютюнник, Шкуро, а ще численні «батьки-отамани»...

В уяві чомусь постає фаетон, переїждить змилених коней якийсь фельдфебель, а в фаетоні полковник зі своєю красивою донькою. З тифозної й голодної України в диму і пожарищах потеліжився той фаетон аж до Белграда.

Може, іншими дорогами утікала Галя з рідної землі. Може, не з батьком, а з коханцем-офіцером у трюмі пароплава попливла назустріч долі, назустріч невідомому?

Чи в поїзді, набитому солдатнею, виїздила з краю рідного Галя молодая?

«А як ви потрапили туди?» Далекі безтактно. Але слово не горобець, вилетіло — не впіймаєш. Як то кажуть: язик мельнув та в кут, а голову січуть.

Відповіла на моє запитання не відразу. Літня жінка з випещеним обличчям, яке, напевне, звикло до дорогих парфумів, з благородною свизною видивлялася на землю, яку лишила майже півстоліття тому. Може, якраз творилося впізнавання рідної землі?

Зітхнула, одірвалася од вікна.

— Як я потрапила?..

Ще одна пауза. І по ній:

— Як усі...

Як усі... В думці у мене крутилося: «Як усі отакі?»

Та не сказав того, що просилося на язик. Зате Галя Колишня заговорила.

— Вийшла там заміж за адвоката. Дружина в нього померла, залишивши двох маленьких дітей. Я виростила їх, виховала. Обидві доньки здобули освіту. Але на старість лишилася майже сама...

В її вустах слово «старість» якесь недоречне. Та попри все жінці сімдесят три. Як же зберегло її життя? Видно, не було того, що в Галі Нашої.

У нас і голод, і холод. Війни й розрухи, розлуки й смерті. А там — мазурки, танці, захоплення молодого адвоката гарною емігранточкою. Романтичне кохання. Життя безхмарне. Мазурки... Що це мені лізе в голову мазурка? Наче інших танців не було в Сербії?

Галя Колишня водить долонею по склу вагонного вікна. Я дивлюся на руки, випещені, з золотою обручкою. Руки її не знали, мабуть, грубої роботи. Вони тільки подавали адвокату вранці каву в маленьких фарфорових чашечках, пахучу каву... А може, не подавали й кави. В адвоката могла бути прислуга. Як кажуть, щастя мов трясця, кого схоче, того й трусить.

Я мимоволі дивлюся на руки тієї, Нашої Галі, на покалічені долоні. Добряча одежипа лежить на кістлявих плечах негарно, піби волос: «Я не винна, що моя господиня така...»

А Галя Колишня оповідає далі, говорить доброю російською мовою:

— П'ять років тому помер чоловік. А за два роки по чоловіковій смерті — дочка...

Я ловлю себе на думці: мені її як людину жаль, але

найпаче оту, з покрученими-покурбаченими руками. Ця пожила на світі на всіляких пундиках-мундиках.

Нічого, думається мені, лишилася в тебе одна доросла дочка, теж юрист. Вона ж тебе любить, не забуває, коли ти була доброю мачухою?.. Добра мачуха... Це звучить так, як любя-мила свекруха.

— Врешті, у вас з адвокатом були заощадження про чорний день. Та й...

— Я тепер одсржую пенсію. Та ще здаю кімнати студентам...

Мені Йоже розповідав: у них можна мати будинок і здавати його пожилцям, як робить та господиня з Любляни, де я мав радість квартирувати.

А та, Наша Галя, мабуть, не здає апартаментів студентам? Вона наче відчула: думаю я тепер про неї, ковзнула по мепі якимось затуманеним поглядом, впіймала на гарячому, бо я прикипів поглядом до її покурбачених-покручених рук.

Галя Колишня, бабуся не бабуся, ворухить вустами, які складаються в усмішку. Щось, певне, смачне, солодке підсунула пам'ять про молодість, романтичне кохання, мазур... І де ти взялася на мою голову?..

Вона справді переповідає про любов, але не свою, а одного серба до радянської студентки, яка вчиться в Белграді. Студент хотів висловити свої почуття у високому стилі. А росіянка була приголомшена таким освідченням:

«Вісте понос мога живота!..»

Якщо ж перекласти по-російськи, то це буде так: «Ви гордість мого життя».

Воно, звісно, смішно, а мені чогось не весело, бо оті покручені руки не велять. І я, вибачившись, іду до Нашої Галі. Як журналістові мепі не терпеливиться узнати подробиці. Що жінку звати Галею, я чув од чоловіка, котрий їде з нею. Випадково почув...

— Хочете знати подробиці?

Покалічена рука тарабанить по склу, а за вікном уже наша золота осінь — Закарпаття.

— Бодай їх не знати. Вони ось уже скільки років не дають мені спати. Сняття ті подробиці ночами... Невже ж есесмени сплять спокійно?

Деталь: Галя говорить македонською мовою, яку я розумію з горем пополам. А коли чого не второпаю, Божи-

дар, її чоловік, приходить на допомогу. Він трохи знає російську. Отак і спілкуємося.

Галя ховає руку в рукав модного жакета, який висить на кістлявих плечах.

— Я з Чернігівщини, з Холмського району. В сорок другому німці повпихали нас, немов худобу, в товарні вагони і повезли до свого фатерлянду. Мені було тоді шістнадцять. Привезли на фабрику. І знесли наші імена, прізвища наші, усім нашили помери... Айн таузенд нойн гундерт... Тьху ти, аж моторошно, як згадаєш.

І пленталася на роботу, спотикаючись, не українська дівчина з Холмщини, не Галя, а істота, просто тінь людська Айн таузенд нойн гундерт... Тьху ти, протівно...

Жінка говорить македонською мовою, силкуючись пригадати якесь слівце українське. Я намагаюсь розбудити в неї дитинство, навмисне підкидаю наські слова, котрих немає в інших мовах слов'янських.

— Хіба... Хіба... Ой, я знала це слово. Божидаре, я знала! Хі-ба? Це коли сумніваються. Допитуються, доскіпуються.

Галя забула рідну мову... Це страшно, може, навіть найстрашніше. Я не дивуюсь Галі, я жалію Галю, співчуваю їй. Це справді жахливо — забути рідну мову.

А я все підкидаю і підкидаю словечка, без яких дівчина не могла обійтися у своєму Холмському районі, коли ще не було отих, у касках з рогами...

Галя наша, як утопаючий за соломинку, хапається за нове, колись таке рідне слово.

— Дів-чи-на... Дів-чи-на... Я знала і це слово. Божидаре, це як у нас девойка...

«Як у нас девойка...» Он воно як у житті буває. Галя в шістнадцять перестала називатися дівчиною, людиною взагалі. Інkvізитори двадцятого віку витатуювали на руці модерне наймення — Айн таузенд нойн гундерт...

— Там я почала забувати рідну мову. Навіть зараз, коли десь почую «бітте шьон», мене починає тіпати. Бо з тим «бітте шьон» викликали нас, щоб через хвилину сполосувати, пошматувати худеньке тепдїтне дівоче тіло. Тоді воно звучало як витончене знущання. О, кати були вишукані в своїх інkvізиторських вигадках.

Галя знову випростовує обидві руки з-під рукавів гарного жакета — одна кукса, друга скалічена так, що замість долоні лишилася покруч.

— Якось есесмани, бавлячись, кинули в наш бункер гранату...

— Бавлячись?

— Йа.

Руки, точніше те, що було колись руками, заворушилися і, ніби вибачаючись за свій неестетичний вигляд, сховалися в рукава.

— І от тепер я...

Коли б я був художником, то намалював би картинку жінки, якій лише сповнилося сорок, а її можна прийняти за бабусю, бо в неї замість рук висять просто рукава жакета. І виставити б ту картину у всіх музеях світу. Аби людство не забувало війни, фашизму, аби тверезіше дивилося на новітніх Адольфів та їх покровителів.

Дивлюсь я на скалічену Галя, на вродливого Божидаря, який видається молодшим за свою Галину, і думаю про шляхи та долі людські. І в який раз згадую приказку: «Не красива любима, а любима красива». Божидар, певне ж, і не помічає покалічених рук, не помічає кістлявої статури, бо не красива любима...

А Галя оповідає далі:

— Була у нас Оля, тиха така, смирна. Так її гранатою... На смерть. А Любу скалічило ще більше за мене. Осколки пошматували лице... А яка красива була Люба! Найкрасивіша не тільки в нашому бункері, а мабуть, на всій фабриці. Кра-си-ва...

— Гарна? — уточнюю я. А Галя якось благально дивиться на мене і мимоволі її тонкі, безкровні губи шепчуть:

— Гар-на... Божидаре, я знала це слово! Пам'ятала, поки есесмани не кинули гранати... Гар-на. Я знала те слово, Божидаре. Знала!

І нараз стрепенулася.

— А ви піде не зустрічали Люби?

Мені доводилося бачити багато покалічених людей, і без рук, і без ніг, і з обличчями, що посічені осколками.

Цікавиться Галя Наша, чи не бачив я Люби? Бачив. І не одну Любу бачив — і на милицях, і без рук, і з посіченими кулями чи осколками обличчями.

Як хотілося Галі, щоб я знав її подругу Любу. Я одвертаю очі і кажу: стрічав. Аякже. Сказав: вона щаслива, вийшла заміж, ростить дітей. А лікарі зробили їй пластич-

ну операцію. Хто не знає, то й не помітить, що її обличчя було покалічене.

— Справді? Божидаре, ти чуєш? Люба знову красива... Ой, як ви тоді сказали?.. Гар-на, гар-на...

І Галя наче сама погарнішала. Здалося — помолодшала.

— Яка тепер Люба? Мабуть, постаріла?

— Життя є життя.

— Авіжеж, — погодилася Галя. Помовчала хвилику і несподівано вимовила: — І Коля, напевне, постарів. Смішно навіть. Як це може постаріти Коля? Тоді йому було чотири роки. Карапуз смішний. Ми його називали... називали... Смачне таке і кругле. Е-е, згадала — дінья!

Здається, не до мене звертала ті слова, а до свого Божидара.

— Може, кавун?

— О, йа, ка-вун, ка-вун! Це в Словенії кавун називають дина. І було у Колі ще словечко. Ми завжди пере-кривляли його. Він говорив... По-німецьки... вас... вас...

— Що?

— О, йа. Тільки не що, а сьцьо... А тепер Колі тридцять... Кавуну тридцять років? Ти чуєш, Божидаре, Колі зараз тридцять?

Карапуз, кавун Коля, — то, як з'ясувалося, рідний брат Галинин. Таким він і лишився в пам'яті сестри — смішним карапузом з шепелявим «сьцьо?».

— Мене найбільше хвилює зустріч з Колею. Чомусь з Колею. Не з майкою, не з батьком... Не подумайте про мене погано. Я, звісно, вся в тривозі. Люблю своїх стареньких. Чекаю зустрічі. Аж серце колотиться, коли подумаю. Як воно буде, коли оце приїду на станцію, а майже незнайомі сиві дід та баба придибуляють до нас із сльозами на очах. І вони — мої батько й майка. А кидала я їх чорноволосими, дужими, молодими. Та й вони, звісно, не уявляють мене такою: ті виродки, есесмани, кинули в товарняк дівчисько, а приїхала сорокалітня жінка... Але що не кажіть, не можу заспокоїтись. Ось іде мені назустріч Коля, Микола. Був отакеським, кавупом котився. А тепер назустріч мені дорослий, статечний мужчина, головний агроном колгоспу імені Шевченка Микола Васильович...

Галя знову заговорила і наче забуває нас із Божидаром. Дивляється у вікно. А що бачить? Золоту закарпатську

осінь чи свою поліську сторону, маленьку станцію в лісі, сивеньких батька з мамкою і Колю-кавуна...

Тихенько запитую Божидаря:

— У вас з Галиною діти є?

Божидар дивиться на мене насмішкувато.

— Ви, мабуть, не знаєте македонців. Дітьми ми багаті. Бранку двадцять, Мірку — сімнадцять, Ацо — чотирнадцять, а Меліці — дванадцять... Хороші в нас діти. Бранко буде інженером, в інституті вчиться. Мірко малює, до художньої студії ходить. Ацо хоче поїхати до Радянського Союзу вчитися на космонавта. Тільки Меліца не вибрала собі спеціальності — сьогодні хоче бути лікарем, завтра — робітницею на фабриці цукерок, а то актрисою... Як вона, бідна, просила, щоб ми взяли її з собою до українського діда, до української баби... Вчаться зараз діти, а то б когось взяли... І їм же цікаво побачити Батьківщину майки своєї. Бідна земля їхньої майки, теж зазнала від ворога...

Теж... Я стараюсь розтлумачити Божидару — його словечка «теж зазнала» не передають справжньої картини лиха, яке зробили фашисти на землі українській. Навіть припиняють вклад радянських людей у перемогу над найлютішим ворогом, якого коли-небудь знала земля — гітлерівським фашизмом.

— Вибачте, це, як кажуть, ляпсус лінгве...

Не так воно просто в житті, як декотрим здається.

Кажу я Божидарові:

— У вас, може, і ляпсус лінгве. Але декому на Заході не хочеться згадувати, що чинив ворог на нашій землі, на землях інших народів. Чи, може, у них слабка пам'ять? А ми не забудемо ніколи. Отакі, як Галина ваща, не дадут забути.

У нас пам'ять чіпка. Та пам'ять, як і горе народне, вписані у наші розорені ворогом села й міста, у наші скалічені руки й ноги, у вразливі, легко ранимі душі.

* * *

Пам'ять... Все частіше й частіше ми подумки повертаємося до минулого нашого, коли доля людська вимірювалася на кривавих терезах. Мені довелося і в цих подорожах зустрічатися і з живими людьми і з пам'ятками великої битви за майбутнє. І в Скандінавії, і в Юго-

славії стоять у бронзі, у камені пам'ятники боротьби з фашизмом і нагадують про велич подвигу народів.

І тепер, коли радянські люди втілюють в життя рішення великого партійного форуму, який з висоти ясновидства розкрив перспективи нових злетів, хочеться ще і ще наголосити: у нашому великому поході ми не єдині. У нас багато друзів на білому світі.

Їх багато і в країнах, де ще панує капітал, де ще людина не може розправити своїх крил для злету. А й там є сили, які готуються до цього злету.

Є й сила ворожа, реальна, небезпечна, зла. І здорова частина суспільства розуміє реальність чорних сил і веде з ними непримиренну і запеклу боротьбу, яку очолюють комуністи.

І ми знаємо: майбутнє за тими, хто з нами. І від почуття братерського єднання з друзями крок наш у майбуття ще чіткіший і впевненіший.

Ми кажемо: «Хай же хлюпочуть прапори миру на Волзі, на Ельбі, на Міссісіпі — у всьому світі!» Не тому, що ми слабкі. Адже ми не просимо миру. Могутність наша відома, економічну величність і політичну монолітність радянських людей продемонстрували XXIV з'їзд КПРС та його рішення.

Ми сильні, ми могутні, ми монолітні! І ми не прохачі миру, а — борці за мир! Бо в нас є що захищати, бо в нас є чим захищати!

З М І С Т

МЕСЕДУАН З ФЛЕРОНАМИ

Що таке круїз?	5
Меседуан з флеронами	12
Хто в «Тіволі» не бував...	16
Гамбург	22
Олена з Ізюма	48
Історія, а ще трохи географії	62
Чужий	73
Гіда звуть Маріанною	91
Ленін у Стокгольмі	99
«Юпка-мамка» і Таппіо	123

ТАМ, ДЕ ЯДРАН...

Москва—Белград	155
Сігурно!	161
Йоже Шірцель з Любляни	172
«В тем горськем свету...»	179
Пісня в музеї	183
Діалоги	188
На «фольксвагені» по Словенії	203
«...Та не змалювали тихої розмови»	213
Кого любить директор?	222
В нічному клубі	235
«Бучі, бучі, море Андріанско...»	240
Гостина	256
В редакції газети «Дело»	265
Хома Когут та інші	275
Русини	290
Симпозіум	310
Прощання з Белградом	319
Ой ти, Галю...	322

БОЛЬШАК ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ

Меседуан с флеронами

*Путешествие
по Скандинавии
и Югославии*

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор Г. Т. Крижанівський
Художник В. Д. Сергеев
Художній редактор Г. С. Ковпаненко
Технічний редактор Л. М. Бобир
Коректор А. М. Голик

Здано на виробництво 13/V 1971 р. Під-
писано до друку 13/VIII 1971 р. Формат
84×108¹/₃₂. 10³/₄ фіз.-друк. арк., 17,43 ум.-
друк. арк., 19,1 обл.-вид. арк. БФ 25285.
Тираж 30 000. Зам. 570. Ціна в оправі
70 коп.

Радянський письменник,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Друкоофсетна фабрика «Атлас» Коміте-
ту по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Львів, Зелена, 20.